Історична думка

Фернан
БРОДЕЛЬ

ІДЕНТИЧНІСТЬ ФРАНЦІЇ

Книга 2

Fernand BRAUDEL

L'IDENTITÉ DE LA FRANCE

Les hommes et les choses

Фернан БРОДЕЛЬ

ІДЕНТИЧНІСТЬ ФРАНЦІЇ

Люди і речі

Книга 2

Переклад з французької
Світлани Глухової

видавництво
жупанського

Київ

УДК 94(44)
ББК 63.3(4Фра)
Б88

Фернан Бродель (1902–1985) – французький історик, член Французької академії; один з найвидатніших істориків XX сторіччя. Автор праць: «Середземномор'я та середземноморський світ за часів Філіппа II», «Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV–XVIII сторіччя» тощо.

На схилі віку великий історик своєю фундаментальною працею «Ідентичність Франції» довіряє нам ключі, аби відчинити ними історію Франції: він спостерігає за нею, зачарований її надзвичайним різноманіттям; аналізує глибокі й мовчазні зрушення, що зазнає її простір, визначає суть її географічного середовища та розташування на теренах Європи; виявляє чималу вагу її давніх коренів і традицій, які формують її краєвид.

Мандрівка багатовіковою історією Франції, аби осягнути розумом її могуть, її виверти, непереборні й незмінні у сучасній Франції.

Художнє оформлення
Оксани Баратинської

Cet ouvrage a bénéficié des soutiens du Programme d'aide à la publication Skovoroda de l'Ambassade de France en Ukraine/Institut français d'Ukraine et des Programmes d'aide à la publication de l'Institut français/Ministère français des Affaires étrangères et européennes.

Це видання було здійснене за підтримки Програми сприяння видавничій справі «Сковорода» Посольства Франції в Україні/ Французького інституту в Україні та видавничих програм Французького інституту/Міністерства закордонних та європейських справ Франції.

© Les Éditions Arthaud, Paris, 1986
© Видавництво Жупанського;
С. Глухова, переклад;
О. Баратинська, художнє оформлення, 2014.

ISBN 978-966-2355-47-5

Складність — у тому, щоб знайти гіпотези, які відповідали б дійсності.
Джоан Робінсон*[1].

У попередніх розділах я помістив історію Франції в її простір, простір надто широкий і надто сповнений величезних контрастів, де згодом численні Франції мусять жити одна поряд з одною. Якщо уважно розглянути її тепер, в її основних *хронологічних* рамках, можна уявити її низкою Францій, які йдуть одна слідом за одною, різноманітні й схожі, по черзі то маленькі, то величезні, то об'єднані, то роз'єднані, щасливі або змучені, обрані долею чи кинуті нею напризволяще. Саме ці реалії та послідовні зміни, мені більш до вподоби називати їх *циклами єдиної системи*, я хотів би зафіксувати як величезну кількість орієнтирів і майже пояснень. Чергуючи свої припливи й відпливи, ці цикли зрушують живі масиви нашої історії, так само як морський приплив безперестану пересуває з місця на місце води моря.

Я хотів із самого початку дати цій другій частині такий заголовок: «Довготривалі цикли історії Франції». Потім у мене з'явилося побоювання, внаслідок певної двозначності, через те, що слово «цикл» вживається зазвичай лише економістами. У їхній мові кожний цикл передбачає подвійну історію, з одного боку — схил, з іншого — підйом до вершини. Існують також висхідна лінія — зростання; низхідна лінія — падіння; верхівка, що позначає вододіл. Висхідна лінія виходить з *нижчої точки*; низхідна лінія завершується у *нижній точці*. Саме за подібними коливаннями я маю намір йти слідом, але упродовж довготривалого часу, до якого, напевно, не звикли економісти й навіть історики. Але я щиро вважаю, що історії необхідні ця концепція й ця ризикована проблематика, яку вона містить.

Прислухаймося добре: ці довготривалі цикли, багатовікові, не мають суто економічного походження. Вони не відповідають тому історичному матеріалізмові, який перетворює економіку на

---

* Робінсон Джоан (1903–1983) – англійський економіст *(тут і далі – підсторінкові примітки перекладача).*

[1] Авторські примітки вміщені наприкінці тому.

справу й найвищу рушійну силу життя людей. Як завжди, причини й наслідки змішуються, змінюють одне одне за системою feed back*, яка почергово робить їх причинами, рушіями або наслідками. Будь-який тривалий занепад, будь-яке *багатовікове* зростання життєвого рівня вочевидь має передумовою суміш різноманітних факторів, до яких можуть належати: політика, суспільство, культура, техніка, війни тощо. Саме єдина система перестає бути конкурентноспроможною, аби стати шкідливою, чи знову стає конкурентноспроможною, аби викликати підйом. Словом, загальний занепад або пожвавлення очевидні, навіть якщо їхні справжні причини майже неможливо визначити.

Зрештою, я думаю, що читач, котрий призвичаївся до сучасної мови економістів, завдяки газетам, які він щоденно читає, прийме те широке тлумачення, яке я надаю слову «цикл», для цього особливого випадку його вживання. Історики, безперечно, нерішучіші. Наша звичка, справді, — розглядати усереднені неї самої кожну з Франції, які послідовно змінюють одна одну: існують фахівці з Доісторичного періоду, фахівці з незалежної Галлії чи з ґалло-римської античності, з Середньовіччя або з новітньої історії тощо. І необхідно, щоб це було так. Але ці Франції наближуються одна до одної. Чи занадто сміливо було б сказати, що їхня історія наполегливо набуває циклічної форми? Вони народжуються, досягають розквіту, занепадають. Вони йдуть одна слідом за одною, але безперервно.

Якщо я обрав, у цій другій частині «Люди і речі» подвійну мову демографії та економіки, аби накреслити основні лінії нашого минулого, це тому що саме тут — найочевидніші з цих глибоких зрушень, такі, які найлегше осягти розумом... Люди, скільки їх? Речі, як вони дозволяють їм жити, виживати, змушують їх, у разі необхідності, йти уперед або залишити ту лінію, ту позицію, яку вони спочатку зайняли? Кількість населення — Андре П'ятьє каже «людський капітал» — основний «показник», «найменш необґрунтований критерій», висловлюється так само Гі Буа[2]. Два перші розділи (розділи I і II) переважно присвячені йому: «Кількість населення та її довготривалі коливання від тисячного року до сьогодення». Розділи III і IV присвячені економіці під заголовком, який я поясню при сприятливій нагоді: «Селянська економіка до XX сторіччя — інфраструктури. Селянська економіка до XX сторіччя — суперструктури».

---

* Зворотний зв'язок *(англ.)*.

ЧАСТИНА ПЕРША

КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТА ЇЇ ДОВГОТРИВАЛІ КОЛИВАННЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Населення від доісторичного періоду до тисячного року

Сміливі підрахунки, які, у будь-якому разі, утворюють образ, фіксують цифру між 70 і 100 мільярдами, визначаючи кількість осіб, які жили на землі відтоді, як з'явився Homo sapiens sapiens*, коли людина насправді стала людиною. Неймовірна кількість! «Де мешкатимуть, — писав мені жартома Альфред Сові**, — ці мільярди людей під час Страшного суду?»[1] Щодо цього, можливо, існував на «французькому» просторі, перебільшуючи цифри, мільярд людей, які до нас жили, працювали, діяли, залишаючи, нехай зовсім потроху, спадок, котрий увійшов до нашої величезної спадщини. Живих нас сьогодні більше 50 мільйонів; у порівнянні з усіма нами наших померлих десь у двадцять разів більше. І не забуваймо, що вони залишають сліди, які досі присутні «під ногами живих». Наприклад, земля виноградників у Шампані або в Медоку, або у Бургундії — це «неприродна земля, що оброблялася упродовж двох століть праці» або майже стільки[2].

Словом, зовсім не викликає подиву те, що упродовж тисячоліть французький простір оброблявся, на ньому виростали шляхи, дороги, хижі, будинки, містечки, села, міста або те, що, як навіть хтось наважився написати, він «заростав, немов хащами лісу», поселеннями селян... Кількість

---

* Людина розумна розумна *(лат.)*.

** Сові Альфред (1898–1990) – французький демограф, соціолог і економіст, директор Національного інституту демографії (1945–62).

населення передчасно відіграє свою роль, здійснюючи свій рух, визнаючи досягнення історії й навіть Доісторичного періоду: слава Ласко*, спалах цікавості до дольменів і менгірів, так само як і до римського чи ґотичного мистецтва... Кількість населення, завдяки якій усе помножується, несе свою відповідальність за зростання впливу релігії, так само як і за прогрес держав або розвиток сучасного капіталізму в італійських містах починаючи з XII сторіччя і так само пізніше. Іноді також, навпаки, за катастрофи й повернення назад, злим пророком якого був Мальтус**.

Ніхто не заперечує, що сьогодні кількість населення має дуже велику вагу у долі світу: 4,4 мільярди людей 1980 року. «Їх буде принаймні 6 у 2 000 році, й здається майже нереалістично передбачити стабілізацію, доки воно не досягне цифри, меншої ніж 10 — 11 мільярдів», стверджують, стосовно майбутнього сторіччя, фахівці, які не можуть, на жаль, помилятися зовсім[3]. У XVII сторіччі казали: немає іншої могутті, ніж людська могуть. «Найзагальніше правило, якого дійшла політика, — писав наступного сторіччя французький економіст Ґудар, — це те, що лише велике населення може формувати велику державу». Які, запитував він себе, «справжні інтереси наших королів?.. Їхня могуть — у кількості їхніх підданних»[4]. Але велика кількість населення має свій зворотний бік: хто наважиться застосувати формулювання Ґудара, вжити його у теперішньому часі стосовно сьогодення, з огляду на те, як політики Індії та Китаю змушують населення зменшити народжуваність, іноді за допомогою найдієвіших засобів?

Нічого подібного, певно, не могло трапитися у минулому. Не тому що відносне перенаселення принагідно не робило жодної шкоди. Адже голод та епідемії брали на себе місію запобігти цьому. Лише тепер світове населення зростає таким чином, що це зростання триває якщо не постійно, то принаймні без загального застою.

---

* Ласко – печера у французькому департаменті Дордонь, історичний пам'ятник, пам'ятка мистецтва часів палеоліту. Відкрита 1940 року.

** Мальтус Томас Роберт (1766–1834) – англійський економіст.

I

ПРО НАСЕЛЕННЯ ДОІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ

Положення, яке полягає у визнанні
переваги Історії над усім тим,
що їй передувало, — несумлінне і, більше того,
далеке від наукової точності.
Жан Маркаль*[5].

Не кажіть, що Доісторичний період — це не Історія. Не кажіть, що Галлії не існувало до Галлії або що Франції не існувало до Франції, що і перша, і друга не пояснюються більш ніж просто однією з їхніх рис — попередніми тисячоліттями римського завоювання. Уявіть радше «упродовж найдовшого відтинку за увесь час існування людського роду всю його працю, виконану в Доісторичний період», — ця думка належить Ніцше[6]. Ці незбагненні огроми прожитого часу, які громадяться один на одному, зачіпають і нас, хоча роблять це майже невідчутно. Отже, хіба могло б не бути спадкоємності, міцного поєднання між Історією та Доісторичним періодом? У минулому історики ризикували втратити свою репутацію, досліджуючи з одного й з другого боку штучний кордон між античністю і Середньовіччям[7] або між Середньовіччям і сучасністю. А сьогодні хіба не ризикує дуже велика кількість істориків, вивчаючи кордони між Історією та Доісторичним періодом?

На жаль, не минуло й півтора сторіччя відтоді, як з'явилося поняття «Доісторичний період», після того як Буше де Перт** у 1837 році зробив відкриття, знайшовши на намивних землях на берегах Сомми знаряддя, виготовлені з каменю доісторичною людиною й визнані такими. Принаймні їхнім відкривачем, оскільки Буше де Перту знадобилося витратити багато зу-

---

* Маркаль Жан (1928–2008) – французький письменник, поет, автор книжок про кельтську цивілізацію.

** Буше де Кревкер де Перт Жак (1788–1868) – французький вчений, дослідник Доісторичного періоду.

силь — щонайменше до 1860 року, — аби переконати усіх погодитися з його висновками. Перші томи його твору «Кельтські та допотопні старожитності», яка публікувалася починаючи з 1847 року, були прийняті зі скептицизмом або кпинами, так само як це сталося 1859 року з працею Дарвіна «Походження видів»*. Саме тоді ж, того самого 1859 року, англійські вчені перетнули Ла Манш, щоб вивчити відкриття Буше де Перта і дати йому своє підтвердження[8]. Підтвердження революційне, оскільки визнати сліди людини, сучасника великих зниклих тварин, у шарах, про дуже давній вік яких відомо геологам, означало рішуче відсунути походження людини у надзвичайно далеке минуле, погодитися на переворот, революцію у свідомості, яку сьогодні нам дуже важко уявити. Хіба до того часу самі вчені, вслід за традиційними тлумаченнями Біблії, не визнавали, що людина з'явилася за чотири тисячі років до Різдва Христового? Ісаак Ньютон, який займався не лише математикою й астрономією, глузував з хронологій, складених єгипетськими писарями, настільки гордими, що вони претендували на те, нібито їхні королі були «some thousand of year older than the world»** на кілька тисяч років старші за сам світ![9]

За кілька десятків років завдяки Буше де Перту і ще більше його сучаснику Дарвіну, які обидва, кожен по-своєму, збурили спокій, уся історія буде неймовірно відсунута в часі — походження людини, так само як і поява сільського господарства, і виникнення перших сіл, перших міст. І також, те що стосується нас, історія Франції.

Як завжди й досить логічно, тому що йдеться про те, щоб перейти від однієї галузі інтелектуальної праці до іншої, ці зовсім нові перспективи Доісторичного періоду одразу не збентежили істориків: вони залишалися байдужими до них, вони здавалися їм навіть чужими, загубленими у темряві ночі. Лише проста попередня згадка, можливо для того, щоб нагадати, лише натяк або кілька сторінок. А потім історія поверталася знов до своїх звичайних оповідей, наче нічого не трапилося.

Отже, Доісторичний період, накопичуючи докази, висновки, гіпотези, викопав попереду століть Історії незглибиму

---

* Йдеться про твір англійського природодослідника Чарлза-Роберта Дарвіна (1809–1882) «Походження видів шляхом природного добору, або Збереження обраних порід у боротьбі за життя» (1859).

** «На кілька тисяч років старші за світ» *(англ.)*.

прірву. Подумайте про те, що Історія у тих розмірах, якими ми її вимірюємо, — це навіть не тисячна частка шляху еволюції людини, враховуючи всю його довготривалість. І для того, щоб уявити цю еволюцію, знадобилося з'єднання, злиття різних наук, які дослідники Доісторичного періоду вміли або мусили використовувати: палінології (дослідження давніх зерен і пилку), палеонтології, порівняльної анатомії, ретроспективної гематології, геології, зоології, ботаніки й не менше віднедавна етології, оскільки людина, занурена у природне середовище, покладаючись на свої посередні сили, упродовж століть була лише твариною, однією поміж інших, і виживала, як вони, лише завдяки своїм соціальним зв'язкам, аналогічним тим, які існують у громадах тварин.

Чи не спрощує наше завдання усе те, що приносить нам наука: хіба не треба знов усе розтлумачити? Як зауважує Колен Ранфрю, ви не можете очікувати на те, що отримаєте від сусідніх дисциплін «готові відповіді» на ваші особисті запитання[10]. Крім того, зовсім недавно нові наукові методи датування (за допомогою вуглецю 14, калію — аргону, дендрохронології, дослідження кілець на стовбурах дерев або за допомогою інших процедур, ще хитромудріших за ці) викликали величезну й страшенну загрозу перегляду хронолічних рамок і культурних зв'язків у тому вигляді, у якому вони були встановлені двома чи трьома поколіннями видатних дослідників Доісторичного періоду. І особливо стосовно Європи все треба перетлумачити інакше[11].

Всі ці обставини перетворюють дослідження Доісторичного періоду на динамічну, захопливу науку, але водночас і на рухливу ділянку; ця наука наближується до правди лише ціною помилок, поступових виправлень, тимчасових гіпотез. Вона — у постійному оновленні.

Надлишок довгочасності

Стосовно походження людини, питання питань, нічого не може бути певним. Одне за одним на різних континентах з'являються відкриття й щоразу підправляють той загальний образ, який ми малювали за їхньою допомогою.

У перехідному стані наших знань, якщо розглядати людське відгалуження, йдучи послідовно від перших представників

родини — мавп і мавпоподібних та з іншого боку східноафриканських австралопітеків (і відповідно ми погоджуємося на те, щоб обрати той чи інший шлях до визначення перших людиноподібних істот[12]), ми ризикуємо розпочати відлік з 5, 15 чи 40 мільйонів років до нашої ери. Як сказав, покірно змирившись із цим Ґабріель Камп*, з кожним відкриттям «наші корені без кінця втікають усе далі й далі в минуле»[13].

Однак якщо ми обмежимо свою допитливість власне Homo**, сьогодні її поява датується відтоді, як вона прийняла вертикальне положення — тобто приблизно два мільйони років тому, можливо навіть раніше. Перша двонога істота, Homo habilis*** — не перша, яка обробляла каміння, аби воно служило так як треба на її користь. Деякі австралопітеки вже робили це. Але вертикальне положення звільнило його руки і, з іншого боку, місткість його мозку — спочатку лише від 600 до 700 $см^3$ — відтоді досить регулярно зростатиме[14]. Саме завдяки спільним діям цього надрозвинутого мозку, органу, що віддає команди, та їх виконавцю — руці «людина змогла розвинути в усіх напрямках свої дивовижні здібності» — свідомість, пам'ять, мову[15]. На зміну Homo habilis, яка, певно, був африканцем, прийшов Homo erectus****, який мешкала у зонах помірного клімату, згодом Homo sapiens та Homo sapiens sapiens. Ця остання — довершена людина, така як ви або я.

Сучасна наука завдяки тому рівню знань, які ми сьогодні маємо, все ще припускає присутність Homo erectus на «французькій» території з 1 800 000 року до нашої ери. У департаменті Верхня Луара, у Шілаку*****, в Центральному масиві, за останні роки були знайдені «кварци, безперечно оброблені [рукою людини], у поєднанні з фауною четвертинного давнього періоду (Віллафранш******)»[16]. Це могли б бути до сьогодні най-

---

* Камп Ґабріель (1927–2002) – французький вчений, дослідник Доісторичного періоду, історії берберів.

** Людина *(лат.)*.

*** Людина уміла *(лат.)*.

**** Людина, що здатна стояти прямо *(лат.)*.

***** Шілак – селище у департаменті Верхня Луара, розташоване на базальтовому плато; у 1974 році палеонтологи знайшли тут кілька оброблених людиною каменів віком у 1 900 000 років.

****** Віллафранш (від назви італійського міста Віллафранко-д'Асті, що у П'ємонті) – найдавніший рівень давнього четвертинного періоду (приблизно від 3 500 000 до 1 000 000 років до нашої ери).

давніші людські сліди, знайдені в Європі. Але разом із відкриттям у Солілаку, у тому самому регіоні, датованим приблизно мільйоном років, ми опиняємося на тривкішій ділянці хронологічного ґрунту[17]. Інший орієнтир, близько 950 000 року, який надали нам розкопки 1958, 1962 і 1963 років, — ґрот, прозваний Лисяча нора, уздовж Валлонне*, маленької річечки в комуні Рокебрюн (департамент Приморські Альпи). Рештки давньої фауни — макаки, Elephas meridionalis**, коня, котячих — сусідили там з грубо обробленими кістками. На жаль, не було решток людини (каміння зберігається краще, ніж скам'янілі скелети), але те, що люди займали цей ґрот, очевидно. І це найстаріше заселене місце в Європі, про яке ми знаємо[18].

Якщо ми вважаємо, що Доісторичний період на нашій території простягається принаймні до залізної доби, приблизно до 500 року до нашої ери, то ми опиняємося, отже, перед фантастичним періодом часу: майже два мільйони років, тобто 2 000 тисячоліть, тобто 20 000 століть! Аби зорієнтуватися у цьому доважелезному проміжку часу, який кидає виклик здоровому глузду й уяві, геологами були запропоновані перші засоби. Вони виміряли тривалість послідовних епох, що змінювали на землі одна одну, й визначили в історії людини — виникнення людини — повну четвертинну еру (або, інакше кажучи, *плейстоцен*), додаючи до нього рівень Віллафранша (який належить до кінця третинної ери) і віднімаючи від нього кінець четвертинної ери — період, у який ми ще живемо (названий *голоценом*).

У цьому гігантському часовому просторі геологи розпізнали чотири величезні льодовикові періоди, яким Альбрехт Пенк*** дав імена водних потоків баварських Альп, де він виявив докази дуже давнього й надзвичайного похолодання: йдеться у хронологічному порядку про Ґюнц, Міндель, Ріс, Вюрм. Ґюнц починається за два мільйони років до нашої ери, Вюрм завершується близько 10 000 року. Природно, між цими періодами обмерзання, кожен з яких наставав дуже повільно, розташування міжльодовикові інтервали потепління також дуже довгі

---

* Йдеться про ґрот Валлоне, розташований неподалік міста Ментона (департамент Приморські Альпи), де у 1962 році були знайдені знаряддя з каменю й кістки віком 500 000 років – перші свідчення виробничої діяльності людини.

** Південний слон *(лат.)*.

*** Пенк Альбрехт (1858–1945) – німецький географ.

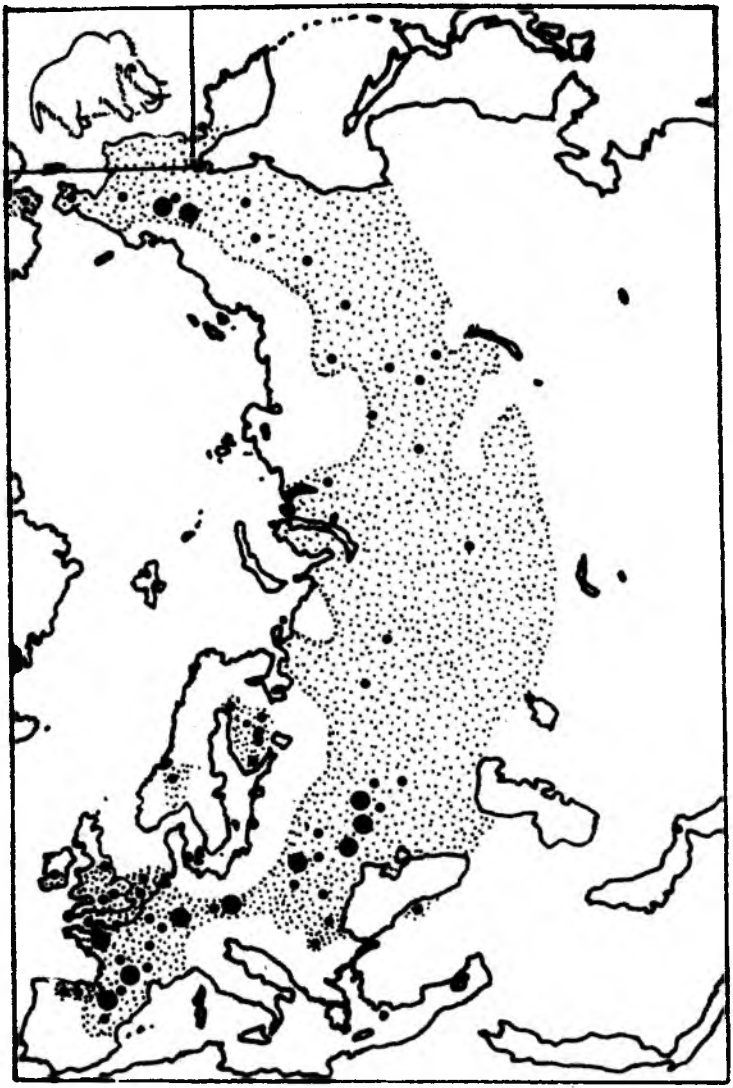

АРЕАЛ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ МАМОНТІВ
МІЖ 15 000 І 10 000 РОКАМИ ДО НАШОЇ ЕРИ

Між льодовиками, які за цих часів вкривали величезну частину Європи й Азії, виокремлювалися степ і тундра, смуга, якою пересувалися люди і тварини (насамперед мамонти і північні олені). Майже уся Франція розташовувалася у цій привілейованій зоні (за кн.: L .-R . NOUGIER ; *Naissance de la civilisation,* 1986).

й нерегулярні. Звідки підперіоди (Ріcс I, II, III, Вюрм I, II, III, IV, V...), які відповідають послідовності повільних змін клімату, майже непомітних якоїсь миті, але додавання яких упродовж багатьох століть насамкінець призвело до величезних потрясінь[19]. Люди, тварини, рослини були витіснені на північ або на південь слідом за холодом чи спекою, які відносили їх далі, холод відкидав на північ істот, які призвичаїлися до відносної спеки, спека вабила на північ мисливців, які звикли жити поряд із стадами диких оленів чи табунами диких коней. Щоразу все довкілля змінювалося.

Аби вас схвилювала ця думка (і тому що те, що сталося колись, у темряві століть, могло б *теоретично* повторитися у дуже далекій темряві майбутнього), уявіть через кілька тисяч або мільйонів *прийдешніх* років, що земля, якщо континенти залишаться розташованими так, як нам відомо сьогодні[20], страждатиме від нового обмерзання. У Європі крига вкриватиме товстим шаром увесь Скандинавський півострів, Нідерланди, Польщу, північ Росії, Британські острови, сягаючи місцевостей по сусідству з Лондоном. Франція уникне гігантських льодовиків, як колись, за винятком гірських частин її території, насамперед в Альпах. Однак Паризький басейн, включаючи Париж, так само як більша частина Франції, буде знову завойований тундрою, схожою на сибірську, степом або лісом. Тобто туди рине немов величезний потік — крига, трави й дерева, з невимірними наслідками для людей, тварин, усієї природи. Води, яка захолоне у неймовірно збільшених льодовиках, не вистачатиме на рівні морів, що знову вкриють величезне морське дно, поєднуючи численні острови, серед яких Великобританія, з континентом. І перед льодовиками морени* встановлюють свої щільні окрайки з уламків розтрощених ерозією цих колосальних огромів, тоді як їхні найтонші часточки, віднесені вітром, опиняться десь далеко, становлячи шари лесу**, як колись у Китаї чи на теренах Європи. Лес долини Дунаю чи долини Ельзасу, мул плоскогір'їв навколо Парижа не мають іншого походження, й ці пухкі ґрунти, які легко перегортати, були землями, обраними першими хліборобами Франції та Європи.

---

* Морена – перенесені й відкладені льодовиком скупчення уламків гірських порід.

** Лес – однорідна пориста осадочна гірська порода сіро-жовтого або червонувато-бурого кольору.

Отже, для того, щоб визначити місце будь-яких розкопок Доісторичного періоду, треба передусім поклопотати про встановлення часу, коли там тривало обмерзання, та інтервалів, коли наставало потепління, про яке йшлося, що можна зробити завдяки рештками тварин і рослин, відомостям про їхнє харчування, уявлення про яке може з'явитися завдяки рештками продуктів. Мешканці ґроту Валлоне, про який ми вже згадували раніше, найдавнішого відомого заселеного місця в Європі, жили приблизно мільйон років тому, за часів Віллафранша, на Півдні Середземномор'я, змушені підкорятися суворому клімату під час обмерзання льодовикового періоду Ґюнца. Тріснуте під тягарем криги каміння було знайдене поряд із обробленим кремнієм й усією фауною зони холодного клімату[21].

Близько 10 000 років до нашої ери, коли завершилося останнє обмерзання, тобто льодовиковий період Вюрма, й встановився помірний клімат, у загальних рисах такий, як сьогодні, північні олені вирушили на північ; мамонти, не в змозі призвичаїтися до нових умов, зникли. Деякі з цих мастодонтів, які збереглися недоторканними упродовж тисячоліть у товстих шарах криги в Сибіру, були знайдені зовсім недавно науковими експедиціями. Але вони протягом століть існували в леґендах племен. що мешкали на півночі Сибіру. Якути й тунгузи, які знаходили їх іноді навстоячки, так, ніби вони щойно померли (собаки кидалися на них і з'їдали їх), уявляли їх величезними кротами, що живуть під землею, або підводними тваринами, які помирають, коли опиняються на свіжому повітрі й при світлі сонця[22].

Помірний клімат, до того ж, у свою чергу коливався. Звідки послідовна низка його різновидів: передпівнічний, північний, атлантичний, субпівнічний, субатлантичний...[23] Кожен з них віддає перевагу якомусь дереву, якійсь тварині: бику, коню, в'язу, дубу, буку, каштану, горіху, що автоматично впливатиме на звички й дієти людини.

Тіла і знаряддя

Упродовж тисячоліть людина губилася посеред диких тварин, у вкритій кригою тундрі чи у вологих лісах, коли вода затоплювала всі території щоразу, як земля нагрівалася. Однак існують ознаки присутності людини на цьому шляху — фраґменти скелетів, майже цілі скелети, сліди вогнищ і стоянок,

численні знаряддя, кількість яких становить мільйони, якщо навіть і багато з них пошкоджено, втрачено через різні земляні чи видобувні роботи або викрадено з наших музеїв аматорами, що цікавляться Доісторичним періодом.

Тіла чи те, що від них залишилося, — найвагоміші свідки. Але дуже давні скелети зникли, розчинилися у кислотності ґрунтів. Знайдена у Франції низка знарядь починається з дати більш ніж на мільйон років ранішої за перші викопні рештки людини, відомі у наші дні: нижня щелепа, знайдена у 1949 році у гроті неподалік Монмарена (департамент Східні Піренеї). Майже аналогічна знаменитій щелепі з Мауера (600 000 років до нашої ери), вона, більш-менш точно датована, певно новіша (приблизно 450 000 або 400 000 років до нашої ери)[24]. Вона випереджає, безсумнівно на 100 000 чи 150 000 років, людину з Тотавеля* (село у департаменті Східні Піренеї), відкриття якої наробило багато галасу, відбувшись у два етапи: спочатку в 1971 році була знайдена ліва тім'яна частина, яка належала молодій дорослій людині приблизно двадцяти років; потім, у 1979 році, за три метри — права тім'яна частина, яка збігається з першою частиною й дозволяє відновити цілком увесь череп, — череп Homo erectus, з об'ємом мозку приблизно 1 100 см^3, і на передній поверхні чола мовний центр, який локалізував Брока**, так само розвинутий, як у сучасної людини. Звідси висновок: ця людина розмовляла, хоч якою була б її мова[25].

Натомість вона вживала сирими ті харчі, які отримувала завдяки полюванню. У гроті Кон де л'Араґо, де її знайшли, неподалік тіснини, де тече річка Вердубль (притока Аґлі), — жодних слідів якогось вогнища[26], тоді як вогонь застосовувався приблизно з 500 000 року до нашої ери і ми знаходимо багато облагоджених вогнищ у хижах Терра Амата, поблизу Ніцци[27], які датуються приблизно 400 000 роком нашої ери. Долина річки Вердубль між двома скелями, розташованими неподалік неї уздовж берегів, — природний прихисток, особливо цінний, безперечно, для людини з Тотавеля, сучасника обмерзання періоду Мінделя; сприятливий також для фауни, на яку

---

* Тотавель – село, розташоване у північно-східному напрямку від міста Перпіньян, неподалік якого у гроті був знайдений череп людини , що датується 400 000 роком до нашої ери.

** Брока Поль (1824–1880) – французький хірург і антрополог. Його дослідження мозку дозволили у 1861 році локалізувати центр мови.

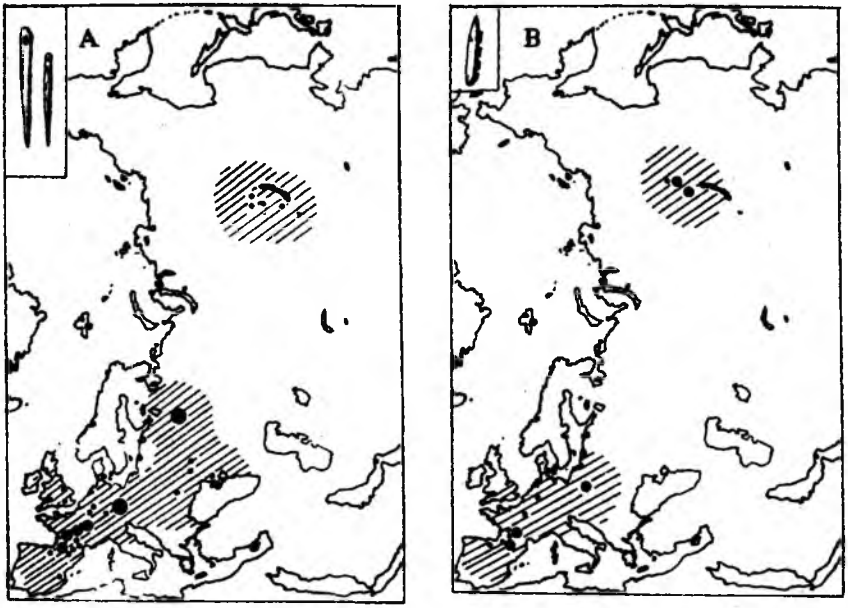

ЗРОСТАЮЧЕ ВИГОТОВЛЕННЯ ІНСТРУМЕНТІВ
15 000 – 10 000 ДО НАШОЇ ЕРИ

А. Голки з вушком, виготовлені з кісток (до 20 000 р. до нашої ери). В. Різноманітні інструменти, включно з тими, що мають в жолобках, де укріплюється дерево чи кістка, маленькі змінні леза і вістря, з кременю чи кістки (за кн..: L .-R. Nougier, там само).

вона багата і яка була ідентифікована завдяки накопиченим на різних рівнях ґроту решткам скелетів тварин, вбитих різними поколіннями мисливців: коней, слонів, турів, муфлонів, биків, оленів, північих оленів, печерних левів, полярних лисиць, ведмедів, рисей, пантер, зайців-свистунів... Змішані з рештками скелетів тварин, людські рештки, розтрощені, аби дістати з них кістковий або головний мозок, здається, вказують на практику канібалізму[28], яку ми виявляємо дуже часто в інших місцях упродовж усього Доісторичного періоду, навіть ще у VI тисячолітті. Канібалізм, який до того ж інколи був ритуальним, у чому у нас не може виникнути жодного сумніву, оскільки ми знаходимо зв'язок цього явища з похованнями[29].

Близько 100 000 років до нашої ери Homo erectus поступився місцем Homo sapiens, людині, названій неандертальцем[30].

Той, безперечно, зайняв увесь Середній Схід і Європу, включно з Францією. Його присутність поза межами цих величезних територій ще може викликати дискусії, принаймні в його європейській формі, яка має чіткі характеристики й легко може бути упізнана. У будь-якому разі цей неандерталець, який тривалий час вважався грубим туподумом, відтоді був реабілітований: обдарований «великим» мозком, більшого об'єму, ніж наш (у середньому 1 600 $см^3$ проти 1 400), він виявився більш ніж вправним працівником, його мова була членованою[31] і, вирішальна, характерна лише для нього деталь, — він — перша людина, яка ховала померлих. З цього погляду це «довершена» людина, П'єр Шоню* називає її «цілком сформованою». Численні зразки, які були знайдені (приблизно сотня лише на французькій території) мають на території Європи постійні характеристики, як ті, що стосуються способу життя й кам'яних знарядь, так і суто морфологічні. Отже, йдеться про рід, що має чіткі характеристики й залишається схожим на самого себе на величезній території упродовж такої дрібнички, як 60 тисячоліть, усього лише 600 століть.

Однак раптом, без жодного очевидного пояснення, яке можна було б дати, ця раса повністю зникне менше ніж за 5 тисячоліть (це дуже швидко для термінів еволюції), на зміну їй прийде Homo sapiens, звісно, морфологічно відмінна, уже по-справжньому сучасна людина. Як відбувся такий перехід? Дослідники Доісторичного періоду не знаходять беззаперечних пояснень, кліматичних чи інших, тоді як досі не виявлено жодних значущих решток людських скелетів, які б датувалися важливою добою докорінних змін. Широка загальна еволюція усього роду виключена: таке величезне і стабільне населення, яке вільно обмінюється власними генами, зазнає еволюції лише *дуже повільно*. Отже, загалом неандертальці протистояли, мирно чи ні, *новому* населенню, якому обставини сприяли (хоча ми не знаємо природу цієї переваги) настільки, що вони дуже швидко й повністю зникли. Звідки гіпотеза, суто теоретична, про іноземну «навалу», походження якої ми не можемо уявити, оскільки до їхньої появи в Європі ми знаходимо уже «сучасну» людину у різних місцях земної кулі, від Австралії до Іраку, від Сахари до Норвегії. Можливо, вона проникла до Європи через

* Шоню П'єр (1923–2009) – французький історик, член Академії моральних і політичних наук (з 1982).

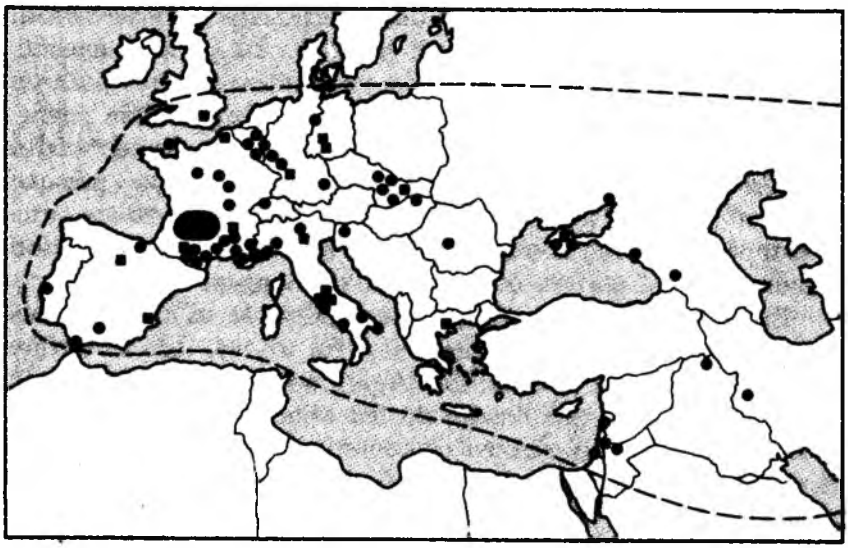

ГЕОГРАФІЧНЕ РОЗТАШУВАННЯ РЕШТКІВ
ЛЮДИНИ-НЕАНДЕРТАЛЬЦЯ (75 000 – 35 000 РОКИ ДО НАШОЇ ЕРИ)

Їхня найбільша концентрація розміщена у Франції, на захід від Центрального масиву (чорне коло).

Палестину, де близько 50 000 років до нашої ери сучасні люди уже існували поряд із автентичними неандертальцями, які вимруть лише набагато пізніше[32].

У будь-якому разі починаючи приблизно з 35 000 року до нашої ери Homo sapiens sapiens присутній майже на всій земній кулі, заселяє територію усієї Франції. Це вже сучасна людина з анатомічними характеристиками, відомим нашим медикам, з деякими відмінностями залежно від регіону, але яка лише заявляє про расові типи, що існуватимуть у сучасній Франції: середземноморський, альпійський, північний[33]. Його очевидні релігійні забобони ймовірно мають психічний характер, близький до нашого. Нарешті, дивна несподіванка — разом із ним з'являється розуміння сенсу мистецтва й відчуття форми. Саме кінцем давньої кам'яної доби (верхнього палеоліту) датуються дивовижні статуетки, які, здається, зображують богиню плодючості, та особливо стільки картин, ґравюр і скульптур, які прикрашають стіни ґротів, або тисячі предметів повсякденного вжитку, виготовлених з обробленого каменю, кістки, слонової кістки, рогів

оленя чи північного оленя. Відкриті дуже пізно, чудові печерні фрески приголомшують, так само як причаровують.

Це мистецтво, яке набувало різноманітних форм, повільно еволюціонувало, переходячи від загальних графічних зображень до фантастичного реалізму печери Ласко, аби зрештою обмежитися до кількох геометричних знаків, безперечно символічних[34]. Але ця еволюція охоплювала відстань у 200 століть, з 30 000 року до нашої ери до 10 000 року до нашої ери, які історику здаються вічністю... Поміркуйте про швидкоплинність романського або ґотичного мистецтва, не кажучи вже про такі школи як імпресіонізм або кубізм, які існували всього лише одне покоління.

З цієї спадщини Франції разом із північчю Іспанії належить найкраща частина. У низині річки Везер, у Періґорі, де річище стає вузьким у глибоких закрутах, «давні помешкання юрмяться у напрямку в бік верхів'їв ріки та навколо Ейз'є, Кро-Маньйона, Ла Мута, Ле Комбарелля, Фон де Ґома, Ле Кап Блана, Лосселя, Ложері, Ле Марсея, Ла Мадлена, Ле Мустьє, Ласко...» — так само як «святі місця людства... — писав П'єр Ґаксотт*, — з повним правом займають свої місця в Єгипті, Ніневі**, Афінах чи Римі»[35].

Ми задаємо собі багато питань про значення цього першого мистецького спалаху, в якому ніхто не погоджується бачити безпідставності мистецтва заради мистецтва. Мисливці, захоплені мистецтвом, які малюють і ґравіюють гомінке стадо диких тварин, поряд із якими та завдаючи шкоди яким вони живуть, — тури, мамонти, бізони, коні, кам'яні барани, ведмеді — чи хотіли вони своїми малюнками причарувати свою здобич? Люди в масках, які танцюють перед тваринами, зображені в ґроті Труа-Фрер, у Ма д'Азиль та в інших місцях, хіба це не чаклуни-шамани, навіть боги, або головні учасники ритуалів, які залишаються для нас незбагненними. Ця «писемність», яка нас зачаровує і захоплює, які символи несла вона у собі? У будь-якому разі сила її виразності викликає більш ніж повагу. Франк Бурдьє доходить навіть до того, що бачить тут докази культурної вищості цих долин франко-іспанського Південного Заходу по відношенню до решти світу. Вищість, яку Європа,

---

* Ґаксотт П'єр (1895–1985) – французький історик і журналіст, член Французької академії.

*Нінів – місто у Месопотамії, на річці Тигр, тепер Телль Куюнджик, Ірак.

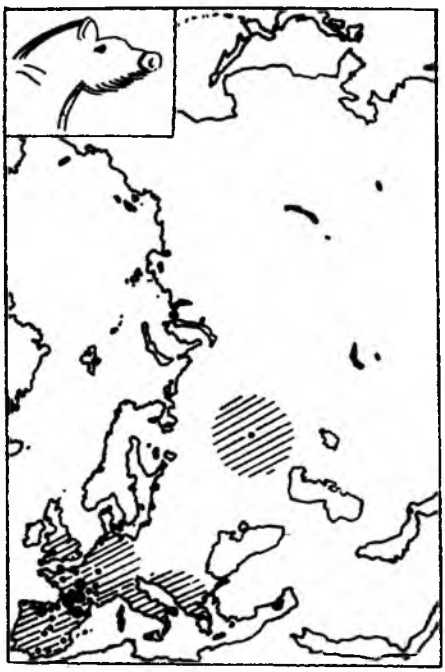

НАСКЕЛЬНЕ ФІҐУРАТИВНЕ АНІМАЛІСТИЧНЕ МИСТЕЦТВО,
15 000 – 10 000 р.р. ДО НАШОЇ ЕРИ

Воно присутнє, насамперед, у Франції та на півночі Іспанії (за кн..: L .-R. NOUGIER, там само).

втративши її, поверне собі, аби зберегти її знову впродовж століть, лише у XII і XIII сторіччях нашої ери.

Фізично Homo sapiens sapiens спокійно виживе, поширившись майже повсюди, упродовж останніх тисячоліть обмерзання періоду Вюрма, який іноді називають *Віком північних оленів.* Стада північних оленів, на які легко полювати, давали водночас м'ясо, шкуру, кістки й «роги» — тобто харчі, одяг, покриття наметів, базові матеріали для виготовлення численних невеличких знарядь. Існував також у період, названий маґдаленівським, починаючи з 15 000 року до нашої ери, певний демографічний злет, разом із зайняттям гір і заселенням Північної Європи[36]. Це теж ознака процвітання й технічного прогресу, загального поліпшення інструментарію. Промислове виготовлення кам'яних знарядь надзвичайно вдосконалилося.

Незважаючи на різноманітні технічні засоби залежно від місць і порушень звичайного порядку, очевидних перерв, повсюди спостерігається тенденція до винахідницького творення. Неандертальці удосконалювали свої знаряддя з каменю, обробленого з обох боків, — скребачки, шпичаки. Тепер ми бачимо появу низки дуже маленьких знарядь, іноді з держаками, усі вони спеціалізовані, деякі ще з каменю, інші виготовлені з застосуванням нових засобів обробки кості: отже, стають тоншими різноманітні форми крем'яних скребачок, рівних і зубчастих, різці, кам'яні ножі, шпичаки, голки з вушками, рибальські гачки, гарпуни із старанно вирізаними зазубнями... Цікава солютренська* культура[37], яка тривала лише 3 000 років і не матиме власної школи, дала навіть чудові кам'яні клинки, старанно оброблені з кожного боку, затовшки не менше одного сантиметра, завдовжки іноді від 30 до 35 сантиметрів. Засоби риболовлі (зокрема на лосося) і полювання також удосконалилися. Дротики і шпичаки, випущені зі знарядь, дозволяли вже вразити ціль на відстані. Однак предмет, що зробив справжню революцію в озброєнні, — лук — з'явився дуже пізно, наприкінці палеоліту, тоді, коли все життя починало змінюватися, близько 10 000 років до нашої ери, разом із потеплінням, яке наставало слідом за останнім обмерзанням і відкривало добу помірного клімату, відомого нам ще й до сьогодні.

Від кам'яного віку до сільського господарства: великі зміни

Усупереч думці, яка може з'явитися у нас спонтанно, потепління клімату не потягло за собою одразу ж поліпшення становища людини. Насправді воно завдало серйозної шкоди місцевим громадам великих мисливців. Густий ліс швидко розростався, водночас повсюди текли або застоювалися води, які вивільнилися завдяки таненню льодовиків, води морів піднімалися й затоплювали берегові зони. Крім того, стада північних оленів і коней вирушили слідом за замерзлими травами. Треба було полювати, чатуючи, на оленя чи кабана, перетинати гус-

* Йдеться про період від 20 000 до 15 000 року до нашої ери. Назва походить від міста Солютре, тепер у французькому департаменті Сона і Луара.

тий ліс. Призвичаюватися також до нової флори, яка частково перекреслювала увесь минулий досвід. Харчування змінилося: набагато менше залишилося великої дичини; більше маленьких тварин, яких легко упіймати, розставивши пастку; все більше місця займають овочі, зернові, трави, горіхи, жолуді, каштани, ягоди шовковиці...; нарешті величезний запас морської, озерної, річкової риби, і ще молюски та равлики, незчисленна кількість черепашок, які утворюють іноді гігантські купи, змішуючись із рештками інших харчових продуктів.

Констатуючи ці факти, ми дуже часто робимо висновок стосовно регресії, тобто «занепаду» Homo sapiens sapiens упродовж цієї складної перехідної епохи, названої *мезолітом*[38]. Сьогодні ми схильні бачити в ній період адаптації, який вимагає кмітливості й винахідливості. Якщо мистецтво зникло, коли наближалося до кінця останнє обмерзання, технічний інструментарій не збіднів, навпаки: зростала спеціалізація дуже дрібних інструментів, витесаних з точністю, включених до складу різноманітних знарядь із дерев'яними рукоятками чи держаками[39]. Полювання стало складнішим, але людина віднині була лучником, вона вміла цілити у свою здобич, вражати її здалека. Щоправда, стріли вбивали так само людей, як і тварин: «Винахід лука і стріл мав для доісторичної людини таке саме значення, як винахід атомної зброї для сучасної людини», — стверджує навіть так Робер Ардрей[40], вважаючи, безперечно, що треба перебільшувати, аби чомусь навчити інших.

Нарешті, починаючи з VII тисячоліття, у Франції робила перші кроки революція у сільському господарстві, яка через два чи три тисячоліття перетворить мисливців Доісторичного періоду у селян. Перша ознака-провісниця — зростання збору злаків, зокрема вики (наприклад, у департаменті Вар), до якої додаються також (наприклад, у департаменті Еро) овочі, сочевиця, горох... Якщо ще немає сільського господарства, існує принаймні систематичне збирання й заготовка[41].

Друга ознака ще очевидніша: поява скотарства — розведення баранів, яких, здається, привозили з далекого Середнього Сходу, де їх одомашнювання розпочалося з X чи IX сторіччя. Це також епоха навігації у Егейському морі. Отже, нічого дивного, якщо барани (жодного з предків яких не було знайдено серед європейської фауни) у VII сторіччі з'явилися у Східній Європі, потім близько 6 000 року до нашої ери — на середземноморських берегах Заходу (включно з узбережжями півдня

Франції). Через сторіччя їх розводили в Аквітанії та близько 4 500 року до нашої ери — на узбережжях Бретані[42].

Отже, скотарство передувало у середземноморській полосі великому перелому, який здійснить *неолітизація*, мається на увазі революційне впровадження сільського господарства, справжнє народження Галлії та Франції, або краще усієї Європи, з її ланами, пасовищами, будинками, селами та укоріненим сільським населенням.

Ця революція у сільському господарстві (так само важлива, як пізніше Англійська промислова революція, яка відбуватиметься починаючи з другої половини XVIII сторіччя нашої ери) прийшла до нас із Близького сходу, батьківщини диких злакових рослин. Поява сільського господарства, що було абсолютно новим явищем, супроводжувалася багатьма іншими новаціями або приводила до них: переходом до осілості, розведення свійських тварин, виготовлення таких сільськогосподарських знарядь, як серп і жорна, відшліфований (і вже не обтісаний, як раніше) камінь, нарешті творчим винаходом гончарства. Ця низка культурних надбань поширюється упродовж кількох століть; вона дістанеться Європи двома різними шляхами: довжелезною долиною річки Дунай, зі сходу на захід, і морськими шляхами Середземномор'я. Вимірювання кількості радіоактивного вуглецю дозволяють чітко визначити у часі етапи і шляхи цього поширення. І це нагода побачити, як уже окреслюються риси роздвоєної Франції: Франції Півдня й Франції Півночі.

Різнорідність, розмаїття

Наша територія, змушена виконувати роль роздоріжжя, отримає зрештою дві різні хвилі неолітизації: першою цей процес зачепить Південну Францію — близько 5 000 років до нашої ери через середземноморський шлях; згодом, коли мине 500 тисяч років, — Північну та Східну Францію через дунайський шлях. Отже, тут йдеться про два різні культурні контексти, які належать, кожний окремо, до двох особливих зон.

Стосовно Півдня, переміщення населення, що відбувалося раніше за інші, є, однак, таким, про яке ми маємо дуже нечітке уявлення. Його походження, певно, пов'язане з морем, оскільки воно поширюється від узбережжя. Але не йдеться про колонізацію, яка принесе свої знання на нові території. Антро-

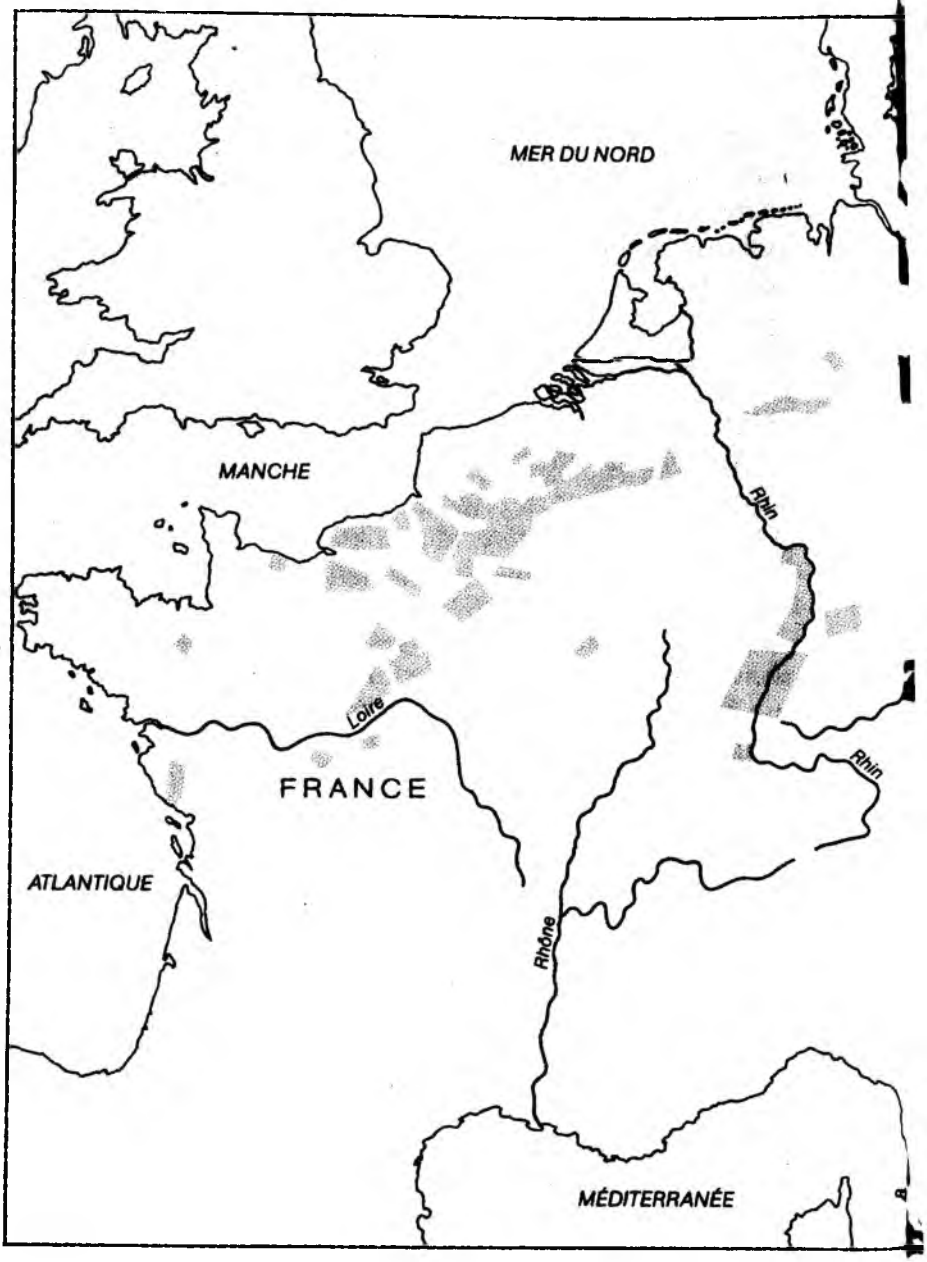
MER DU NORD
MANCHE
Rhin
Loire
FRANCE
Rhin
ATLANTIQUE
Rhône
MÉDITERRANÉE

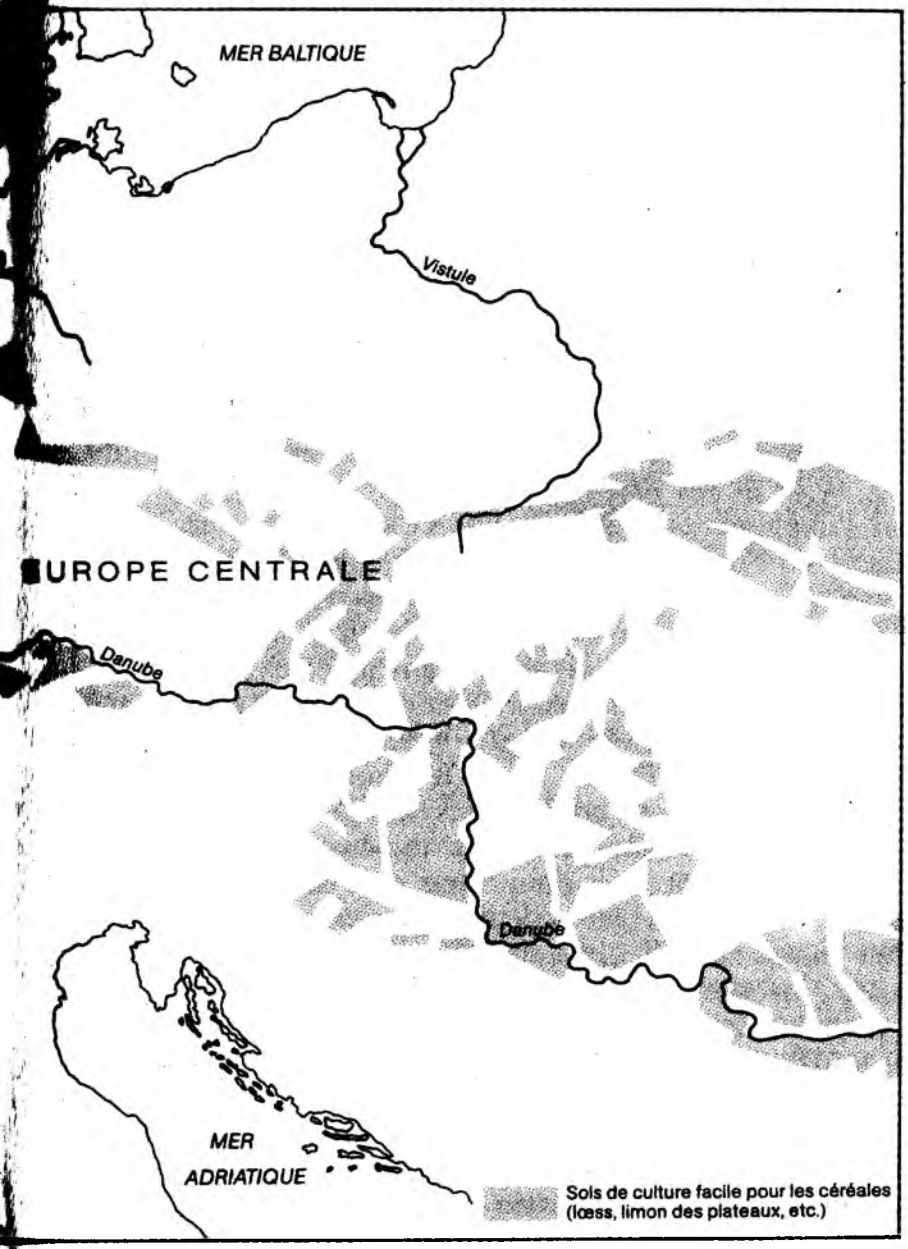

ЗОНИ ЛЕСУ І МУЛУ В ЄВРОПІ

Детально вивчені аграріями Центральної Європи, вони окреслюють шлях поширення сільського господарства від Дунаю до Рейну і Паризького басейну в V тисячолітті.

пологічні аналізи, які до сьогодні змогли провести вчені, досліджуючи скелети, насправді досить численні, дозволяють Раймону Ріке* зробити висновок, що воно не супроводжувалося «жодною міґрацією»[43]. До того ж не існує жодного раптового розриву, лише «захоплення ідеями й технічними засобами, що породжують нові, оригінальні винаходи, навіть такі, що стосуються суспільства тубільців»[44]. Тим більше, що, як вважає Жан Ґілен**, первісна модель — сільське господарство, розвинуте на середземноморському Сході, — успадковувалася не завжди, змінюючись через застій, повторюваний у тих чи інших місцях середземноморського басейну, які відігравали роль «послідовних фільтрів». У нашій країні наслідком було повільне окультурення місцевого населення, яке поступово призвичаювалося (не забуваючи зовсім про власні традиції) до скотарства, осілості,

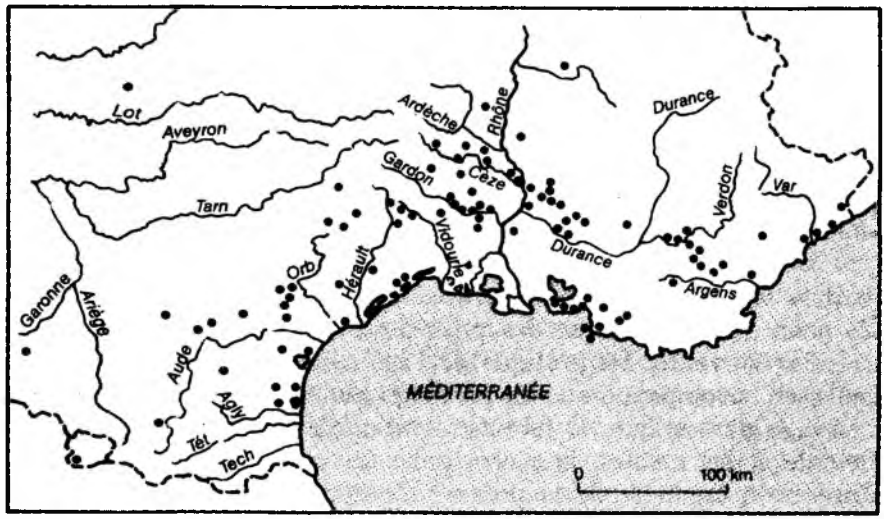

ПЕРШІ СЕЛЯНСЬКІ ГРОМАДИ
У ФРАНЦІЇ VI–V ТИСЯЧОЛІТТЯ ДО НАШОЇ ЕРИ

Вони займали середземноморське узбережжя від департаменту Приморські Альпи до Руссильйона. Проникнення у середину території було повільним.

---

* Ріке Раймон (1914–1983) – французький вчений, автор праць з антропології, досліджень Доісторичного періоду, неоліту.

** Ґілен Жан (н. 1936) – французький археолог, дослідник Доісторичного періоду.

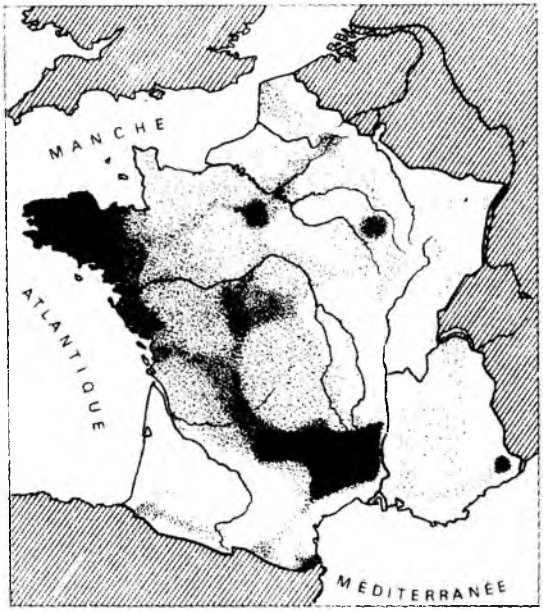

ГЕОГРАФІЧНИЙ РОЗПОДІЛ ДОЛЬМЕНІВ
У ФРАНЦІЇ V – III ТИСЯЧОЛІТТЯ
ДО НАШОЇ ЕРИ

Ця карта підсумовує поширення упродовж двох тисячоліть за часів мегаліту братських могил з Бретані, їхньої колиски у Франції, на південь.

сільського господарства й гончарства, яке існувало повсюди у тогочасному Східному Середземномор'ї, вироби якого прикрашалися часто відбитками черепашок (особливо cardium*, звідки назва гончарства «кардіальне», яка позначає перше неолітичне у цій південній зоні). Уже здавна запроваджене, розведення баранів і кіз розвивалося надалі, викликаючи зникнення лісів та ерозію ґрунтів. Упродовж V сторіччя з'явилися перші села, ще маленькі, але вже можна розпізнати, наприклад на схилах Корб'єра**, невеликий перегін стад з зимових сіл на рівнині та з літніх поселень на верховинах[45].

---

* Назва різноманітних молюсків.

** Корб'єр – місцевість на межі французьких Піренеїв.

ГОЛОВНІ ЗАСЕЛЕНІ МІСЦЕВОСТІ ПОЧАТКУ НЕОЛІТУ
У ФРАНЦІЇ VI – IV ТИСЯЧОЛІТТЯ ДО НАШОЇ ЕРИ

Вони окреслюють три культурні зони, кожна з яких розвивається незалежно, розділені пустищами Центрального масиву.

Ця середземноморська культурна група, спочатку обмежена узбережною смугою, повільно поширилася на увесь Центральний масив, альпійський регіон, а згодом — на північніші широти.

На північній половині Франції становище зовсім інше: йдеться про розрив з минулим. Сільське господарство було запроваджене там повсюдно завдяки колонізаторам, які походили з долини Дунаю, котра тоді була центром селянської спільноти,

ЗАСЕЛЕНІ МІСЦЕВОСТІ IV І III ТИСЯЧОЛІТЬ

Вони подають перший начерк «національної» цивілізації, шасенська культура, яка тоді встановлювала жваві обміни й займала майже всю територію (окрім Сходу). (За кн.: J. GUILAINE, *La France d'avant la France*, 1980).

Вони повною мірою володіла технічними засобами ведення сільського господарства. Вони відрізнялися до того ж антропологічно від місцевого населення, яке раніше мешкало у цих краях[46]. Починаючи з 5 000 року до нашої ери ці вихідці з дунайських берегів усе частіше вирушали на захід у пошуках мулких земель, які нагадували би їм ті, на яких вони звикли працювати. Приблизно у середині V тисячоліття вони перетнули Рейн, але зупинялися околиць Паризького басейну лише через п'ять сторіч.

Вони розташувалися там поряд із невеличкими групами населення, які ще залишалися доти мисливцями й збирачами плодів. Але, оскільки вони самі обмежувалися обробітком добрих намивних земель у долинах, вони не докладали зусиль до того, аби змусити це ще мезолітичне населення шукати притулок на неродючих землях або пристосовуватися самим. Нові прибульці будували великі будинки у дунайському стилі з дерева і саману, кожен з яких був здатний надати притулок великій родині (до десяти осіб), і їхні села іноді налічували 200 мешканців. Це були, більшою мірою ніж мешканці Середземномор'я, справжні селяни, які принесли разом із собою методи, що вже тривалий час застосовувалися й були звичними у краях, звідки вони походили. Призвичаївшись до викорчовування лісу, вони вирощували пшеницю та ячмінь на вигорілих ділянках, розводили биків і свиней (зрідка баранів) і, хоча вони все ще полювали, дичина займала другорядне місце в їхньому м'ясному харчуванні. Характерний для них посуд називався *стрічкоподібним*, через те, що був прикрашений завитками[47].

Отже, впровадження змін епохи неоліту не відбувалося у нас під знаком єдності: на півдні культура, названа «кардіальною», на півночі стрічкоподібна культура розвивалися незалежно одна від одної. І це ще не все. На заході, на узбережжі Атлантики, культура неоліту, хоч якою було б її походження (можливо пов'язане з морем), з'явилася в оригінальному контексті, зі своєрідним гончарством, яке не було ні кардіальним, ні стрічкоподіним, і насамперед з надзвичайною архітектурою з каменю, мегалітичного типу[48], пам'ятники якої дійшли до нас. Тривалий час дослідники Доісторичного періоду відмовлялися визнавати, що ці ґрандіозні конструкції збудували «варвари»-тубільці: вони могли належати лише до «справжніх» цивілізацій і отже прийти зі Сходу. На підставі деякої подібності (зокрема з могилами-ротондами мінойського Криту) вони уявили народ, що складався з досвідчених мореплавців, вихідців з Еґейського моря, носіїв «мегалітичної релігії», які мандрували довжелезними берегами Атлантики, починаючи з Іспанії (де також розташовані мегаліти), приблизно у середині III тисячоліття. І саме у цю пізню добу наші відсталі предки з берегів Атлантики начебто мали б засвоїти уроки неоліту.

Датування за допомогою радіоактивного вуглецю перевернуло шкереберть усі ці гіпотези. Найдавніші відомі мегалітичні пам'ятники — бретонські й португальські (не іспан-

ські), і вони передують будь-якій кам'яній архітектурі східного Середземномор'я, з Єгіптом включно. Справді, саме з V сторіччя вибухнула за таємничих обставин ця нова культура, переважно тубільна, і були зведені перші великі дольмени, наприклад дольмен Барнене поряд із Морле, де розтягуються на 70 метрів одинадцять колективних могил із гарними склепіннями, що здіймаються над ними, плюс зала, яка нагадує своєрідний храм[49]. Гончарні вироби з гладкою поверхнею без прикрас становлять частину поховального скарбу. Ці перші мегалітичні громади, що, можливо, були вже *селянськими*, залишалися вірними власній архітектурі, яку ми виявлятимемо, звісно з незначними змінами, по всьому атлантичному узбережжю Європи. На заході Франції мегалітичні конструкції існуватимуть упродовж двох тисячоліть, і пізніше вони поширяться на півдні Франції, на території, яку в III тисячолітті вкриють дольмени.

Отже, на початку IV тисячоліття Франція поділялася на три культурні зони, які відокремлювалися одна від одної Центральним масивом, котрий безперечно потроху брав щось від кожної з них. У другій половині тисячоліття, однак, встановилися зв'язки, настільки, що та сама культура, чи радше деякі елементи однієї тієї самої культури мали тенденцію поширюватися на всю територію, за винятком східних провінцій. Ця своєрідна культура, *шассенська**, сформувалася на нашому Півдні приблизно за 3 600 років до нашої ери, «виходячи з занять попереднього населення та враховуючи мотиви, які підказує середземноморське походження»[50]. З чудовими виробами гончарства, ретельно відшліфованими, добре випаленими, прикрашеними геометричними мотивами, і удосконаленим набором знарядь, до якого належали величезна кількість клинків для різання, ножі або серпи, безліч остовів для стріл, що мають різноманітні форми, чимало моделей відполірованих сокир і все обладнання для споживачів зерна: трамбівка, дробарка, млинарські жорна... — складалося враження, що всього цього надзвичайно багато.

Здавалося, що з рухом, із сильним демографічним поштовхом ця культура, яка швидко виявила себе здатною до завоювань, поширюється водночас на Північ долиною Рони та у бік Аквітанії через Косс** і прохід Норуз. Наслідок, робить висновок

---

* Від назви міста Шассо-ле-Камп, тепер у французькому департаменті Сона і Луара.

** Косс – плато на півдні й південному заході Центрального масиву.

Жан Ґілен[51], — це щось подібне до «національної неолітичної цивілізації». Те, що не дозволяє казати про стирання будь-яких місцевих відмінностей, але те, що вагомо позначилося на сукупності регіональних культур. Завдяки цьому потужному поштовху вони зазнали еволюції й утворили зрештою кожна свою власну версію культури, яка дала їм життя, з великими відмінностями.

Насправді я охоче подумав би, що шассенський поштовх відповідає пізньому окультурюванню населеня, яке залишилося поза першими сільськогосподарськими інноваціями неоліту. В контексті величезного демографічного підйому мисливці чи пастухи нарешті вирішили стати селянами. Вони виходили зі своїх лісів або навіть викорчовували їх. Саме до цієї думки схиляють роздуми Раймона Ріке[52] про цивілізацію, яка раптом з'явилася у Паризькому басейні наприкінці IV тисячоліття. Антропологи знаходять там різноманітні типи людей, дуже відмінні від зайнятих сільськогосподарською працею їхніх сусідів, що належали до стрічкоподібної культури, але які дуже нагадують колишнє населення доби мезоліту. Якщо додати до цього те, що Паризький басейн, хоча й був пов'язаний зі спалахом шассенської культури на всій його території, розвинув свій власний оригінальний набір знарядь, зокрема міцних знарядь, які, здавалося, призначені для роботи дроворуба, образ доповнюється населенням, що розорювало цілину, підкорювало нові території. Хіба сила поширення шассенської культури виходила не від того, що вона дозволила завершити неолітичну революцію на території й збільшити у пропорціях харчові ресурси населення, яке зростає?[53]

І в той самий час життя набувало нового розвитку з прискореними обмінами. Отже, серед майна на західних дольменах ми знаходимо нові «шассенські» гончарні вироби. Навпаки, сокира з «круглою рукояткою», виготовлена в плюссюльєнських майстернях (департамент Кот-дю-Нор*) з доброго твердого каменю, долериту, циркулює не лише усією Британню, а й Ла Маншем, Майєнном, Атлантичною Луарою, а також і Рейном, Альпами чи Піренеями. Такі самі сокири, відшліфовані з горнблендиту, походять із Фіністеру[54].

Усе складалося на користь загального поширення, оскільки повсюди кількість сіл збільшувалася, вони розросталися. Сільське господарство усе більше переважало. Культ богині-матері,

---

* Кот-дю-Нор – до 1990 року назва теперішнього французького департаменту Кот-д'Армор.

богині плодючості, спільний для всіх неолітичних суспільств, займає нове місце, яке свідчить про появу маленьких фігурок, загалом виліплених з глини, насправді малочисленних, якщо порівняти їх із незліченними і часто цінними статуетками богині-матері на Сході або у Центральній Європі. Однак існує виняток: вражаюча кам'яна статуя з Капденака-ле-Ота (департамент Лот), знайдена на шассенському стійбищі, зайнятому людьми 3 000 року до нашої ери. Вона, отже, ставить питання фахівцям, оскільки не нагадує нічого відомого, за винятком, можливо, деяких скульптур з югославських валунів, виготовлених у V тисячолітті! У будь-якому разі, якщо виключити кілька «Венер» і чудове обличчя «дами з Брассемпуа»[55], яке датується кінцем палеоліту, дивна «богиня з Капденака» може претендувати на титул найдавнішої доісторичної статуї Франції[56].

Залізний вік

Доісторичний період завершується з появою нових технічних засобів виготовленя металу, які всі походять зі Сходу і з балканського регіону Європи, що були найдавнішими осередками виникнення європейської металургії. Там спочатку працювали з міддю, наприкінці V тисячоліття, потім — зі сплавами бронзи і нарешті з залізом. Звідси традиційний поділ: Доба міді, Доба бронзи, Доба заліза. Зі значним зміщенням у часі ці технічні засоби будуть один за одним запроваджені на нашій території: мідь з 2 500 до 1 800 року до нашої ери; бронза — з 1 800 до 700 року; нарешті, залізо починаючи з 700 року. І щоразу цей феномен був пов'язаний з проникненням до нас іноземного населення.

Цивілізація міді залишається подвійною (знаряддя з каменю насправді продовжують залишатися основними) настільки, що стосовно неї часто говорять *Мідно-кам'яно доба*, наголошуючи водночас на міді й на камені. Ця цивілізація проникла на французьку територію через проміжні зупинки в Північній Італії та на Іберійському півострові, де мідна металургія була запроваджена починаючи з 3 000 року до нашої ери. Приблизно в середині III тисячоліття на нашому півдні з'явилися численні металургійні центри, пов'язані з родовищами мінералів, у Севеннах, Авейроні, Керсі, Лозері, Ланґедоку...[57]

Однак це виробництво залишається виробництвом місцевого значення приблизно до 2 200 року до нашої ери, до того

часу, коли воно розшириться і впишеться у контекст культури, названої дзвоноподібною[58]. Культури, яка була введена і запроваджена по всій Європі завдяки своїй притаманній лише їй формі гончарних виробів («дзвоноподібній», тобто у формі перевернутого дзвона) і виробам із міді, які поширилися слідом за ними. Іноземна імміґрація, здається, причетна до цього, хоча досі ніхто не зміг знайти її центр: можна висунути припущення, що це був реґіон Тежо*, так само як і Центральна Європа! Якими були ці люди? Воїнами, грізними лучниками, які змогли підкорити цю країну, кажуть одні; активними торговцями і продавцями врозніс, кажуть інші, — тими, хто продавав водночас чудові гончарні вироби й вироби з міді, тими, хто міг звабити новинками: кинджалами, ножицями для коваля, шилами, голками... У будь-якому разі, великими мандрівниками, які побували на Іберійському півострові, у долині По, на Сардинії, Сицилії, у долині Рони, доходячи до її джерела, у Шотландії, в Англії, Богемії, Моравії та майже в усій Франції (за дивним винятком Паризького басейну, який здається острівцем відмови). Уперше, разом із цим населенням, присутнім повсюди, з'являється в уяві «певне поняття європейської єдності». Чи могли вони бути першими поширювачами на Заході індоєвропейських мов? Вони просували їх вживання з «великою часткою ймовірності»[59].

Однак ніде на нашій території племена, пов'язані із «дзвоноподібною» культурою, не сформували компактних однорідних груп, здатних відсторонити або поглинути корінне населення. Виявляється радше протилежне: їхні рештки знаходять змішаними з рештками місцевих мешканців у спільних братських могилах (тоді як нові прибульці самі практикували, коли вони були згруповані разом, індивідуальні могили). Вочевидь, відбулося змішування, злиття.

Але у той самий час, коли мідна металургія у Франції бурхливо розвивалася, — близько 2 000 року до нашої ери — минуло вже тисячоліття відтоді як на Середньому Сході й у Центральній Європі її облишили заради виробництва бронзи — сплаву міді та олова, менш крихкого й міцнішого за чисту мідь. Цей великий технічний прогрес досягне Заходу лише у 1 800 році до нашої ери.

Це матиме багато наслідків: передусім торгові потоки, які збільшилися через пошуки необхідного олова; крім того, якісні знаряддя, поява яких приведе до зникнення знарядь із каменю;

* Лісабон і долина Тежо – реґіон на заході Португалії.

однак, ще більше, чітко окреслений поділ праці (сільськогосподарські працівники, шахтарі, ремісники, ковалі, торговці, військові), отже, класові відмінності й ієрархія. Так що населення, яке запровадило на нашій території технічні засоби виготовлення бронзи, принесло туди також нову модель суспільства, де домінувала військова аристократія та, можливо, ковалі[60]. Ритуал індивідуального поховання виявляє соціальну ієрархію: у їхніх могилах, що бовваніють на курганах, високі особи були поховані разом зі своїми особистими речами, дорогою зброєю, коштовностями, прикрасами...[61] Престиж героїв визнавав у них нових богів, мужніх і озброєних, відкидаючи у тінь матір — богиню плодючості, яка була дорогою для сільськогосподарських працівників доби неоліту, і створював нові культи — культ вогню, культ сонця.

Ця культура широко розповсюдилася. Між 1 800 і 1 200 роками до нашої ери вона майже скрізь знищила практику поховання у братських могилах. Давні бретонські дольмени, коли вони ще використовувалися, займалися лише одною людиною. Існував лише один виняток: середземноморський Південь і Південний Захід, від Піренеїв до Атлантики, залишалися вірними своїм традиціям поховання[62]. Однак ніде немає слідів фізичної ліквідації населення на місці. Радше ми можемо уявити його як слуг, як сільськогосподарських працівників у нових господарів.

З 1 800 року до нашої ери бронзова металургія була блискуче організована. Спочатку зона її поширення межувала із приронською зоною у широкому сенсі слова (швейцарська Вале, Ронська борозна, Юра, Альпи), але її продукція — чудові кинджали, міцні сокири, прикраси з перлами, браслети, декоративні шпильки, шила, голки — жваво продавалася у Бургундії, Центральному масиві, Аквітанії, сягаючи Ланґедока — Руссильйона. До того ж дорога Роною виконувала роль посередниці між Середземним морем і Німеччиною.

Через три сторіччя по всьому атлантичному узбережжю виникла низка нових металургійних центрів. Тоді з'явилося, що було цілковитим нововведенням, *серійне* виробництво бронзових знарядь (яке *остаточно* позбавило першості використання каменю). Кожний центр виробництва спеціалізувався на тому чи іншому типі сокири, кинджала, наконечника списа чи шпазі. Вироблені на рівнині Медока, або в Бретані, або в Нормандії, або між Луарою й Ґаронною, ці предмети експортувалися з провінції в провінцію, й їх можна було знайти одні поряд із іншими на тих самих ринках[63].

ЗАСЕЛЕНІ МІСЦЕВОСТІ БРОНЗОВОГО ВІКУ У ФРАНЦІЇ

Дві великі зони виробництва: на заході, на Атлантичному узбережжі, та на сході, в Альпах і Ельзасі (за кн.: J. GUILAINE, там само).

Незалежно від цих двох зон, атлантичної й альпо-прирон-ської, вирізняється третя зона виробництва, у трохи відмін-ному культурному контексті, принесеному населенням з-за Рейну, яке облаштувалося в Ельзасі, аби зрештою дістатися Паризького басейну та Центру й Заходу. Їхні важкі сокири, їхні ножі також знаходили покупців у південному напрямку, уздовж Сони, в Юра й навіть у Центральному масиві. І ми знову знаходимо характерні для них гончарні вироби аж до Шаранти[64].

ЗАСЕЛЕНІ МІСЦЕВОСТІ ПЕРШОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ (700–500 РОКИ ДО НАШОЇ ЕРИ)

Вони сконцентровані у зоні, окупованій загарбниками, цивілізації, названої галлстадською: на південь і на схід від Луари (за кн.: J. GUILAINE, там само).

Приблизно у 1 200 – 1 100 роках до нашої ери трапився важливий культурний розрив. У зв'язку з потрясіннями, які охопили тоді увесь басейн Егейського моря, нове населення вирушило в дорогу до Центральної Європи і зрештою, як завжди, колись одного разу воно перетне Рейн. Їхня культура вельми своєрідна, оскільки нові прибульці спалювали своїх мертвих і надавали неабиякого значення поховальним ритуалам. Урни, де містився попіл, ховали одну поряд із другою на своєрідному

кладовищі, яке називалося «полем урн». Трьох чвертей Франції торкнулася ця «культура полів урн» в економічно сприятливому контексті. Бурхливий розвиток рівнінних сіл, застосування сохи, заселення верховин, розорювання цілини, застосування возів і одомашнених коней[65] як тяглових тварин, — усе визначало чимале підвищення рівня життя. Єдине, що залишилося іноземного, з руху населення до берегів Атлантики, до Паризького басейну, також центру активної торгівлі, де сперечалися між собою атлантичний вплив і вплив «континентальний».

Однак навіть у тих зонах, де нові прибульці залишили свій слід, помітна вагомість місцевих культур. У Бурґундії та в інших місцях поховання і кремація застосовувалися водночас, іноді на тих самих кладовищах. Місцеві відмінності залишаються великими настільки, що деякі археологи, ідентифікуючи культурні риси й «населення», іноді кажуть про п'ять послідовних хвиль завойовників. Жан Ґілен вважає, що треба бачити радше там, на місцях, наслідки різних робіт, і навіть запитує себе, «чи було насправді завоювання». Чому б і ні, каже він, це могло б бути просте окультурювання, яке тривало, пересуваючись з місця на місце, завдяки контактам із «мандрівними торгівцями або динамічними групками населення»?[66]

У будь-якому разі зрозуміло, що Доба бронзи була і стала все більше й більше під час її еволюції добою активних змін (зливки міді й олова мандрували іноді на величезні відстані, не менші ніж з Бретані до Альп або Іспанії), добою багатоманіття й взаємопроникнення культур.

Доба заліза (від 700 року до нашої ери до римського завоювання) — також період, багатий на перетворення. Він починається з труднощів, пов'язаних із порушеннями клімату, який став холоднішим і вологішим: води озер затопили їхні береги; дерева — буки, вільхи, піхти, ялинки — займали гірські схили. Це поширення лісів вочевидь сприяло розвитку нової металургії заліза, вибагливішої, ніж металургія бронзи: вона вимагала, насправді, високих температур і масивного застосування дерева. Залишаючись тривалий час таємною у країні, звідки вона походила, хетському королівстві, вона поширювалася повільно та нерівномірно, й ми не можемо сказати ні коли саме, ні яким шляхом вона дісталася Заходу, чи через Середземне море завдяки фінікійцям, чи континентальними дорогами Європи слідом за новими прибульцями, які не раз перетинали Рейн численними хвилями іммігрції[67].

У Добу бронзи вирізняються два великі періоди: галлштаттський*, починаючи з VIII—VII сторіччя, і тенський**, починаючи з V сторіччя. Це два періоди, які ми знаємо трохи менше, ніж попередні, звідки багато проблем, рішення яких занадто часто (хіба це когось дивує?) ми уникаємо.

Це, певно, стосується галлштаттського періоду[68]. Ми не знаємо багато про нових прибульців, за винятком того, що вони були першими вершниками, які з'явилися на Заході (упродовж кількох століть кінь був завезений на нашу територію, але лише як тяглова тварина). Вони були також першими, хто приніс нам металургію заліза, тобто серію нових знарядь і нової зброї, серед яких важкі шпаги, що давали їм безперечну перевагу перед будь-якими супротивниками, котрі були ще доти озброєні старими бронзовими кинджалами. Отже, дорійці, приблизно 1110 року до нашої ери, також вершники, які прибули з півночі Балкан, зруйнували, століттям раніше, ніж настав галлштаттський період, чудову мікенську цивілізацію в Греції.

У «Ґаллії» не було такого нівечення, відбувалося радше проникнення, нашаровування панівних ролей. Увесь простір «на південь від лінії, яка йшла від Лотарингії та Шампані до гирла Луари», був уражений, захоплений завойовниками. Ми визначаємо їх за їхніми могилами-курганами[69], де їхні мертві, чи кремовані (як за часів цивілізації полів урн), чи поховані, завжди хоронилися разом з їхньою зброєю, шпагою, іноді з колісницею та збруєю їхніх коней. Безперечно, вирішальний факт — це те, що серед індивідуальних могил вирізняються могили вождів, завжди розкішні. Чітко зрозуміло, що суспільство вершників було дуже ієрархічним і ця риса виявлатиметься як основний елемент галльського суспільства, приречений продовжувати своє існування до римського завоювання або навіть пізніше.

Але що це були за народи, які сповіщали про Ґаллію? Протокельти, кажуть одні. Індоєвропейці, але зовсім не кельти, кажуть інші, посилаючись на те, що «справжні» кельти, ті, які називалися кельтами тенського періоду, по прибутті руйнували фортечні укріплення своїх попередників. Цей арґумент недостатній: хіба кельтські племена не воювали часто одне з одним? Безперечно,

---

* Галлштатт, або Галлштадт – селище в Австрії, де виявлена стоянка першої половини Доби заліза (900–450 років до нашої ери).

** Тен – село у Швейцарії, неподалік озера Нешатель, де була стоянка другої половини Доби заліза (450 року – I сторіччя до нашої ери).

єдиним вагомим критерієм ідентифікації цих кельтських груп має бути їхня мова. Однак ми нічого не знаємо про мову цих народів галлштаттського періоду. У будь-якому разі вони прийшли, як і майбутні кельти, з центру Європи і поширили свій вплив на величезну територію, від Одера до Іспанії.

Усе ж таки, водночас із їхнім вторгненням особливі впливи відіграли свою роль у перетворенні простору й суспільства майбутньої Ґаллії. У VII, VI, V сторіччях ми справді бачимо злет середземноморських цивілізацій та їх поширення разом із конкуруючою колонізацією грецьких міст фінікійцями та етрусками. На території Ґаллії фокійці у 600 році заснували Марсель, *Массалію*, сприятливо розташоване місто, чудовий полюс активності, який притягував до себе ресурси ґальських «ринків», що накопичувалися там завдяки коридору Рона — Сона (серед яких британське олово), і підтримував відкритість пересування товарів з Внутрішнього моря, незважаючи на неодноразові напади карфагенців та етрусків. Ті з Північної Італії досягали Ґаллії через альпійські перевали, де вже побували; вони діставалися її через Іспанію та, звісно, шляхами Атлантики[70].

Чи була ця торговельна відкритість Ґаллії для Півдня основною рисою галлштаттської доби, яка добігала кінця? Тоді утворюються міста-цитаделі, принаймні села, розміщені на узвишшях й укріплені, і в могилах князів, де високі особи спочивають, поховані під величезними курганами разом із їхніми катафалками й особистими речами, розкопки виявляють цінні ввезені товари етруського чи грецького походження. Саме поблизу одного з цих «міст», розташованих на узвишші, укріпленого міста Вікс у Бургундії, було знайдене у 1953 році багате поховання молодої жінки[71], яка лежала у катафалку, вбрана в усі свої коштовні прикраси. Поряд із нею — три бронзові миски етруського походження, срібна миска, два аттичні кубки, давньогрецькі бронзові посудини для вина, нарешті, віднині знаменитий кубок з Вікса, величезний бронзовий вироб (1, 65 м), прикрашений фризом із зображенням колісниці та воїнів[72]. Так само як блиск їхньої розкоші, нас вражає той подвиг, який вони здійснили, привезши ці вироби до Вікса з їхньої далекої батьківщини: Коринфа чи фабрик Великої Греції, можливо Фокії у Малій Азії...

Могила у Віксі датується останніми роками VI сторіччя. У цей час завойовники, названі загарбниками тенського періоду, які також не без деяких заперечень отримали ім'я кельтів[73],

уже почали проникати на схід Ґаллії: Вікс буде вщент зруйновано у перші роки V сторіччя. Так само як і фортецю Пеґ у теперешньому департаменті Дром. Трохи згодом фортеця Камп де Шато (тепер департамент Юра) буде у свою чергу залишена ворогу[74]. Населення галлштаттського періоду розпорошується, тоді як насильницьки, швидко, раптово, мов вибух, на територію майбутнього французького шестикутника налетіла хвиля нового іноземного завоювання, яка невдовзі потроху вкриє нашу країну майже по всій її площі. Це були певно відважні воїни, вершники з пристрасним характером, досвідчені майстри-ковалі, вмілі й вправні ремісники й окрім цього носії чудових міфів, релігії, своєрідної культури, індоєвропейської мови, яка була їхньою власною. Це були наші «предки» ґалли.

Кельти чи ґалли: більш ніж їхня історія, їхня цивілізація

Разом із кельтами тенської доби Доісторичний період, отже, минає, залишаючись позаду нас; ми потрапляємо у сутінки нашої *Протоісторії*. Однак ми ще не бачимо світла нашої історії, яке враз засяє лише з римським завоюванням Ґаллії (у 58—51 роках до нашої ери). Нам також не вистачатиме точних відомостей упродовж цієї довгої преамбули «французької» історії.

Ґалли — це кельти. Але хто такі кельти? Індоєвропейці. Уточнення примарне, оскільки індоєвропейці, які з'явилися раніше III тисячоліття, налічують велику кількість народів на просторах цього старого світу, від Атлантики до Ґанґа. У них лише одна спільна риса: вони розмовляють мовами, близькими між собою настільки, що на думку лінґвістів, ці мови майже витікають одна з одної. Ще зовсім недавно стосовно цього знаходилося чудове пояснення: індоєвропейці були, за походженням, одним-єдиним народом, який мешкав на південь від Ютландії, на узбережжі Балтики й Північного моря; цей народ зрештою розсіявся по світу; кожна з його часточок, відокремлюючись, розвинула свою, притаманну лише їй, мову. На жаль, це пояснення на сьогодні було відкинуто й не знайшлося жодного іншого, аби замінити його.

Кельти, які належать до західної гілки індоєвропейців (так само як до них народи галлштаттського періоду і культури *полів урн*, можливо навіть дзвоноподібної культури III тисячоліт-

КЕЛЬТСЬКА ҐАЛЛІЯ У II СТОРІЧЧІ ДО НАШОЇ ЕРИ

Карта презентує різні народи, які становили її до завоювання Провансу римлянами (121 рік до нашої ери).

тя), отже, знов опинилися на темній та занадто довжелезній ділянці шляху їхньої долі. З VII століття до нашої ери вони займали ймовірно чотирикутник у Богемії, в центрі Європи, у зоні обов'язкових об'єднань і переходів. До того ж ми вже не говоримо про кельтів як про расу: серед них антропологи без кінця вирізняють брахіцефалів і доліхоцефалів. Починаючи з V сторіччя вони «майже так само різнорідні, як сучасне населення» і все більше займатимуть нові території[75]. Не казатимемо більше про один народ — це розпливчасте слово ще

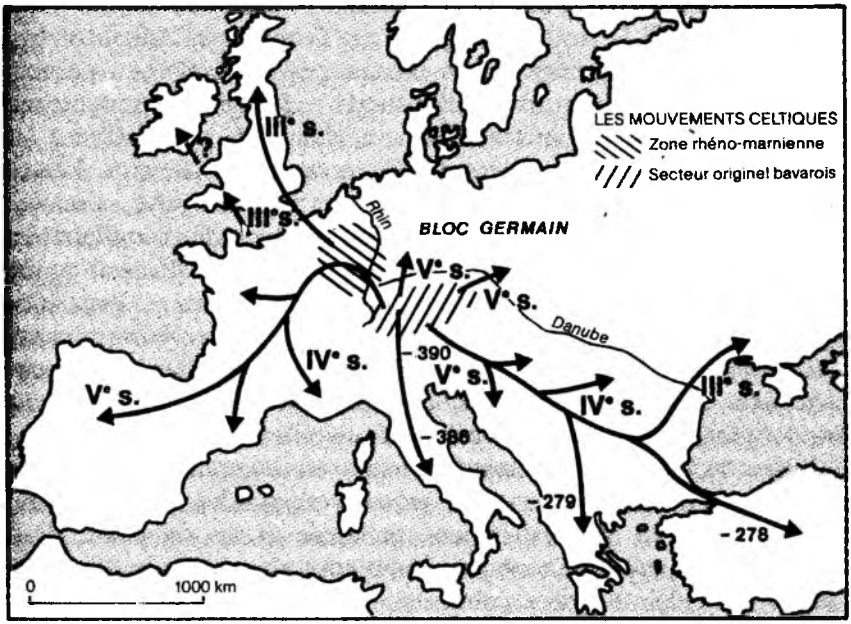

ЗАВОЮВАННЯ КЕЛЬТІВ (V – III СТОРІЧЧЯ ДО НАШОЇ ЕРИ)

Від первісного баварського сектору і зони між Рейном і Марною (окупованою з VI сторіччя) вони поширювалися дуже далеко в усіх напрямках, за винятком півночі, перед германською зоною, яка їх гальмувала.

означатиме багато важливих речей — і певно не казатимемо про державу. Можливо, що вони вийшли з однієї відповідної панівної родини, одного племені, яке підкорило інші; потім їхня культура поширилася. Насамкінець склалася «система».

Дивно, що вочевидь саме до формування такої системи залучаються як творчі сили, так і випадковості, як впливи еволюції, так і сили, що діють навмання. Пояснення Баррі Канлайффа*[76], безперечно, спокусливе, тому що лише воно дозволяє зрозуміти сенс процесу, який відбувся. Усе розпочалося з давнього випадку: у XII сторіччі до нашої ери разом із нашестям дорійців і таємничими злочинами «морських народів» стався *раптовий* крах блискучої егейської цивілізації, що перетворила Середземномор-

* Канлайфф Баррі (н. 1939) – американський археолог, фахівець з європейської археології.

ський Схід, від Єґипту до Греції та хетської Малої Азії, на надзвичайний центр культурних і торгових обмінів, мережа впливу якого поширювалася далеко за його межі[77]. Уявіть прихований ліхтар, такий, як у браконьєрів, коли вони вночі встановлюють пастку віддалік від місць, де було помітне пересування диких тварин. Прихований ліхтар гасне. Позбавлена цього світла, Центральна Європа змушена була жити, освітлюючи себе сама, застосовуючи свої знання й досвід, майже так само, як через два тисячоліття після великих нашесть варварів у V столітті нашої ери Північна Європа — а саме Нідерланди — змушена буде розбудовуватися, розраховуючи на власні сили, аби перетворитися на один з полюсів життя середньовічної Європи. Цей процес відіграв свою роль на користь цих територій, де найновіші технічні засоби металургії заліза, що тривалий час залишалися таємницею хетів, перенесені через Іллірію та Балкани, спростили багато речей, сприяючи появі народу ковалів і грізних воїнів. Саме нащадками цього народу через кілька століть стануть кельти. Нащадками досить численними й процвітаючими, настільки, що розпочнуть довготривалу низку завойовницьких операцій.

Кельтська навала, яка розпочалася раптовими ударами, швидкими спалахами, тривала протягом трьох—чотирьох століть, охоплюючи дуже широкі простори регіонів. На схемі, яку я запозичив у Жака Армана[78], величезний обшир простору, який вона зачепила, впадає у вічі. Упродовж століть могла бути лише одна альтернатива кельтській жорстокості — захоплення територій міськими середземноморськими цивілізаціями — греками, римлянами, етрусками — єдиною шаленою силою, здатною тривалий час чинити їм опір і наводити жах.

Перші пересування кельтів з баварських просторів проштовхнули їх на захід. Захоплюючи узбережжя у середній та нижній течії Рейну, вони облаштувалися починаючи з VI сторіччя між Рейном і Марною. І саме з цієї зони, де вони міцно укорінилися, кельти згодом вирушатимуть у нові переможні походи на всю територію Ґаллії, а потім за Піренеї, до західної частини Іберійського півострова. У III сторіччі вони, ймовірно, досягли Великобританії та далі, поза нею, Ірландії.

Однак починаючи з V сторіччя розпочнуться інші набіги з Баварії, через Бреннер і Сен-Ґотар*. Кельти також дістануться

* Бреннер – міжгір'я в Альпах на кордоні теперішніх Австрії та Італії; Сен-Ґотар (нім. Сент-Ґоттард) – гірський масив у швейцарських Альпах.

Італії, захоплять Рим у 386 році до нашої ери і облаштуються у долині ріки По (у Цизальпінській Ґаллії), між венетами, етрусками і ліґурійцями. Їхнє просування у бік південної Італії проте буде блоковане римлянами і етрусками[79] й їхня окупація обмежиться досить вузькою територією, смугою від Альп до узбережжя Адріатики.

Нарешті на сході, через долину Дунаю, кельти заглибляться далеко на територію Балкан і Малої Азії. Дельфи будуть розграбовані ними у 279 році до нашої ери, Босфор вони перетнуть у 278 році до нашої ери, цього самого року буде заснована держава ґалатів* і це триватиме до 230 року до нашої ери. Але так далеко від території, звідки вони походять, як наприклад тут чи в Іспанії, кельти у межах своєї експансії стикалися з кількісною перевагою місцевого населення. Воно домовлялося з завойовниками й укладало угоди з їхньою владою, хоча вочевидь усе закінчувалося «змішуванням населення, кельтизованого у різних пропорціях»[80].

Це відновлення подій за хронологією, представлене Жаком Арманом з деякими застереженнями, які нагально необхідні (античні тексти, придатні для використання, усе ще потребують розтлумачення), здається мені схожим на правду. Уявімо собі ці переможні набіги за моделлю нашестя кімбрів** і тевтонів (102—101 роки до нашої ери) — германців, але культура яких була змішана з кельтською культурою, — або радше за моделлю міґрації гельветів, яку зупинив Цезар у 58 році до нашої ери, на самому початку завоювання Ґаллії: довжелезні колони чоловіків, жінок, дітей, возів, вершників... Увесь народ, який вирушає в путь, гомінкий натовп, який неорганізовано рухається вперед, але який упродовж століть ставитиме під питання долю усієї Європи й Середземномор'я. Той, що протиставить глибинну Європу та середземноморську Європу, племена — містам[81], варварів — цивілізованим людям, примітивну економіку — монетам... Тривалий час переможні, кельти не знали ні міст, які цілковито виконували б свої функції, ні структурованої держави, ні a fortiori*** імперії. Ані політичних

---

* Ґалати – кочові ґалли, які у III сторіччі до нашої ери проникли до Малої Азії.

** Кімбри, або кімври – германське плем'я, яке у 113 році до нашої ери вирушило на південь і разом з тевтонами й амбронами загрожувало Риму, поки не зазнало поразки у 101 році до нашої ери.

*** Тим більше, тим більшою мірою *(лат.)*.

цілей, тривалий час переслідуваних, ані завоювань, зі знанням справи задумуваних. Авантюрний дух, смак до здобичі, іноді також, безперечно, величезна кількість ротів, яких треба прогодувати, зривали їх з місця й кидали далеко від власних домівок. Вони були здатні розірвати зі своїми й вирушити як найманці на службу до греків на Сицилію чи в Малу Азію, на службу до Єгипту, до Карфагену: «Той, хто хоче сліпої сміливості й дешево купленої крові, — пише Мішле, — наймає ґаллів»[82].

Ґалли чи кельти — це той самий народ. Названі Keltoi греками, кельти, які облаштувалися в Ґаллії, отримали прізвисько Galli — ґалли — від римлян. Заради зручності ми говоритемемо про кельтів, коли йтиметься про увесь загал, і про ґаллів, коли мова піде про нашу територію. Але коли Цезар, розпочинаючи свої «Коментарі», розповідає про поділ країни, він називає кельтською центральну частину країни, яку він завоюватиме (від Ґаронни до Сени), поміж іншими частинами країни, з одного боку — південною (від Піренеїв до Ґаронни) і з іншого боку — північною, Бельґією (від Сени до Рейну).

Завоювавши Галлію зі сходу, кельти надійно облаштувалися в Ельзасі, Лотарингії, Шампані, Бургундії[83]; вони використовували там ліс і родовища заліза. В інших місцях їхня окупація була менш щільною. Вона ледь зачіпала Морван і Центральний масив. І південніше присутність ґаллів наштовхнулася на опір іберів на заході й ліґурійців на сході: існував бар'єр між одною й другою частинами, яким була низька долина Рони. Але у будь-якому разі місцеве населення, більш чи менш підкорене і пригноблене, нікуди не зникало. Анрі Юбер*[84] у своїх творах про кельтів, які сьогодні ще вважаються класичними, наполягає на великій кількості загарбників. Він вважає одним із їхніх досягнень значне етнічне відновлення поширення лінґвістичного, культурного і соціального впливу кельтської Ґаллії. Справді, кельти, які з самого початку були расово змішаними з народами Центральної Європи і впродовж свого шляху, так само як усі народи-міґранти, потягли за собою разом зі своїм потоком іноземців, зустрінутих дорогою, — ці кельти мали у будь-який час у Ґаллії, куди вони прийшли як господарі, змішуватися з підкореним населенням. Протягом століть там тривала колонізація й окультурювання.

Удачею кельтів у Ґаллії було те, що вони мали, крім півдня, простір, де нав'язали свою мову і спосіб життя. В їхньому

* Юбер Анрі (1872–1927) – французький археолог і соціолог.

культурному успіху важливу роль відігравала економіка, вона сприяла змішуванню. Також треба зауважити, що у Ґаллії кельти не утворили ні землеробських, ні ремісничих поселень. Ще до їхнього прибуття села були вже повсюди, там де ліси, болота, води, рухливі води річок і річечок дозволяли це (щоправда ліси були ряснішими за теперішні, особливо на півночі від Луари: вони вкривали Бос, Орлеане, Ґатіне, Блезуа, Перш...)[85]. Упродовж століть тут вирощували ячмінь, пшеницю, так само як і просо. Не знаходимо згадок про хміль, овес, каштани й передусім про виноград, але він, з'явившись у Провансі одразу ж після його підкорення Римом близько 121 року до нашої ери, незабаром дістався країни кельтів. Так само за ще давнішою традицією ґалли розводили, часто в лісах, стада баранів, кіз, биків, свиней (досить численні, що дозволяло експортувати солонину і вовну у Рим ще до завоювання). Проте можливо, що саме кельти несуть відповідальність за неабияке поширення коней, які були одним із їхніх великих захоплень[86], і певно вони були ініціаторами запровадження технічних засобів виробництва заліза у багатьох наших провінціях, яким вони були ще невідомі на початку тенської доби. Більше того, вони розвинули застосування заліза у *сільському господарстві*, відносно рідкісне у галлштаттську добу.

У будь-якому разі, села, які перетинав Цезар під час війни з Ґаллією, були заселені досвідченими й вправними селянами, які певно випереджали римлян. Сумнівно те, про що казали кілька ентузіастів, — нібито вони винайшли плуг: численні леміші з залізними насадками, які були знайдені, могли прилаштовуватися тільки до одної сохи, а не до справжнього плуга з колесами, який перевертає землю у той самий час, коли відкриває борозну. Ґалли принаймні зуміли вдосконалити їхні технічні засоби рільництва, оскільки напередодні завоювання вони були в змозі обробити важкі ґрунти, такі, для яких недостатньо простої сохи[87], і едуї на околицях Бібракте* застосовували вапнування[88]. З іншого боку, у ґаллів були чудові знаряддя праці, великі залізні коси, щоб косити траву, серпи, сокири і навіть, дивна річ, яку не треба узагальнювати, жниварка, «апарат, що складався, — пояснював Пліній Старший**, — з ящи-

---

* Бібракте – головне місто едуїв, народу, що мешкав у кельтській Ґаллії (тепер місто Отен).

** Пліній Старший, Ґай Пліній Секунд (23–79) – римський письменник, учений-природознавець і державний діяч. Автор праці «Природнича історія» (у 37 томах).

ка із зубчастими краями, встановленого на двох колесах, який тягнув запряг коней, так що відрізані колоски падали в ящик». Ґаллія була багата на зерно — і сприятлива, і несприятлива обставина, оскільки загарбники не докладали жодних зусиль, аби прогодуватися там, коли поступово просувалися вперед.

Римляни також знайшли в Ґаллії ремісників дуже високої кваліфікації. Безперечно, майстри, вправні у роботі з залізом, які вміли кувати й лудити (Пліній приписує бітуриґам* винахід лудіння), вони також працювали зі свинцем, сріблом, золотом. Задовольняючи смаки ґаллів, захоплених прикрасами, вони виготовляли гарні коштовні оздоби, дивовижні емалі (це одна з їхніх спеціалізацій), чудову зброю, вудила для коней, оздоблені коштовностями. Вони розробляли родовища заліза і золота, наприклад у Севеннах, родовища Брассемпуа** на узбережжі Люз-де-Франса***: той мірошник, геолог-аматор, який проведе там розвідку в 1850 році, «знайде там ґалльські монети, які передували завоюванню»[89]. Кельтські шпаги, датовані з IV по I сторіччя до нашої ери, також свідчать про зрослу майстерність у засобах кування й карбюрації заліза, між тим як розвивалися, створюючи дивовижне різноманіття, спеціалізовані знаряддя для роботи з міддю, деревом і ґравіювання металу — за деякими винятками це повна гама сучасних знарядь[90].

Ґалльські ремісники ткали льон і вовну, вони фарбували їх у живі кольори за власними уподобаннями. Вони чудово вміли працювати з міддю та деревом, застосовуючи спроби, яких не знали римляни (бочка, яка вигідно замінить амфору, була кельтським винаходом). Вони першими в Європі виготовляли мило. Вони були також добрими чоботарями (gallicae**** — це грубі черевики на товстій підошві), майстрами з виготовлення кераміки та вправними гончарами.

Нарешті, з часів незалежної Ґаллії міста народжували й виховували суто міських ремісників. Порівняння не має сенсу, але облаштування ремісників певних професій у французьких містах у XII сторіччі до нашої ери, здається, позначило поворот

---

* Бітуриґи – кельтський народ в Аквітанії.

** Брассемпуа – тепер комуна у департаменті Ланди, у ґротах поблизу неї було знайдено кілька давніх жіночих статуй.

*** Певно, йдеться про комуну Сен-Жан-де-Люз у теперішньому французькому департаменті Атлантичні Піренеї.

**** Ґалльські сандалі *(лат.)*.

у міському й економічному житті — я ще повернуся до цього[91]. Чи треба наголошувати на тому, що у факті існування у Ґаллії та Бібракте, у нижній частині міста, цілого кварталу, де мешкали лише ремісники, ми можемо побачити ознаку зрослого поділу праці, який безперестану супроводжує прогрес економічного життя?

Це життя землеробів і ремісників пожвавлювали досить великі пересування. Незалежна Ґаллія справді була відкритою країною. Шляхи, ми не наважуємося сказати дороги (і однак), морська й річкова навіґація існували. Рим усе це успадкував. Суходолом їздили екіпажі, так що шляхи не були такими нерозвинутими, як кажуть: поряд з шикарними колісницями — essedum, carpentum*, легкими і швидкими, за моделлю військових колісниць, важкі вози на чотирьох колесах, carruca, reda, petorritum** (усі екіпажі кельтського походження, скопійовані римлянами у III і II сторіччях до нашої ери)[92], із запрягом. До того ж Ґаллію перетинали з півночі на південь великі шляхи перевезень бурштину й насамперед олова з Бретані й Англії, які йшли від Руана Сеною, Соною й Роною, аби дістатися Марселя. Цю дорогу до Марселя можна було назвати дорогою арверів***, оскільки вони контролювали її на переправах через Рону.

Морські шляхи також існували. Певно, кельти не були моряками, і не без причини. Але в Арморику вони знайшли кораблебудівників і моряків, зокрема у маленькому внутрішньому морі Морбіан****, усіяному островами й острівцями. Саме зі славетного краю венетів*****, якщо вірити Алену Ґіллерму[93], розпочалося й утвердилося їхнє покликання навігаторів, з прибуттям на бретонський берег у V сторіччі фінікійського судна (плавання Гімількона******). Отже, таким був початок шляху середніх і великих кораблів венетів, збудованих у Ґаллії, які здійснювали зв'язки між берегами Атлантики і Ла Маншем, Англією та островами Силлі, багатими оловом. За згодою Кар-

---

* Двоколка, бідарка *(лат.)*.

** Дорожня карета, чотириколісний екіпаж, чотириколісний віз *(лат.)*.

*** Арвери – ґалльське плем'я в Аквітанії, в районі теперішньої Оверні, в долині річки Елавер (тепер Алльє).

**** Морбіан – затока біля узбережжя Бретані.

***** Венети – галльське плем'я на території теперішньої Бретані, головне місто Венета (тепер Ванн).

****** Гімількон (помер бл. 450 до н. е.) – карфагенський мореплавець.

фагена вони перевозили мінерали олова з Корнуайя до величезного рейду Віґо і, оскільки Карфаген утримував під своєю владою Іспанію, торгівля у Морбіанській затоці лише розширюватиметься на північ і на південь, так само як і у краї, де мешкали осісми* (теперішній департамент Фіністер). Оскільки флот венетів, хоча й був наймогутнішим, не був одним-єдиним. Він співпрацював, наприклад, із кораблями, які вирушали з Фіністера до Шельди. І судна піктавів і сантонів** між Луарою і Жирондою будуть реквізовані Цезарем під час його кампанії на території Арморика[94].

Цезар у своїх «Коментарях» кваліфікує ґалльське місто як oppidum***, тобто укріплене місто, чи urbs****. Це останнє слово, яке, загалом, передусім вживається на означення міста, чи не є воно лише дублікатом, що служить для того, щоб не повторювати перший термін? Він називає у своєму творі, наприклад, Алезію то urbs, то oppidum. Насправді, у незалежній Ґаллії мережі міста — села були мережами селища — села — хутори, які об'єднували будинки з саману, вкриті соломою, без отворів (дим виходив через дах). Селища, можливо, відігравали роль міст, але на початковій стадії. Лише oppida були єдиними значними містами — тоді будь-яке місто було фортецею, будь-яка фортеця була містом, як зазвичай казали. За винятком деяких укріплень, зведених за водними перешкодами, — як наприклад, Бурж (Аварикум), столиця бітіригів, — oppida будувалися на узвишшях, як Бібракте, Ґерґовія...***** Зазвичай вони були захищені глибоким ровом, їх оточував мур завтовшки чотири метри, murus gallicus (включно з камінням, землею, величезними дерев'яними брусами), залишаючи всередині широкий порожній простір (135 гектарів у Бібракте, 97 — в Алезії[95]). Це було, у разі небезпеки, місце, де змогли б знайти притулок мешканці рівнин та їхні стада. Однак цей простір частково займали будинки, іноді аристократичні квартали, храм і майстерні ремісників, важлива деталь, про що я вже казав. Вини-

---

* Осісми – плем'я у північно-західній частині Бретані.

** Піктави, сантони – народності в Аквітанській Ґаллії.

*** Укріплення (лат.).

**** Місто, оточене фортечною стіною; головне місто, столиця (лат.).

***** Ґерґовія – місто ґалльських арвернів, розташовувалося за 6–8 кілометрів від теперішнього міста Клермон-Ферран; тут Версенжеторікс чинив опір Цезарю і в 52 році здобув перемогу.

кає питання, чи ці укріплені міста були містами у звичайному сенсі цього слова, я хочу сказати політичними, релігійними, *економічними* центрами, хоч якою були б у цій останній сфері їхні потужність й ефективність. Венцеслав Крута*, один з найкращих знавців історії кельтів, рішуче стверджує це. Численні історики це заперечують.

Мені здається все ж таки, що ця роль підтверджується помітними змінами, які відбулися у II і I сторіччі до християнської ери. Саме упродовж цих двох сторіч виникли oppida. Доти кельти не будували фортець: їхнє панування створювало безпеку, встановлення своєрідного pax celtica**. Той самий феномен буде присутній на початку встановлення римського миру в Ґаллії. Цей поштовх до створення міст, розташованих на узвишшях, містозахисток, чи було воно пов'язано виключно зі зменшеням могуті кельтського народу, з труднощами й небезпеками, які зростали? Згадаємо про окупацію «провінції» римлянами (у 121 році до нашої ери) або про драматичне просування туди (у 102—101 роках до нашої ери) кімбрів і тевтонів. Ці народи, що мають двоїсті характеристики, — певно, германці, але ті, що облаштувалися на північному кордоні первісної кельтської землі, на узбережжі Балтики й Північного моря, на півдні Ютландії, яких зачепив вплив блискучої кельтської цивілізації (їхні вожді носили навіть кельтські імена). Проте, кельтизовані чи ні, вони були загарбниками, які розграбовували міста і села. І навіть якщо Венцеслав Крута має тенденцію зменшувати небезпеку, яку вони несли (страх перед римлянами він буде перебільшувати)[96], війни між ґалльськими племенами, у будь-якому разі, виникали постійно. Отже, oppida певно відігравали захисну роль і давали притулок місцевому населенню. До того ж ці міста на узвишшях виявляться єдиним засобом опору, здатним протистояти римлянам. Вони завоюють їх лише після облоги: Нуманцію в Іспанії (134—133 року до нашої ери), Алезію в Ґаллії (52 року до нашої ери)***.

---

* Крута Венцеслав (н. 1939) – французький археолог та історик.

** Кельтський мир (лат.).

*** Нуманція – місто в Іспанії, столиця іберів, після тривалої облоги зруйноване Сципіоном Африканським Молодшим у 134–133 роках до нашої ери. Алезія – ґалльська фортеця (неподалік теперішнього села Аліс-Сент-Рен, департамент Кот-д'Ор). У 52 році до нашої ери тут відбулася остання битва ґалльського війська на чолі з Версенжеторіксом (Верцінґеторігом) проти римського війська Юлія Цезаря. Після поразки ґаллів Версенжеторікс був відправлений до римської в'язниці.

Гаразд, але чому ця оборонна роль міста, яку виконували всі наші середньовічні міста, постійно оточені поясами фортечних мурів, виключає його економічну роль? Венцеслав Крута, навпаки, пов'язує появу oppida зі змінами у суспільстві, до яких приведе припинення кельтської експансії, необоротне від 225 року до нашої ери. Доти не існувало міст: «озброєні селяни», своєрідне «сільське ополчення», жили як вільні люди на хуторах, що складалися з кількох будинків, завжди напоготові вирушити услід за вождем на пригоди як найманці або на нове завоювання. Коли експансія остаточно припинилася, населення сконцентрувалося на власній території, встановилися залежність більш знедолених, чіткіше виражена ієрархізація й розпочався загальний економічний прогрес, наслідком якого якраз і буде розвиток oppida[97]. Як стосовно цього не погодитися із думкою Крути? Окрім того, що активне селянське життя спонтанно породжувало функції селища, вже характерні для міста, а існування шляхів регулярних торгових сполучень, які перетинали всю Ґаллію, передбачало лише в ній самій організовані місця перевантаження, зміни коней, надання послуг, обміну товарами, що приводило до утворення місць *постійного* зосередження людей. Хіба під час своїх кампаній Цезар не виявляв римських торговців, які на тривалий час надійно облаштувалися у Кенабі (Орлеан), Новіодуні (Невер) і Кабіллоні (Шалон-сюр-Сон)?*[98] У той самий час, коли Версінжеторікс віддавав перевагу тактиці, яка полягала в тому, щоб підпалювати міста перед приходом римлян, які постійно знаходили там постачання своєї армії, бітуриґи відмовилися від такої долі для Аварика**, їхньої столиці, через її «розкіш». Безумовно, не уявлятимемо собі архітектурної розкоші: ґалльські міста не залишили після себе жодної кам'яної споруди. Будинки там часто були з саману. «Немає нічого потворнішого за ґалльські oppida», — вигукував Цицерон[99]. Отже, подумаємо радше про економічну «розкіш». Бітуриґи дбайливо захищатимуть своє місто. Коли воно буде захоплено, Цезар знайде там великі запаси зерна[100]. Більше того, хіба ремісничі квартали міста Бібракте не свідчать про те саме? Саме про це висловив свою думку Альбер Ґреньє*** у давній статті, присвяченій якраз розкопкам

---

* Кенаб – столиця племені карнутів; Новіодун, Кабіллон – міста племені едуїв.

** Аварик – місто бітуриґів у центральній Ґаллії (тепер Бурж).

*** Ґреньє Альбер (1878–1961) – французький історик, археолог, автор «Підручника з ґалло-римської археології» (у 7 томах; 1931–61).

ҐАЛЛІЯ ДО РИМСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ

Бібракте[101]. Тоді чи мав рацію Ален Ґіллерм, приписуючи Полю-Марі Дювалю* вагання щодо цього, вагання обережні, але які з'явилися у нього самого?[102] Насправді, для нього не існує ґалльських міст, не існує Ґалльської держави. П'єр Бонно** висловився чіткіше, що якщо «ґалли не знали справжніх міст, усі життєздатні ембріони у них існували... Звідки походять стільки західних міст і європейських центрів, деякі з яких скромні, багато з яких дуже важливі»[103].

Цей вельми короткий виклад історії облаштування кельтів у Франції залишив осторонь, поза обговоренням, суттєве завдання, яке постає перед нами: здобути знання про їхню цивілізацію, їхні зв'язки незважаючи на поділ народів, тобто поділ на автономні держави, смертельно ревниві одна до одної. Для цієї країни проблема її соціальної організації та релігійних вірувань була вирішальною і роль друїдів далеко не анекдотичною. Ми повернемося до цього в іншому розділі.

Тріумф кількості

Попередніх сторінок занадто мало чи занадто багато для того, щоб коротко оповісти історію нашого Доісторичного періоду, — занадто мало, якщо згадати про масу знань, якими ми володіємо, щоправда знань неповних, розрізнених; занадто багато, якщо читач, новачок у цій галузі, хотів би занотувати у своїх записах детальну схему, яку ми притримали, — чи не з'явилися вже важливі висновки?

Передусім безперечний той факт, що французький простір дуже рано був надзвичайно заселений людьми. Ця велика кількість людей частково пояснюється географічним становищем нашої країни: воно немов означає злиття потоків, зустріч, роздоріжжя. Емманюель де Мартонн***[104] навіть стверджує, що Європа, зі сходу на захід схожа на лійку: простір увесь час стає вужчим мірою того, як ми наближуємося до Атлантики. Франція — та вузька шийка, куди все виливається і крім того зупиняється у своєму русі через обмеженість океаном. Вона також

---

* Дюваль Поль-Марі (1912–1997) – французький археолог, фахівець з історії та археології Ґаллії.

** Бонно П'єр (н. 1931) – французький географ.

*** Мартон Емманюель де (1873–1955) – французький географ.

невід, пастка, потрапивши до якої населення мусить змішуватися. На думку Коліна Ренфрю*, скупчення людей неподалік узбережжя океану, яке можна виявити у добу мезоліту, служило б поясненням появи мегалітів у Бретані, найнадзвичайнішої речі у нашому Доісторичному періоді. Разом із впровадженням сільського господарства, принесеного новими імміґрантами, швидке демографічне зростання спричинить те, що вільні землі стануть рідкісним явищем. Через це кожна громада дбатиме про те, щоб міцніше згуртуватися, облаштувавшися неподалік того місця, де можна було б розташувати пам'ятник, який водночас служив би позначкою на її братській могилі та визначав би межу її території[105].

Скупчення й змішування населення: народження дітей від шлюбів представників різних племен набуло у Франції таких пропорцій, що, як казав антрополог Раймон Ріке[106], від часів неоліту населення «стало вочевидь сучасним» і «набуло суто більш французького загального вигляду в сучасному сенсі цього слова», тобто вже з расовим різноманіттям, характерним для сьогодення: мешканці Альп, мешканці Півночі, середземномор-ці, мешканці Північної Лотариґії... Ось як жартівливо розцінює це Фердинанд Лот**: «Насправді, якщо сучасні французи хочуть уявити собі, як виглядали їхні предки, їм треба лише поглянути навколо себе або роздивитися себе у дзеркалі»[107].

Але вочевидь, коли настає час підбивати підсумки, найважливіше — це зробити підрахунки. Скільки було їх, наших предків? Не дуже важливо те, що ми не можемо з усією точністю відповісти на це запитання. Принаймні упродовж двадцяти років дослідники Доісторичного періоду все більше і більше цікавляться місцем розселення давніх популяцій, їхньою щільністю, їхньою кількістю, їхнім розвитком. У цих галузях ми потребуємо того, щоб розставити усе в порядку зростання. Разом із зростанням щільності населення, справді (Колін Ренфрю недавно підкреслював це[108]), усе, безсумнівно, змінюється: осілість, інтенсивність землеробства, соціальне розшарування, територіальна організація... Після незчисленної кількості сторіч кочівництва, збирання плодів і мисливства «людина-хижак» стає «людиною-виробником»[109]. Сільське господарство повільно займає належне місце, водночас триває зростання населення

* Ренфрю Колін Ендрю (н. 1937) – англійський археолог.

** Лот Фердинанд (1866–1952) – французький історик-медієвіст.

Доісторичного періоду, можливо у пропорції 1 до 10, можливо 1 до 100. «Французький» простір потроху заповнюється селами, хуторами, розораними колишніми лісами, обробленим простором, людьми, особливо з III тисячоліття приблизно до 1800 року до нашої ери. Поряд із цією верхівкою, якщо повірити підрахунку Луї-Рене Нуж'є*[110], який кидає на це промінь світла, на просторі того, що стане Ґаллією, налічувалося до 5 мільйонів осіб, якнайменше 2 500 000. Завдяки картам розміщення у певному регіоні сільськогосподарських підприємств доби неоліту і сьогодення ми можемо зробити корисне порівняння. Так само і в регіонах, де населені пункти за часів шассенської експансії були численніші, ніж сьогодні. Й певно, що дослідники Доісторичного періоду небезпідставно нагадували, що це їхнє розташування необов'язково таке, як тепер, що ми не можемо підрахувати їх, не ризикуючи помилитися. Однак існують інші ознаки величезного перенаселення: села, які оточуються смугою укріплень і захисними ровами та дбають про те, аби побудувати важливі продовольчі склади, війна, яка розпочинається. У братських могилах були знайдені скелети, скинуті докупи, зрешечені вістрями стріл[111].

І хіба не ще одна ознака епох занадто великого перенаселення — те, що у II тисячолітті, у період між цими двома епохами, існував занепад, тривалий, глибокий? Констатуємо очевидне погіршення демографічних показників, не маючи безперечного пояснення причин цього масивного відступу[112]. Можливо, епідемії, щось таке, що можна було б порівняти з чорною чумою, яка розпочалася, або на заході це майже схоже на нескінченну Столітню війну? Ці епідемії, які спалахнуть, за відсутності кращого пояснення, могли б пов'язуватися з погіршенням клімату. Але можливі й інші гіпотези: голод, викликаний саме занадто великим зростанням населення (як це сталося трохи раніше за епідемію чорної чуми), вбивчі бойові дії, що розпочалися через нестачу нових земель або, як видається, наприкінці першої Доби заліза, у I тисячолітті, через прибуття нових завойовників. У будь-якому разі, чітко зрозуміло, що у другій Добі заліза знов настає підйом і цей прогрес надалі розвиватиметься аж до часів римського завоювання.

---

* Нуж'є Луї-Рене (1912–1952) – французький вчений, дослідник Доісторичного періоду.

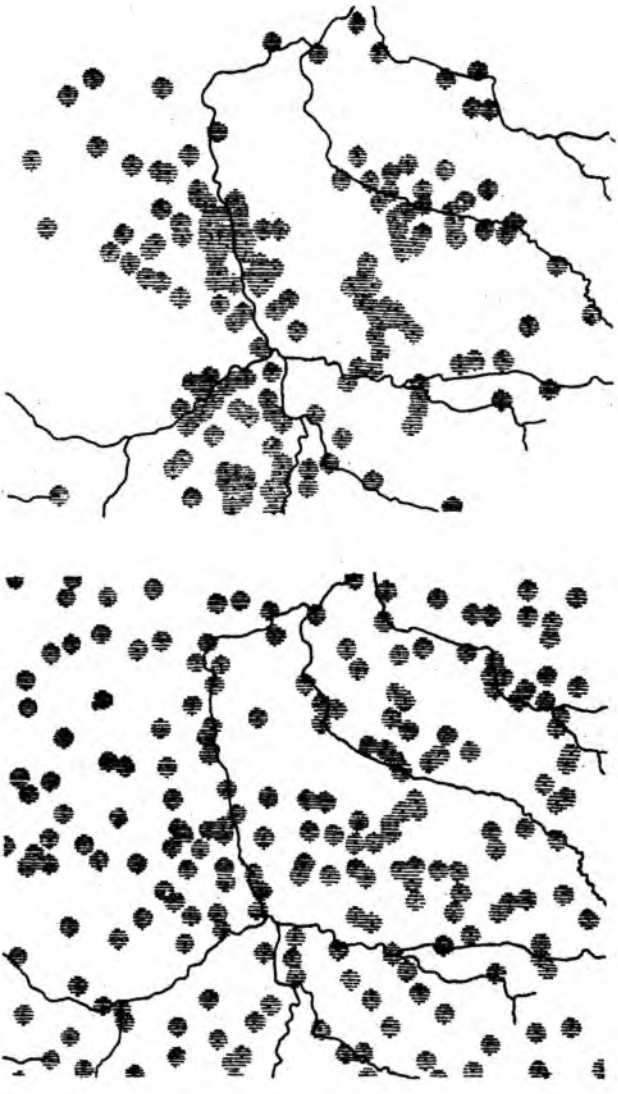

НАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ ЛУАНҐА ЗА ЧАСІВ НЕОЛІТУ І СЬОГОДНІ

Відмінність у розподілі йде від того, що неолітичні помешкання були повністю відсутні на мулких долинах (Луанг і Фей), певно болотяних, тоді як сьогодні плато облишені заради долин. За словами Л.-Р. Нуж'є, сільські помешкання часів неоліту в цьому регіоні (поселення чисельніші, ніж сьогодні, й набагато менше значні) налічували від 10 до 20 мешканців на квадратний кілометр (за кн.: L.-R. NOUGIER, *Le Peuplement préhistorique*).

Населення Ґаллії становило тоді, ймовірно, лише 20 мільйонів мешканців, до того ж ця цифра отримана завдяки певному ентузіазму Анрі Юбера, Александра Моро де Жоннеса, Фердинанда Лота, Альбера Ґраньє, Камілля Жюлліана*. Але кельтська окупація, як і повсюди в Європі, безперечно, пов'язується з інтенсивним веденням сільського господарства, з країною, процвітаючою і населеною, навіть перенаселеною, за словами латинських авторів, які вбачають у цьому причину неодноразових ґалльських еміграцій. Можливо, населення досягло 10 мільйонів мешканців, про що писав сам Юлій Цезар. Карл Юліус Белок висуває як припущення цифру лише у 5,7 мільйони[113], Ґюстав Блок — у 5 мільйонів[114], Ежен Кавеньяк**[115] — від 8 до 9 мільйонів, заперечуючи й критикуючи обчислення, які наводить Цезар у «De bello gallico»***, зокрема підрахунки кількості військ, що прийшли на підмогу під час облоги Алезії (у 52 році до нашої ери).

Чи можу я сказати, що ці останні цифри здаються мені занадто низькими? Тим більше, що Нарбонне, тоді римська провінція впродовж уже майже 70 років, була такою ж густонаселеною, як сама Італія. Погоджуючись з цифрою «більше ніж 7 мільйонів» для Ґаллії, Карл Фердинанд Вернер**** нараховує «від 10 до 12 мільйонів мешканців» загалом на ґалльських землях, включно з римською провінцією[116]. Але це не дуже важливо! Порядок зростання підштовхує нас до того, аби зробити відповідні висновки, з нього випливає, що Ґаллія до Ґаллії, від III тисячоліття й до християнської ери (або майже) була ареною дуже тривалих коливань у кількості населення, яке зростало, зменшувалося і потім знову зростало. Це були *багатовікові* цикли, про які я казав спочатку, аналогічні, хоча й набагато триваліші в часі, тому, ми можемо сказати, класичному циклу, який заявить про себе разом із настанням XI сторіччя нашої ери і досягне кульмінації близько 1350 року, щоб знов відсту-

---

* Жюлліан Камілль (1859–1933) – французький історик, філолог, автор праці «Історія Ґаллії» (т. 1–8, 1908–21).

** Белок Карл Юліус (1854–1929) – французький історик; Блок Ґюстав (1848–1923) – французький історик; Кавеньяк Ежен (1876–1969) – французький історик.

*** «Про ґалльську війну» *(лат.)*. Йдеться про твір Юлія Цезаря «Нотатки про ґалльську війну».

**** Вернер Карл Фердинанд (1924–2008) – німецький історик.

пити на одне швидкоплинне століття — лише на той час, коли йтиме Столітня війна, з 1350 по 1450 рік. Доісторичний період, перетинаючи простір майбутньої Ґалії, не матиме такої «швидкості», але чергування цих циклічних рухів залишається (у своїй глибинній суті) аналогічним тому, яке не надто помітно відбуватиметься у середньовічній Франції.

Отже, ці цикли, навіть дуже повільні, навіть нескінченні, обов'язково містять у собі певний зв'язок, не з повною розпорошеністю заселення територій, а з певним розширенням обмінів матеріальними і культурними цінностями, засобами виробництва, людьми — з тим, що вже нагадує *історію* і що може бути лише продуктом, наслідком певної щільності, певної численності населення.

Отож, існувала Ґаллія до Ґалії, тобто справжня міцна спайка між тим, що передувало Ґалії, й самою Ґаллією. Я схиляюся до того, щоб вважати (незважаючи на застереження стосовно суттєвого аргументу Нуж'є: кількість сіл та їхніх мешканців), що біологічні ігри наприкінці неоліту вже завершилися, етнічні змішування вже відбувалися й триватимуть надалі. Вторгнення, які відбудуться слідом за цим і зокрема кельтське — настільки численне й жорстоке, наскільки ми можемо це уявити, й настільки потужне, що воно завдало свого удару по культурі, — загублять потроху свої сліди в масі населення, яке вже облаштувалося, підкорилося, викинуте іноді зі своїх земель, але яке знову з'явиться, розселятиметься по світу, знову процвітатиме. Безперечно, кількість його збережеться. Чи не відбуватиметься те саме, коли воно постане перед римлянами? І майже те саме перед вторгненням варварів у V сторіччі або надто великою кількістю еміґрантів, які непокоять сучасну Францію? Треба рахуватися саме з масою, більшістю, що залишається на місці. Усе губиться з часом.

Але облишимо ці проблеми — кожну в своєму часі. Для нас тепер суттєво, щоб величезна жива спадщина Доісторичного періоду зайняла належне їй місце. Франція і французи — її спадкоємці, продовжувачі, хоча вони цього не усвідомлюють. Гематологічні дослідження лише розпочинаються[117]. Але хіба дивно, що вони кидають проміння світла, вливають у нашу кров (кров сучасних французів) розпізнавану кров людей Доісторичного періоду? Саме завдяки цьому ми уважніше приглядаємося до історії, яка прийшла до нас із глибини сторіч.

II

ВІД ҐАЛЛІЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДО ҐАЛЛІЇ КАРОЛІНҐСЬКОЇ

Крім доісторичної єдиної Ґаллії, перед нами постають один за одним чотири образи: кельтська, тобто незалежна (протоісторична) Ґаллія, Ґаллія доби Меровінґів, Ґаллія доби Каролінґів. Вочевидь, ці тривалі випробування йшли слідом одне за одним і нагадували одне одне: ці Ґаллії розквітали й потім занепадали з такою регулярністю, ніби щоразу й наперед вони були приречені на крах, на зникнення — хай якою був би той крах, те зникнення.

У цьому разі чи існувала якась система, якийсь процес, де нижче підпорядковувалося вищому й повторювалося знов? Коливання багатовікових циклів, їхній злет і поступовий занепад стають підсумком тих процесів, які були відчутні впродовж тривалого часу. На жаль, пояснити ці trends* нам не вдавалося більш ніж наполовину через нестачу документації. Чи існували вони самі по собі? Це непокоїло лише одного чи двох істориків.

Моїм наміром було тільки ввести трохи мови економіки у ці давні питання, показати, що, впродовж цих темних століть економіка, певно, не лише панувала, а й, можливо, ще й мала свої слова, якими промовляла. Але хто не знав цього заздалегідь?

Важливо, з цього погляду, що протягом цих чотирьох тривалих періодів, приблизно за тисячоліття, хай якими були б відступи назад і періоди пожвавлення економіки чи змін у політиці, не було жодного революційного процесу, здатного змінити структури, глибокі рівноваги життя, такого як запровадження сільського господарства, за кілька тисячоліть до цього, або такого як енергетична революція за доби Середньовіччя, про яку ми матимемо нагоду невдовзі поговорити. Тут доречне зауваження Робера Фоссьє**: «Не було різких змін від римських

---

* Напрямки, тенденції *(англ.)*.

** Фоссьє Робер (1927–2012) – французький історик-медієвіст.

часів до IX сторіччя». Ми могли б навіть перенести це на інший час, через два століття, як Мішель Роблен, який стверджує, що «між I і XI сторіччям еволюція, що тривала, виключала будь-яку руйнацію, раптову і глибоку»[118].

Якщо можливо, пояснити завоювання Ґаллії римлянами

Криваве, швидке, римське завоювання зруйнувало незалежну Ґаллію. Події — облога Ґреґовії, Алезії, — дійові особи — Аріовіст*, Юлій Цезар, Версенжеторікс — більш ніж відомі. І я не маю намірів повертатися до цієї оповіді, яка ще з шкільних років залишається у пам'яті кожного француза. Не тому що я неприязно ставлюся до оповідей, історія — це також і оповідь, і ця форма — не менш захоплююча, ніж інші. Я сподіваюся, що іншим разом я ще матиму нагоду розповідати, у другому й третьому томах цього твору, історію Франції, швидко проходячи крізь роки ниткою своєї оповіді. Але тепер я покликаний до іншого «досліду»: цей розділ має на меті, як я вже казав, кинути проміння світла на великі фази історії Франції, насамперед звертаючи увагу на численні свідчення. І завдяки цьому віднайти ритм глибинної історії. Ось що примушує мене зараз звертати увагу лише на частину історичного пейзажу. Я торкатимусь у розповіді незалежної Ґаллії, але я не намагатимусь змалювати, навіть у мініатюрі, її повний образ; події, люди, інституції, суспільство, економіка, плюс таємна цивілізація, плюс чудовий заголовок... Це суперечило б логіці наданого тут пояснення. Інша проблематика, інші пояснення з'являться слідом за ним. Я повернуся ще, але по-іншому звертаючи погляд, до тих пейзажів, які вперше я перетнув надто швидко. Якщо у читача вистачить терпіння дійти разом зі мною до цього місця, він знов побачить несправедливе й мальовничо-яскраве суспільство кельтської Ґаллії, його інституції, його друїдів, які стинають омелу золотими серпами, а також їхнє призвичаювання й змішування населення у ґалло-римських містах.

---

* Аріовіст – вождь племені свевів, який у 72 році до нашої ери переправився через Рейн, щоб підтримувати секванів у боротьбі проти едуїв. У 58 році до нашої ери розбитий Юлієм Цезарем неподалік міста Везонтион (тепер Безансон).

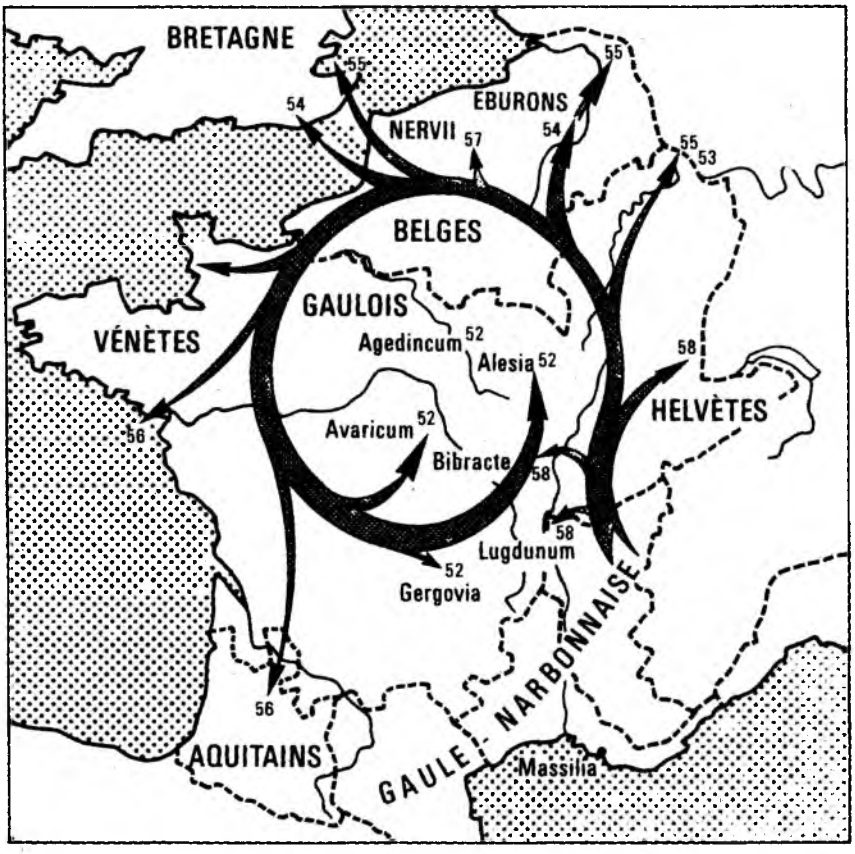

ЗАВОЮВАННЯ ҐАЛЛІЇ ЦЕЗАРЕМ
(58 – 52 РОКИ ДО НАШОЇ ЕРИ)

Швидке пересування римської армії такою величезною територією доводить існування в Ґаллії відносно щільної мережі шляхів і сільськогосподарських ресурсів, достатніх для того, щоб прогодувати людей і коней.

На мій погляд, саме тепер постає питання, чи включається бурхливий процес завоювання Ґаллії до історичної перспективи незалежної Ґаллії. На жаль, пояснення істориків, яких занадто переповнюють особисті почуття, не цілком задовільні, не цілком вільні. Чи можуть вони бути такими з огляду на мету обговорення?

Перше, що викликає наш подив: Ґаллія була завойована лише за кілька років (з 58 по 52 рік до нашої ери), тоді як Риму потрібні були два сторіччя, аби підкорити Іспанію. Страбон (грецький географ, який народився майже у рік поразки ґаллів) уже звернув увагу на цей контраст[119].

Однак «кошлата» Ґаллія* мала все, щоб чинити опір: велику кількість населення (*можливо*, десять мільйонів мешканців або більше), густонаселеність вищу ніж у середземноморських країнах, які підкорялися Риму, незаперечну життєздатність, деяке процвітання, хоча це слово, можливо, — перебільшення: історики вважають навіть, що Ґаллія напередодні приходу Цезаря зазнала досить серйозної кризи. Але ця криза, якщо криза була, не виключала ні ознак доброго стану, ні справжніх економічних зв'язків. І ці ознаки мусять застерегти від будь-яких занадто простих чи однобічних пояснень катастрофи.

Наприклад, усі зважають на військові переваги леґіону, геній Цезаря, який на самому початку кампанії ізолював Ґаллію, розбивши гельветів, потім германців, висадившись у «Бретані» (Англії), завдавши нищівної поразки морському флоту венетів... Вочевидь ніхто не може недооцінювати ролі Цезаря, його світлого і швидкого розуму. Але хіба цього достатньо, аби довести те, чому ґалли, які були мужніми, сміливими, озброєними чудовими шпагами, спиралися на численну кавалерію, вчинили так неправильно, кинувши все після першої ж поразки? Це означає визнати, що у них були ті самі якості й недоліки, які сьогодні є у нас, інших французів.

Немає *одного*, а є *багато* пояснень поразки ґаллів. Не забуваймо також, що завоювання «кошлатої» Ґаллії було не «першим», а третім і останнім актом: римляни після неймовірної небезпеки другої пунічної війни, до поразки Карфагена, придушили впродовж трьох жорстоких кампаній (197, 194 і 191 року до нашої ери) цю Цизальпінську Ґаллію, яка була щодо них такою зухвалою, цих воїнів, які дійшли до Рима і билися проти римлян оголеними, аби поглузувати з їхнього важкого спорядження; згодом, у 121 році до нашої ери, римляни зайняли «провінцію» Нарбонне, тобто зону між Альпами й Аквітанією, найбільш населену в заальпійській Ґаллії. Завдяки цьому вирішально визначальному завоюванню Рим не лише отримав

---

* Римляни називали «кошлатою» вільну Ґаллію, на відміну від романізованої, «одягненої в тогу».

вільний шлях до іспанського півострова, він завдав нищівного удару гегемонії арвернів і зайняв територію аллоброгів*, від Рони до Женевського озера. Ця провінція була гарною позицією для того, щоб потім вирушити з неї на північ.

Отже, були події, які передували завоюванню країни Цезарем, на які треба зважати, які, за словами Алена Ґіллерма, зруйнували «кельтський простір»[120]. Останній з катастроф, певно, передувало більше ніж шістдесят років кампанії Цезаря. Однак це не означає, що немає жодних зв'язків між цими епізодами і швидким крахом незалежної Ґаллії. Колоніальна Франція минулого облаштувалася в Алжирі (у 1830 році), згодом у Тунісі (у 1881—83 роках), перед тим як значно пізніше увірватися до Марокко (у 1911—12 роках).

Чи не здалася Ґаллія через те, що вона сама віддала себе ворогу, — що майже очевидно, — через свою роздрібненість, незавершеність своїх політичних структур? «Хаос», — казав Мішле[121]. Якби вона утворила одну «націю», або навіть просто політично згуртоване єдине ціле, можна було б навіть казати про зраду: зраду едуїв, зраду ремів** та інших «колабораціоністів», хіба не були вони тими галльськими вершниками, що супроводжували Цезаря, або лінґони***, цей могутній народ, що мешкав неподалік Ланґра, на роздоріжжі торгових шляхів, який не раз позичатиме гроші загарбникам. Насправді Ґаллія була «мозаїкою» з «незалежних» народів, що постійно перебували в конфлікті, від 60 до 90 civitatis****, як казали римляни, і кожен квадрат цієї мозаїки у свою чергу був також поділений на часточки. Словом, політична Ґаллія була нескінченно роздрібненою: усередині її «почуття відрази було сильніше за почуття кровного братства, ідентичності мови, релігії та культури»[122]. Навіть самим друїдам попри всі їхні зусилля не вдалося згуртувати ґаллів у боротьбі проти загарбників. Завдяки цій розмаїтості, закладеної в її основу, наша країна, отож, виявилася легкою здобиччю. Цезар зміг зіграти на суперництві й воро-

---

* Аллоброги – плем'я в Нарбонській Ґаллії.

** Едуї – народ у кельтській Ґаллії, головне місто – Бібракте, тепер Отен; реми – плем'я бельгів, головне місто Дурокорторум (згодом Ремі, тепер Реймс). Ці племена вважалися союзниками римлян.

*** Лінґони – кельтська народність, головне місто Андематуннум (тепер Ланґр).

**** Громада, народ *(лат.)*.

жості різних груп населення. Він розділив їх, аби підкорити. І ми все ще можемо лише в уяві припустити, що єдина Ґаллія й міцна держава змогли б краще чинити опір римлянам.

Мабуть. Але, можливо, також, як це не парадоксально, ми можемо висунути й протилежні аргументи. Аби повернутися до вражаючого контрасту між блискавичною війною проти ґаллів і нескінченним завоюванням Іспанії, зауважимо, що свою роль відіграли географічні відмінності. Відкрита країна на північ від Піренеїв, багата, відносно заселена, з мережею доріг, якою можна користуватися: нема жодних труднощів, аби знайти фураж чи харчі; ворожа країна на півдні, відгороджена від світу природою й безлюдна, мов пустеля, де не знайти багатих запасів продовольства[123]. Страбон звернув увагу на інший контраст, насправді вирішальний: тоді як опір іспанців поділений на нескінченні часточки, перетворившись на те, що ми називаємо герільєю, опір ґаллів здається зосередженим, що робить його не манш енергійним, але більш уразливим, таким, який легше розбити лише одним ударом. Словом, саме згуртованість Ґалії, здатної мобілізувати величезну армію для підкріплення, дозволила розчавити її під час однієї ґрандіозної битви — облоги Алезії 52 року до нашої ери. Навпаки, ведення війни розосередженими арміями збентежило і заплутало б загарбників, довело б їх до крайнощів. Підтвердженням думки Страбона можуть бути свідчення про «колоніальні» завоювання, якими сповнена історія. Поглянемо, для порівняння, на мусульманські завоювання у VII сторіччі нашої ери: мусульмани одним ударом завоювали Сирію в 634 році, Єгипет у 636 році, саму Персію (у 641 році), хоча за кілька років до цього Персія, лише вона одна, могла служити рівновагою чи важілем для Риму Юстиніана*; навпаки, ісламу потрібні були п'ятдесят років (650—700), аби підкорити собі — й вельми слабко — нерозвинений Маґреб. Але згуртована Іспанія візіґотів також опинилася в їхніх руках одразу в 711 році.

Сказане не пояснює нам із усією очевидністю успіхів Цезаря. Можливо, через розбіжності в судженнях істориків. Одні — особливо історики минулих часів — радіють тріумфу Рима, який, насамперед, занурив Францію в латинський світ, що стане однією з величезних складових нашої сучасної ци-

---

* Юстиніан I, Юстиніан Флавій Петр Савватій (бл. 482–565) – імператор Візантії (Східної Римської імперії; 527–565).

вілізації. Про це каже Ґюстав Блок[124] у цінному томі, який він написав для «Історії Франції» під редакцією Ернеста Лавісса. Інші разом із Фердинандом Лотом[125] дотримуються тієї думки, що римське завоювання було катастрофою для нашої історії, кінцем своєрідного розвитку, руйнуванням «Франції», що мала міцний потенціал. Камілль Жюлліан, націоналізм якого ще більш очевидний, доходить навіть до того, що стверджує, нібито Ґаллія без Риму асимілювалася б до грецької цивілізації Марселя (заснованого у 600 році до нашої ери)[126], що залишається довести. Щоправда, ґалли користувалися грецьким алфавітом і це стосувалося не лише освіченої еліти. За словами Страбона, ґалли «складали їхні ділові контракти грецькою»[127].

Насправді, як завжди, відкриті всі шляхи для будь-яких операції з *ухронії**, цієї манії чи потреби переробляти історію інакше, ніж вона вершилася. Стосовно цього Ален Ґіллерм переконаний, що лише Ґаллія, й тільки вона самостійно, була б здатна нейтралізувати германців Аріовіста[128], асимілюючи їх, тоді як римська Ґаллія буде не в змозі через сторіччя здолати варварські нашестя, які зрештою зруйнують її. Ми могли б включитися до цієї гри, уявити собі інший сценарій, поразку Цезаря поблизу Алезії, Рим, що відступився від Ґаллії, так само як після поразки на річці Вар (9 рік нашої ери) вона відступилася від Німеччини, тоді менш розвинутої, у сотню разів, ніж Ґаллія, і можливо саме з цієї причини (не враховуючи інші) такої, яку було важче завоювати. Але чому не може бути протилежної гіпотези? Якби Рим установив свій кордон уздовж Ельби замість Рейну, хіба не змінилося б усе в долі Європи?

Щоправда, завойована, Ґаллія швидко підкорилася переможцям, вона відкрилася італійській та середземноморській цивілізації й, зробивши це, з доброї волі чи не усвідомлюючи цього, докорінно змінила власну долю. Безперечно, ґалльська аристократія дуже рано відіграла свою роль у колабораціонізмі й зробила внесок у культурну асиміляцію Ґаллії до Риму. Безперечно, домінування Риму, таке важке на початку завоювання, стало ліберальним за часів «двох великих імператорів, Тіберія (у 14—37 роках нашої ери) і Клавдія (у 41—54 роках

* Ухронія [букв. – не час; час, що не існує *(грец.)*] – жанр літературного твору, в основі якого написання історії наново зі зміною подій минулого; те саме, що альтернативна історія. Термін ввів Ш. Ренув'є у праці «Ухронія, утопія в історії» (1857).

нашої ери), дуже знеславлених античними історіографами, але тих, хто був справжніми творцями стабільності й тривалості існування Римської імперії». Вони замінили «республіканський колоніалізм режимом *Британської співдружності*», — як наважився написати історик Зігфрід Ян де Лает[129]. Зауважимо побіжно, що Клавдій збудував більшу частину мережі доріг на півночі Ґалліі[130], які добре збереглися й досі. У 48 році, не рахуючись з думками політичної аристократії Риму, він відкрив Сенат для ґалло-римських «сенаторів».

Однак убережемося від категоричних суджень. Клавдій, якого, глузуючи, у Римі називали Ґаллом (він народився у Ліоні), попри те, що хотів побудувати миролюбну пов'язану з Римом Ґалію, водночас був переслідувачем друїдів, які мусили шукати притулок у «Бретані» (Англії). Отож, казатимемо не стільки про щедрість, скільки про розумні зусилля в асиміляції, що також було заслугою Авґуста. Наступник Цезаря чотири рази був у Ґалії, найтриваліший час — у Ліоні (у 16—15 роках до нашої ери), який був заснований у 43 році до нашої ери; востаннє у 10 році до нашої ери, щоб придушити заворушення на кордоні з Рейном. Чи не він поділив Ґалію на чотири провінції (Нарбонне, Аквітанія, Ліонне, Бельгія) і продовжував, як Цезар, набирати звідти солдат? Він також заснував багато міст і, аби прикрасити їх, не вагався, витрачаючи частину скарбів Антонія і Клеопатри й своїх власних статків: йому приписують також будівництво Квадратного будинку в Німі*, театрів в Оранжі, Арлі, В'єнні, Ліоні... «Ґалія за часів Авґуста була одним величезним будівельним майданчиком» для суспільних робіт[131]. Нові міста, де ґалльська аристократія потроху призвичаювалася жити, були ефективними вогнищами романізації, а також рушіями економічного прогресу. Ми кажемо: «Якщо люди будують свій дім, усе добре», наражаючись справді на небезпеку будувати свій дім не один раз упродовж історії.

Інша деталь на користь окультурювання: на півдні Ґалія межувала з Іспанією та Нарбонне, які були романізовані набагато раніше ніж «три Ґалії».

З іншого боку, вона захищена від вторгнень з-за Рейну сильною армією: сто тисяч осіб, які тримали оборону на кордо-

* Квадратний будинок у Німі – один з найдавніших давньоримських храмів (V ст.), зведений на честь прийомних синів імператора Авґуста –Каліуса і Луціуса; добре зберігся досьогодні.

ні. Веспасіан і Доміціан* ще підсилили цю оборону, побудувавши на правому березі Рейну limes**, тобто лінію прикордонних укріплень, яка, виходячи з висот Кобленца, прямує у напрямку Неккара*** і дістається Дунаю. Позаду limes і аж до Рейну простягалися Десятинні поля****, населені колоністами.

Нарешті, у 43 році за наказом Клавдія легіони завоювали Бретань, тобто Англію, яку згодом треба було укріпити: відтоді Галлія убезпечила себе з боку півночі. Булонь перетворилася на місто і порт, оснащений величезним маяком, який міг надати притулок римському флоту, що тривалий час охороняв Ла Манш і Північне море. Отже, небезпека, римський мир, певно, служили вагомим аргументом для населення, яке не знало їх упродовж тривалого часу. Рим дав Ґаллії та ґаллам їхні латинські назви: Gallia, Galli; назви «кельт» і «кельтський» зникли. Він дасть їм свою цивілізацію, з огляду на це колонізація буде успішною. Він дасть їм свій кордон по Рейну, накреслений Цезарем, що відокремить Ґаллію від Центральної Європи, яка була (не забуваймо про це) кельтською й германською.

Убезпечена, оточена укріпленнями, захищена країна, що поліпшила свій стан завдяки дорогам, містам, школам, армії, лави якої стали широко доступними для її мешканців, Ґаллія однак тривалий час не могла погодитися без жодних вагань прийняти свою нову долю. Незважаючи на Тіберія, незважаючи на Клавдія, незважаючи на переваги, запропоновані вищою цивілізацією, перше століття римського панування було неспокійним, позначеним заворушеннями, повстаннями, іноді видовищними, звісно, кривавими. Зважаючи на цей опір, чи треба, як деякі історики, удатися до своєрідного ретроспективного націоналізму, перебільшуючи значення заворушень?[132] Я попри все віддаю перевагу врівноваженим судженнм Ґюстава Блока (1911 року) та інших істориків. Насправді, повстання були відповіддю на пригноблення, яке більш чи менш свідомо відчував переможений народ, їх спричинювали різні невдоволення різних регіонів, озлоблення селян, змушених нести тягар податків

---

* Веспасіан Тит Флавій (9–79) – римський імператор (69–79); Доміціан Тит Флавій (51–96) – син Веспасіана, римський імператор (81–96).

** Прикордонна лінія, межа, рубіж (лат.).

*** Неккар – річка в Німеччині, притока Рейну.

**** Десятинні поля – землі між Рейном і Дунаєм, які обкладалися десятинним податком.

і занепокоєних кадастровим обліком, роздратованість аристократів, відданих римській владі, але обурених шахрайством імператорської адміністрації, розлючення ремісників, змушених іноді втікати за Рейн, аби уникнути причіпок податківців.

Ці заворушення сягли своєї вершини під час кризи, яка дуже глибоко вразила імперію наприкінці правління Нерона та після його смерті, у 68 році нашої ери. Тоді спалахнули епідемія й повстання у багатьох місцях Ґаллії, якими часто керували дворяни, що доти лояльно служили Риму. Пригаслий в одному місці, їхній вогонь перекидався на інші місця, де спалахував з новою силою. До цього додавалися повстання у багатьох легіонах, що використовувавали політичні конфлікти у Римі. Рейнська армія, де опинилося багато залучених до її лав бельгійців і германців, також йшла на Ґаллію у 69 році. Вона ледь уникала розграбування, що тоді було правилом. Але Гай Юлій Цивіліс, батав*, насправді германець, скористався ситуацією, очолив розгромлені й розсіяні легіони, запропонував ґалльським містам повернути собі свободу й утворити заради цього Ґалльську імперію. Якоїсь миті ця імперія була навіть проголошена в ейфорії через те, що на території Ґаллії немає більше жодної римської армії.

Однак тут втручаються два факти, аби заспокоїти гарячі голови. З одного боку, недовіра ґаллів до старого германського завойовника. Недовіра обґрунтована: певно, Цивіліс готував свою ґалльську війну; хіба не руйнував він регулярно укріплення, зведені на limes? З іншого боку, новини з Риму повідомляли про завершення громадянських воєн, тріумф Веспасіана, «імператора із здоровим глуздом», і повернення сильного уряду. Був відданий наказ відправити до Ґаллії усі війська сусідніх країн: Італії, Іспанії, Бретані. У загальному сум'ятті плем'я ремів домовилося з усіма ґалльськими містами про те, аби зібрати їхніх представників у Дурокорторумі (Реймсі). Обговорення на цьому зібранні дозволили прихильникам миру взяти гору, і була надіслана відозва до треверів**, аби наказати їм від імені усієї Ґаллії припинити їхню боротьбу. Тревери відмовилися зробити це, але були невдовзі переможені й розсіяні по їхній території могутньою римською арм-

---

* Батави – народність, яка мешкала між Рейном і Маасом та на території теперішніх Нідерландів.

** Тревери – плем'я в кельтській Ґаллії з головним містом Авґуста Треві-рорум (тепер Трир, Німеччина).

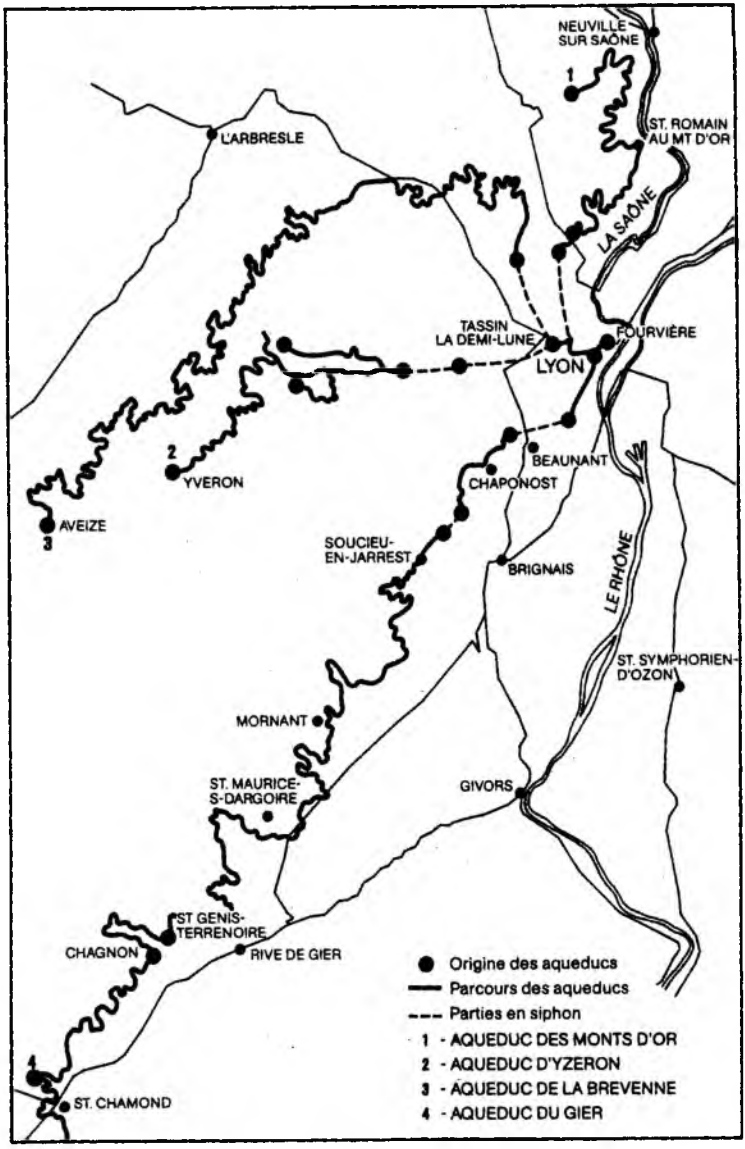

РИМСЬКІ АКВЕДУКИ В ЛІОНІ

Чотири акведуки, які живлять Ліон, самі по собі говорять про важливість ґалло-римської агломерації. Коли варварські нашестя незворотньо зруйнували цю систему водогонів, Ліон змушений був залишити частково своє колишнє місце.

єю, яку вів за собою Квінтій Петілій Сереаліс*. Але йшлося лише про війну між римлянами і германцями і, зазнаючи поразки за поразкою, Цивіліс вирішив перетнути Рейн[133].

Цей епізод був останнім важливим протестом Ґаллії проти завоювання. Отже, за час від 52 року до нашої ери до 70 року нашої ери, за сторіччя римського панування, насамкінець вдалося примусити ґаллів майже погодитися з романізацією.

Час робить свою справу. Й інший час додається до цього часу: не забуваймо про те, що принаймні п'ять сторіч спливуть від капітуляції Алезії (у 52 році до нашої ери) до ліквідації, до того ж суто теоретичної, у 476 році Західної Римської імперії. Що сталося б в Алжирі, якби Франція окупувала щойно утворене Реґентство Алжир у 1516 році, аби залишити його тільки у 1962 році? Історія тоді розвивалася не так стрімко, як сьогодні. Протилежно тому, як річкова вода бурхливим потоком тече вгору з джерела й заспокоюється у нижній течії, води історії течуть спочатку не поспішаючи й прискорюються лише наближаючись до нас і нашої епохи. Поєднання дослідів і обставин створили римську Ґаллію. На щастя чи на жаль. Кожен може мати щодо цього власну думку.

У будь-якому разі я не вважаю, що можна було б сказати разом із Мішле: «Ґаллія загинула, як Атлантида»[134]. Оскільки після Алезії Ґаллія не зникла цілком. За словами П'єра Ланса*[135], вона залишається завжди живим потоком ґрунтових вод історії Франції. А також, чи віддаємо ми, чи ні перевагу нашій латинській спадщині, наша кельтська спадщина незаперечна: ми залишаємося мимоволі позначеними впливом цієї двоїстості. Однак кельтський світ програв у Ґаллії дві суттєво важливі баталії: свою мову, навіть якщо у деяких селах нею розмовляли упродовж тривалого часу, іноді до XII сторіччя[136], у французькій мові збереглися тільки залишкові сліди (бретонська — це мова, яка була реімпортована з Британських островів у VI сторіччі або трохи раніше); свою релігію, що тривалий час продовжуватиме існувати, пройшовши без зусиль через період римського політеїзму, але зрештою програє битву християнству та його єдиному Богу. Вона житиме лише в язичницьких основах народних леґенд і вірувань. Чи можна тоді казати стосовно Ґаллії про «культурний геноцид»?[137]

---

* Квінтій Петілій Сереаліс (помер у 72) – римський полководець, консул і намісник Бретані та області батавів.

** Ланс П'єр (н. 1933) – французький письменник, журналіст і філософ.

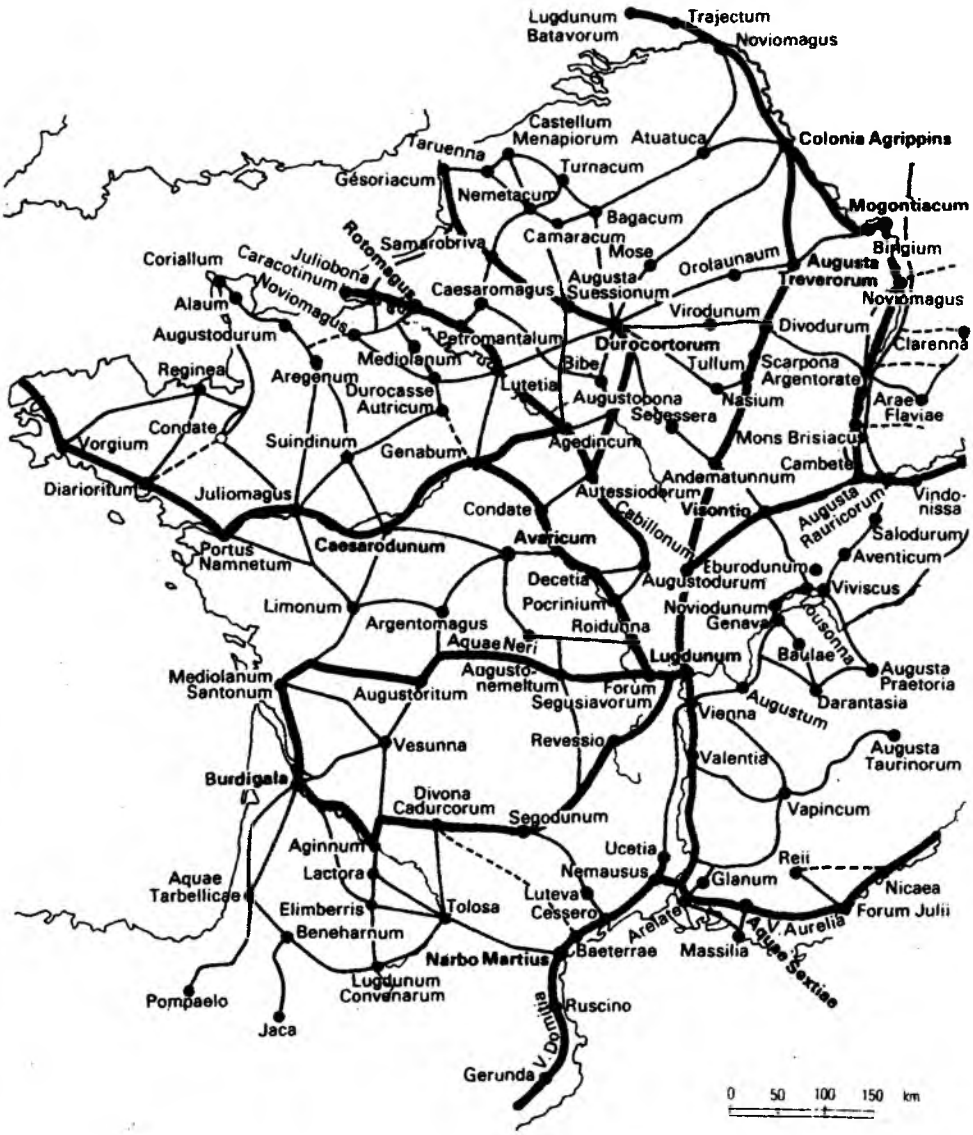

ДОРОГИ РИМСЬКОЇ ҐАЛЛІЇ

Щільність мережі шляхів на усій території свідчить про зростання кількості населення й виробництва на території римської Ґаллії.

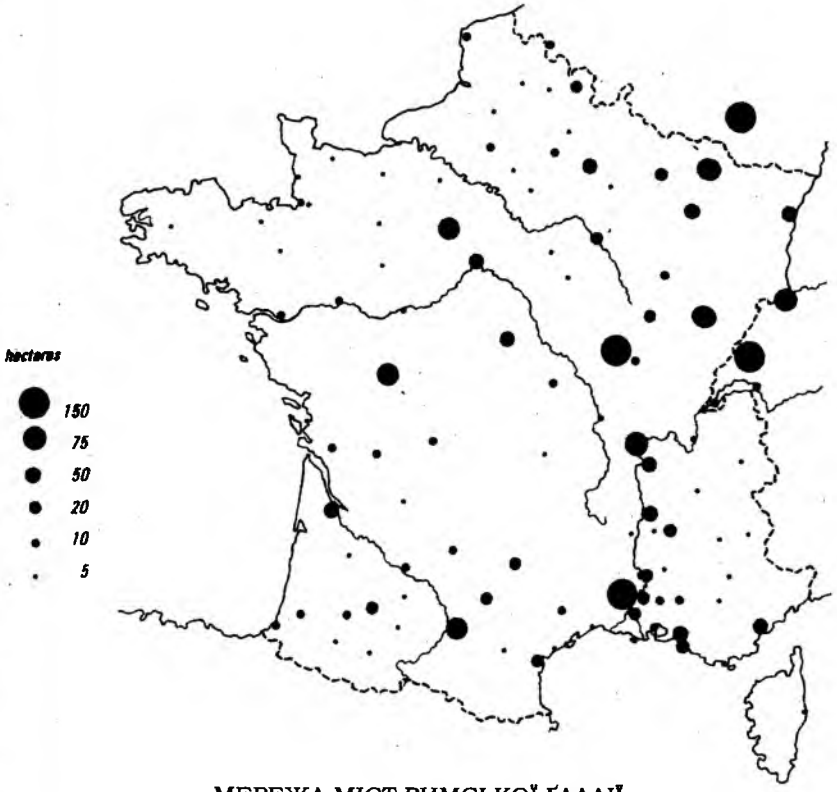

МЕРЕЖА МІСТ РИМСЬКОЇ ҐАЛЛІЇ

Ця карта вносить корективи до карти мережі доріг. Розташування ґалло-римських міст уточнює стратегічні напрями Європи: шлях Роною і Соною до кордону Рейну, дороги, які через Прованс і Ланґедок продовжувалися до Іспанії й долини Ґаронни.

Апогей римської Ґаллії за часів правління Коммода

Римська Ґаллія сягне свого апогею через два сторіччя після її завоювання Цезарем, за часів правління Коммода*, нікчемного сина Марка Аврелія (у 161 — 192 роках). Її доля була пов'язана

* Коммод Елій Аурелій (161–193) – римський імператор (з 180 року), був убитий 1 січня 193 року внаслідок змови невдоволених його політикою й пристрастю до ігор і видовищ.

з успіхами самої імперії: якщо там усе добре, вона розквітає; якщо там справи погіршуються, вона занепадає. Насправді, вона стала складовою єдиного економічного псевдосвіту, цієї групи регіонів, яка, зосереджена у Середземномор'ї, живе в єдиному ритмі й продовжується, ведучи економічний діалог, на схід, у напрямку Персії, Індії, Індійського океану. На півночі Європи вона дістається пустельної безодні, сягаючи Балтики й Північного моря, яке стереже римський флот, що базується у Булоні; на півдні вона наштовхується на безмежність пустелі Сахари, але отримує золотий пісок, знайдений у Судані, перетинаючи шляхи теперішнього Марокко. Словом, саме вібрації, ритми, збіги обставин, які визначали життя цього величезного об'єднання, підхоплювало залежне від нього життя Ґаллії.

Отже, імперія почувалася добре до смерті Марка Аврелія (у 161 році), і Ґаллія насолоджувалася pax romana* до середини II сторіччя нашої ери. Вона розквітла: дороги, міста, торгові обміни змінили її. Населення знову зросло: країна більш ніж сповна зазнала лиха — кривавих втрат під час завоювання, вбивств і обернення на рабів, які, у величезній кількості зникали у безодні. Ми ніколи досить голосно не кажемо про жорстокість завоювання: цілі племена — наприклад, адуатуки й ебурони**, між Рейном і Шельдою, — були знищені або продані з молотка[138] і Цезаря буквально «завалили людським товаром ринки рабів з усієї Італії»[139].

Фердинанд Лот[140] перебільшує, коли вважає, що населення Ґаллії до Цезаря становило 20 мільйонів осіб, але Карл Юліус Белок[141] у свою чергу перебільшує в іншому сенсі, коли підраховує, що у 14 році нашої ери Ґаллія мала лише 4 900 000 мешканців (з яких 1 500 000, при густоті 15 мешканців на квадратний кілометр, жили у Нарбонне і 3 400 000 на решті території Ґаллії, густота 6,3 мешканців на квадратний кілометр). Мені важко уявити, що цій процвітаючій Ґаллії можна приписати таку досить слабку густонаселеність у порівнянні з Римською імперією, населення якої, вважається, дорівнювало приблизно 54 мільйони мешканців на площі 3 340 000 квадратних кілометрів, тобто 16 мешканців на квадратний кілометр. Зважаючи на цей середній показник, на частку Ґаллії (638 000 квадратних кі-

---

* Букв. – римський мир, римський спокій *(лат.)*; так називали і «замирену» римськими завоюваннями частина світу, тобто Римську імперію.

** Адуатуки, ебурони – племена в Бельгійській Ґаллії.

лометрів) випадає трохи більше 10 мільйонів мешканців. Погодимося принаймні на 8—9 мільйонів, визначених Кавеньяком, недавно видана історія населення якого вважається «досить солідно викладеною»[142]. Але яким було воно через п'ятдесят років, за часів Марка Аврелія і Коммода, коли процвітання Ґаллії сягнуло своєї вершини?

Карл Юліус Белок цього разу не вагався, висуваючи припущення про набагато вищу цифру. Ніколи Римська імперія не була такою населеною, як на початку III сторіччя, каже він, населення подвоїлося за часи, що минули після смерті Цезаря. П'ять мільйонів ґаллів, котрі воно налічувало у 14 році нашої ери (цифра, яку він переглядає, до того ж, наближуючи її до 6 чи, можливо, 7 мільйонів), отже, перетворяться принаймні на 10 або 12, чи навіть на 14. І густота населення сягає двадцять мешканців на квадратний кілометр[143]. Я вважаю ці оцінки більш схожими на правду, ніж оцінки Рюсселя. Але погодимося як мінімум на цифру 10 мільйонів мешканців. І оцінимо у 10% — не у 20%, як зробив це Робер Фоссьє[144] («четверо селян на п'ять осіб») — пропорції міського населення. Було мільйон ґаллів, які жили у своїх містах і, якщо припустити, що тоді існувала тисяча поселень міського типу, це давало засоби для існування 1 000 мешканців кожного міста.

Не заперечуйте уявну скромність цифр: можливо, вони навіть завищені. Аналогічний підрахунок для Німеччини, яка була такою багатою у XV сторіччі[145], дає у середньому цифру кількості населення її міст 500 мешканців! Неподалік ґалло-римських міст розташовувалися на площі від 200 до 300 гектарів більшість невеликих селищ з будинками, які ще вкривали соломою; форум був лише базарним майданчиком, куди селяни з околишніх сіл приїздили, аби постачати продукти мешканцям міста. Однак це ще не зовсім справжні міста. Не забуваймо, що у XVIII сторіччі у Дижоні багато будинків усе ще вкривали соломою[146]. «Міста [римської Ґаллії], які мали більший обшир, — Нім, Тулуза, Отен, Трир — ніколи не налічували більше ніж 50 000 мешканців», — каже Фердинанд Лот[147]. Але це, з огляду на епоху, — не середні цифри Ліона, розкішної столиці ґаллів, населення якої сягало, можливо, цифри 80 000 чи 100 000 мешканців. Крім того, усі ці ґалло-римські міста, з їхніми театрами, тріумфальними арками, термами, аренами, були величними. Яке диво — система підведення питної води у Ліоні! Або у В'єнні! Не подумайте, що йдеться насамперед про справжні акведуки, що постачають їм

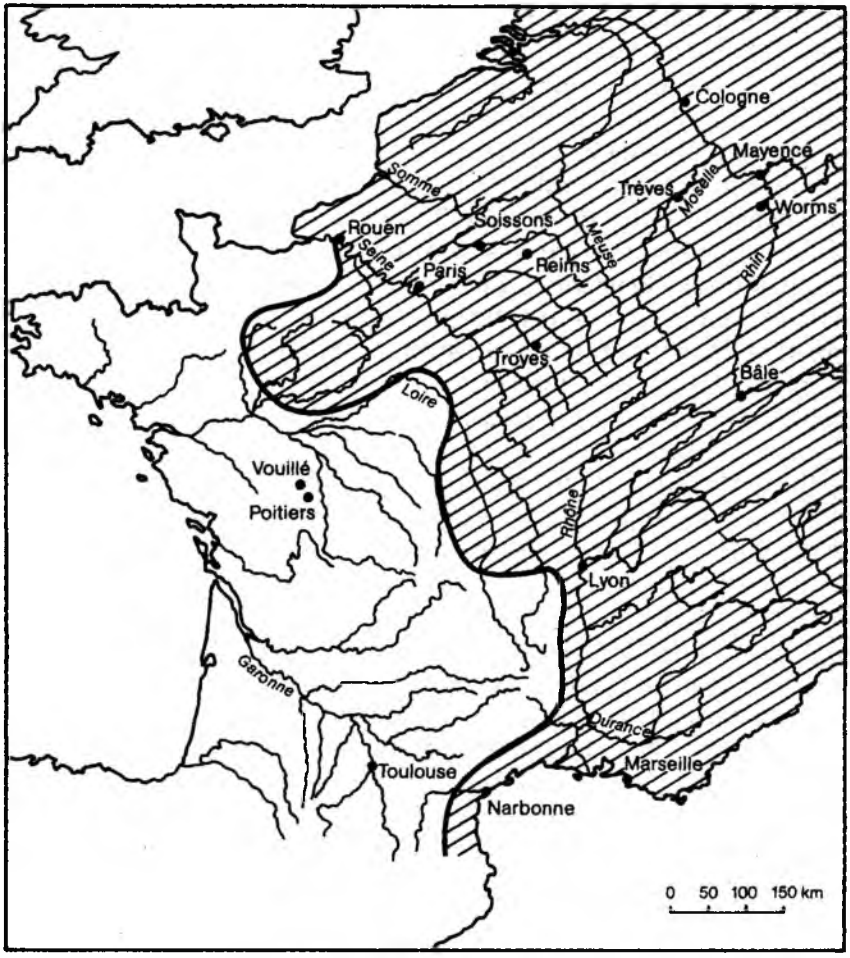

НАШЕСТЯ III СТОРІЧЧЯ

воду. Певно, якоюсь мірою, йдеться про окрасу, про «монтаж театральних декорацій»[148]. Майбутнє покаже їхню крихкість, але хіба не надто часто майбутнє нас зраджує?

У будь-якому разі урбанізація Ґалії та форма цієї урбанізації були яскравою ознакою її романізації. Більш чи менш виражена залежно від регіону, вона несе на собі свідчення про різноманітну історію, які додають нових рис до минулого розмаїття. Отже, Рим мав виняткове право на шлях Роною і Соною, який

на півночі діставався Меза чи Мозелля на завжди неспокійному кордоні Рейну. Коли труднощі зростуть, справжньою столицею на шкоду Ліону стане Трир. До того ж Рим мав виняткове право на Нарбоннську Ґаллію: дорога Доміція та дорога Аврелія* вели через Прованс і Ланґедок у бік Іспанії. Завойована на сімдесят років раніше за решту Ґалії, більш заселена, більш відкрита до римської культури, вона матиме привілей, коли настануть похмурі часи, залишитися під «римським» захистом до 415–443 року, дати, коли в ній облаштуються везіґоти і бурґунди.

Усе це можна додати як нові сторінки до величезної справи про різноманітні контрасти між французькою північчю та півднем. Іль-де-Франс також тривалий час зберігав на противагу франкам свою прихильність до римської культури, але він радше виступав у ролі анклава посеред варварського світу, який його оточував.

Римська Ґаллія, що стикнулася з внутрішніми труднощами і нашестям варварів

Римський мир було перервано, згодом порушено майже наприкінці II сторіччя, приблизно у 170–180 роках. Кордон Рейну вже пересунувся: у 162 році загони германців просоталися на північ Бельґії; у 174 році — інші проникли до Ельзасу. Однак не будемо надміру перебільшувати значення цих випадків: тоді швидко і без особливих зусиль було відновлено порядок[149]. Кордон, який ґарантував мир і спокій Ґаллії, не був подоланий, те, що можна назвати подоланням кордону, сталося набагато пізніше, у 253 році, це зробили франки й алемани. Карта на с. 80 вказує на те, що половина, яка належала Ґаллії, постраждала через ці рейди, які на півдні сягали нижньої течії Рони та Іспанії. Паніка, безлад були такими, що ґалльський офіцер Постумій** у 260 році був проголошений своїми військами імператором Галлії, не через дух повстання проти Риму, а задля того щоб відбити напад загарбників. Упродовж восьми років йому це вдавалося, він навіть спровадив варварів за Рейн, уста-

* Дорога Доміція – дорога в Ґаллії, яка поєднувала Італію з Іспанією через долину Дюранс; дорога Аврелія – римська дорога, яка поєднувала Рим із Арлем, проходячи вздовж узбережжя Середземного моря.

** Постумій Марк Касьяній Латиній (помер 268) – ґалльський офіцер.

новивши в Ґаллії порядок і довіру. Але у 268 році його власні війська вбили його неподалік Майнца, тому що він заборонив їм його розграбовувати. Ґалльська імперія пережила його лише на нетривалий час (у 273 році Тетріцій, останній з його спадкоємців, був переможений імператором Аврелієм, і через два роки, у 275 році, знову відкриються провалля, що глибочітимуть на східному кордоні.

Цього разу вся Ґаллія була вражена, захоплена, утоплена в крові, охоплена полум'ям. Це свідчило про те, що порядок не буде встановлено, як сподівалися ще за кілька років до того. Саме тоді міста немов замкнулися в собі й стали будуватися вгору, над фортечними укріпленнями... Зауважимо також, що ми опиняємося знову на відтинку часу, більшому ніж сторіччя, від *класичного* нашестя варварів. Насправді, саме 31 грудня 406 року сталося «велике» нашестя, назване нашестям Радаґеза*, який перетнув Рейн, затягнутий кригою, і захопив усю Галлію, спрямувавши туди масований наплив змішаних народів; парадоксально, але це нашестя було, можливо, зрештою менш руйнівним, ніж те, яке проникло на її землі в 275 році[150].

Запам'ятаймо ці дати — 253, 275, 406 роки: вони доводять, що занепад Ґаллії передував великим нашестям V сторіччя. Занепад Ґаллії, тобто занепад Римської імперії — хворої людини, яка без кінця помирала. Саме стосовно цього між істориками тривалий час не припиняється дискусія: чи померла імперія власною смертю, чи в підсумку хтось за це відповідальний? Чи загинула вона під ударами таранних знарядь варварів, «вбита», як стверджує це Андре Піґаньйоль?**[151] Нам треба відповісти на ці питання або завершити дебати. Тим більше, що я бачу ці проблеми з вельми особливого ракурсу. Але в цій галузі хто може бути впевнений, що він правий?

Неприборкуване селянське повстання

Як імперія, Ґаллія отримала також внутрішні удари. Вона зазнала водночас і політичної кризи, яка поставила під сумнів авторитет держави, аторитет імперії, та соціальної кризи, яка

---

* Радаґез (помер у 106) – військовий ватажок германців.

** Піґаньйоль Андре (1883–1968) – французький археолог та історик, фахівець з давньоримської історії.

наразила на небезпеку рівновагу її ієрархії; крім того, значне погіршення її економічного життя, і хоча причини цієї кризи чітко не зрозумілі з першого погляду, факти такі: населення зменшується, й навіть лише це є доказом, що все сходить нанівець.

Суттєва річ — наслідок, так само як і причина — це заворушення, які охоплюють селянські маси (основну частину ґалльського населення): напосідливі «жакерії», які майже неможливо приборкати та для нас, істориків, локалізувати. Поряд із ager*, laboratorium**, існували величезні ліси, болота, гірські зони, цілинні землі, які займали широкий простір і куди всі, хто опинився поза законом, могли втекти, щоб зникнути. Терміни, які вживалися, tractus, saltus***[152], позначали цю віддалену землю, яку людина лише частково використовувала: насправді, «дикі» світи, що були третьою категорією ділянок між містами й селами[153]. Ліс, який у Ґаллії був ще важливим обширом, протилежністю ясного простору міста й так само «цивілізованого» села; він викликав в уяві фантастичні й жахливі образи; казали, що той, хто перетне його вночі, стане божевільним, і той, хто мандрував там, ризикував, за анґлосаксонським законом[154], тим, що його вважатимуть злочинцем, якщо він не сповіщатиме про свою присутність сигналом мисливського рога. Можливо, насправді, там шукали притулку лише ті люди, що перебували поза законом, і ті, що бажали звільнення, приблизно так само, як у колоніальній Америці раби, які втікали з плантацій, знаходили надійний прихисток тільки у лісах, де ще не ступала нога людини.

Становище ґалльських селян, рабів або дрібних власників (які начебто були вільними, але насправді безпосередньо залежними), поступово погіршувалося. Робоча сила розпорошувалася, великі власники, potentes****, докладали зусиль, аби затримати її силою за допомогою величезної й жорстокої експлуатації, villae*****, про які сьогодні ми знаємо (з розкопок і ще більше з аерофотозйомки), були численнішими, ніж вважали історики минулого. Отже, в басейні Сомми, де, як тривалий час

---

* Земля, поле, лан *(лат.)*.

** Місце для праці *(середньолат.)*.

*** Місцевість; лісиста місцевість, гірське пасовище *(лат.)*.

**** Власники *(лат.)*.

***** Сільські будинки, маєтки *(лат.)*.

вважалося, земля оброблялася лише в околицях міст, села залишалися майже порожніми, методичні аероспостереження привели Роже Аґаша* до відкриття протилежного, «села, яке все немов усипане величезними фермами» (680 з упевненістю було локалізовано), неподалік маленьких і рідкісних житлових кварталів[155]. Дослідження того самого типу проводиться в Бретані.

Ґалло-римські villae, ймовірно, займали більшість експлуатованих земель. Зазвичай об'єднуючи з тисячу гектарів (іноді більше) орних земель, пасовищ, лісистих ділянок, це були величезні ферми зі здоровенними будинками. Такі як ґалло-римський маєток у Мормарені (тепер департамент Верхня Ґаронна)[156]: 1 500 гектарів земель і 18 будинків; або маєток у Варфюзе Абанкурі (департамент Сомма), будинки якого розтягнулися на 330 метрів у довжину[157]; або маєток у Кане неподалік Без'є, скромніших пропорцій 100 х 62 метри[158]; або ще цей укріплений маєток неподалік Бордо, який у загальних рисах мав вигляд фортеці, — Burgus Leontii, що перетвориться на Бург-сюр-Жиронд... Відтоді як у наш час розпочалися дослідження, також у околицях Крейля на Уазі, відкрили нові villae, з їхніми товстими стінами, скупченнями черепиці, уламками свинцевих труб для підведення й відведення води. Припускали, що знайдуть тут також скло, або принаймні хоча б уламки цього скла, примітивно вставленого у свинцеві рамки[159].

Будь-які villae принаймні подвійні: існують urbana**, де мешкає господар, вони мають увесь бажаний комфорт, по-римському! Двір, перистиль, опалення, бані... Сідоній Аполлінарій*** (430—487) у червні 465 року у своєму маєтку Авітак в Оверні, за двадцять кілометрів від Клермона (Авітак напевно ідентифікується з сучасним селом Ейда), вихвалявся одному зі своїх друзів, що залишився у спекотному місті, привабливістю свого відпочинку, красою бань, «які можуть посперечатися» з басейнами, збудованими для громадських споруд[160]. Безперечно, це місце, де можна отримати насолоду. Але поряд із помешканням господаря розташовувалися будинки rusticana****,

---

* Аґаш Роже (1926–2011) – французький археолог.

** Міські *(лат.)*.

*** Аполлінарій Сідоній – християнсько-латинський поет, автор віршів, листів і панегіриків, цікавих більше не як літературні твори, а як матеріал для характеристики побуту ґалло-римської аристократії кінця V ст.

**** Сільські *(лат.)*.

призначені для побутового використання (льохи, комори), і помешкання рабів, велика кухня, де вони їли, кімнати, де вони спали. Окремо підземна тюрма, де ув'язнювали правопорушників, і помешкання управителя маєтку та його дружини, які керували працею рабів і були відповідальними за виробництво. Навколо маєток часто оточував мур; іноді всередині будинку, хоча ми вагаємося називаючи його так, був вівтар.

Звичайний план створений немов за порадами римських агрономів — Варрона чи Колумелли* — щодо обрання місця розташування, відокремлення одного від одного будинків, орієнтації на схід і на південь у розташуванні помешкання господаря. Чи не застосовувався цей план і в інших місцях, по всіх римській Іспанії? Безперечно, багато з цих villae будуть розділені й саме слово *вілла* змінить свій сенс[161], села потерпатимуть внаслідок цієї тривалої експлуатації. У будь-якому разі ми певні, що «монастирі використовуватимуть форму сільського маєтку за часів святого Бенедикта**»[162].

Але більше ніж стіни чи захисні фортечні укріпленння *вілли*, більше ніж бруси її конструкцій, нас цікавлять саме люди. Місце надмірної концентрації людей, ґалло-римська villa — «справжній завод у полі... ще гірше... ніж якби вона перетворилася на міський завод ... минулого сторіччя в Англії [або] у Франції»[163]. Це машина, створена, аби підкорити, розчавити людей. Близько 451 року один чернець, який розжалівся, співчуваючи долі цих бідолашних, зміг написати: «Коли дрібні власники втратили свій будинок і власний клаптик землі внаслідок розбою або їх вигнали звідти податкові аґенти, вони шукають притулку в маєтку багатіїв і стають орендарями... Усі люди, що облаштувалися на землях багатіїв, змінюються так, ніби вони випили з кубка Цірцеї*** та обернулися на рабів»[164]. Навіть жебраки, волоцюги, злодії, дезертири з війська заносилися до списків, згодом були «прикуті до їхніх земель і перетворені на підлеглих господаря»[165]. Отже, не дамо так легко себе

---

* Варрон Марк Теренцій (116 – 27 до н. е.) – письменник, автор твору «Про сільське господарство»; Колумелла Луцій Юній Модерат (I ст. н.е.) – автор праці «Сільське господарство», уродженець Гадеса (Іспанія).

** Бенедикт (480 – 547) – церковний діяч; заснував у 529 році монастир, що став колискою ордену бенедиктинців.

*** Цірцея (або Кірка) – німфа-чарівниця, обернула на свиней супутників Одіссея, пригостивши їх зіллям із кубка.

ошукати завдяки вживанню термінів «дрібні вільні селяни» чи «*орендарі*». За часів Римської імперії також існувала діалектична двозначність у словах раб чи орендатор — орендатор, усього лише *кріпак*, як казатимуть пізніше.

Драма тим відчутніша і болючіша[166], що рабство, невдовзі всюдисуще, «здавалося, практикувалося у кельтів менше, ніж у середземноморських народів»[167]. Отже, з цього погляду новація була погіршенням. Тим більше, що завдяки ефективності свого виробництва великий домен розширювався сам по собі, він анексував, навіть не надто цього бажаючи, землі дрібних власників-сусідів... Отже, *рабовласницький* режим без кінця поширювався: раби, ймовірно, були третиною населення. Необхідне для такої системи постачання харчами населення підтримуватиметься полоненими, захопленими у численних набігах, навіть коли закінчиться римська присутність у Галлії. Отож, за часів Дагобера (629—639 роки) королівська армія привела з експедиції до Аквітанії величезну колону полонених, прив'язаних один до одного по двоє, «так як прив'язують собак»[168]. Але рабство повсюди широко застосовувалося: в Америці на плантаціях XVII і XVIII сторіч раби, у середньому, жили сім років.

Щоб утримувати на місці робочу силу, запобігати втечам, необхідна була сильна держава, тобто постійна можливість здійснювати репресії. Чи не був перехід у Римі від Республіки до Імперії (сильного режиму, який спирався на заможні класи) наслідком повстань рабів? Отже, тиск урядової влади зменшився в Галлії за часів режиму Коммода: одразу ж розпочалися суперечки, повстання, «жакерії». Навпаки, за часів Діоклетіана і Максиміана (284 —305) імператорський режим знову встановив свою владу. Рабовласництво тоді повернулося з новою силою і тривало: селянські заворушення невдовзі відновилися.

Перша відома занотована згадка про ці заворушення — це масовий бандитизм, який чинила зграя, очолювана якимось Матернусом[169], селянська війна, така сама, як багато інших, які охоплювали села, ферми, villae. Військо зростало з першими успіхами, потім розпадалося після перших сутичок з силами порядку, нездоланними для неї: селянські повстання за будь-яких часів були нездатні чинити опір організованому війську. Це не заважає повстанцям, розбитим, продовжувати підпільну боротьбу. Максиміан вигнав повстанців з Альп за Рейн. Однак ґерілья тривала.

У III сторіччі через важкий тягар податків, грошову інфляцію, зростання цін загроза з боку селян посилилася настільки, що з'явилося нове слово на її позначення: Баґауда чи баґауди* (ймовірно, від baga — кельтського слова, що означає *боротьба*)[170]. Близько 440 року Сальвіан**[171] виправдовував баґаудів: «Я казатиму тепер, — пише він, — про баґаудів, обібраних злими й жорстокими, кровожерливими людьми, вражених, убитих, після того як вони втратили все, навіть честь носити римське ім'я.. І саме їм приписують такі нещастя, їм, кому ми даємо це кляте ім'я, ми, ті, хто відповідальний за все це. Ми називаємо їх втраченими людьми, їх, кого ми самі зробили злочинцями. Оскільки що інше створило баґаудів, крім нашої несправедливості, непорядності суддів, вироків, що прирікають до вигнання, нашого здирства?»[172]

Певно, найважче було, коли повсталі селяни приймали варварів, налагоджували з ними стосунки, використовуючи заворушення, які ті розпочали, аби діяти самим і посилити ці заворушення. Насправді, хіба не було поряд із варварами, які воювали та грабували, варварів, які стали кріпаками? Ті, хто з власної волі залишив армію, або ті, кого зробили рабами великі власники, ставали товаришами по нещастю ґалло-римських селян.

Селянське повстання, рухливе за своєю природою, переміщувалося, долаючи великі відстані. Ймовірно, воно було жвавішим на заході Ґалії, у величезних лісах-прихистках, і там, де римська влада, яка ніколи не була дуже сильною, дуже рано послабшала. Це надає сенсу думкам, висловленим у комедії V сторіччя «Querulus»***, «Буркотун», автора якої ми не знаємо. Один з її персонажів просить домашнього Лара**** «дати йому силу, аби побити й обібрати того, хто для нього чужий». Лар відповідає йому: «Йди жити на Луару»[173], у той регіон, пояснює він, «де живуть за законами природи» і «де все дозволено». Закладаюся, що автор «Буркотуна» мав на думці баґаудів.

У новій книжці П'єр Доке*****[174] стає на захист повстанців, він вихваляє їхню роль: «Масово винищені баґауди, попри

---

* Баґауди – повстанці проти влади Риму в Ґалії та Північній Іспанії в III–V сторіччі за часів римського імператора Діоклетіана.

** Сальвіан – марсельський священик V сторіччя.

*** Букв. – той, хто без кінця скаржиться (лат.).

**** Лари – за давньоримською міфологією, добрі духи, що охороняли будинок і родинне щастя; їхні статуетки стояли біля вогнища у кожному домі.

***** Доке П'єр (н. 1939) – французький економіст.

все, були переможцями», — наважується написати він. Їхній стійкий опір примусив рабовласницьку систему похитнутися, змінившись у бік менш жорстокої системи рабства, сприятливішої для людей, напевно, тому що кріпаки, на відміну від рабів, мають свій дім, родину, поле, і соціальний примус, що лягав на їхні плечі, переходить на їхню залежність, пов'язану з землею. Кріпак має більше свободи, ніж раб, і продуктивність його праці зростає. Однак ці зміни не завершилися разом із існуванням римської Ґаллії, це далеко не так. Треба зачекати принаймні до часів каролінґської Ґаллії, навіть ще триваліший час! І певно поки не втрутяться фактори — економічні, політичні, соціальні, які, звісно, не відповідають надто простій логіці цього марксизованого пояснення. Вважаю також, що чітко виражений занепад міст дозволив селам досягти певної свободи. За часів Каролінгів вільні селяни були, як видається, ще дуже численними, хоча віднині ця дрібна власність «відступала на повну котушку»[175].

А втім зараз я цікавлюся селянським повстанням багаудів не з загального погляду, а лише для того, щоб показати, до якої позначки опустився селянський світ Ґалії, ослаблений цими заворушеннями. Саме це суспільство, яке було у нездоровому стані, трусили й шматували варварські нашестя.

Можемо також запитати себе, чи саме через ці труднощі, ці біди III сторіччя християнство почало як надія проникати до Ґаллії. Відповідь: ймовірно, ні. Перші християнські громади з'явилися приблизно в 170-х роках у кількох містах: Марселі, Ліоні, Отені... Але навіть за часів ліонських страдників* (177 року), це були ще маленькі групки, які становили переважно греки та люди зі Сходу, що розмовляли грецькою. Лише наприкінці IV сторіччя — через тривалий час після Міланського едикту (313 року), який установив в Імперії, як про це казали, абсолютну релігійну свободу, — християнство почне мати вплив у Ґаллії, масам якої потрібно буде ще багато часу, аби відкрито звернутися до нього.

---

* У 177 році за наказом губернатора у м. Ліон були застосовані репресії до християн: закидання камінням єпископа Потена й катування Александра, Атталя, Понтіка і Бландіна.

Усе ж таки не забувати про нашестя варварів

У минулому, за словами істориків, процес розпаду Імперії та Галлії можна було цілком записати в актив варварам. Традиційні пояснення навперейми вихваляють їхні справи і вчинки, починаючи від «великого» вторгнення Радагеза (406 року) до облаштування у Галлії візіготів (412 року) і бургундів (443 року). Кордон, що був визначений також ще чіткіше завдяки перемозі римлян та їхніх союзників «варварів» у вирішальній битві на Каталонських полях*, здобутій над Аттілою та його ордами монгольських вершників, що прибули з серця Азії, які витісняли, змушуючи втікати від них на захід, народи Центральної Європи й Німеччини. Очевидної смертельної небезпеки вдалося уникнути. Чи були вирішальними ці послідовні нашестя? Чи ми, історики, маємо рацію, коли сьогодні приділяємо їм уваги менше, ніж у минулому? І так, і ні.

Аби применшити роль нашесть варварів, першим аргументом була невелика кількість загарбників. Докази наводилися вже давно, у 1900 році, у книжці Ганса Дельбрюка**[176], яка стала класичною.

Франків, можливо, було 80 000 осіб, бургундів — 100 000, вандалів — 20 000 (приблизно 80 000, коли вони перетнули протоку Гібралтар), так само й інших. Звісно, вони поступалися у кількості населенню, яке сягало кількох мільйонів осіб. Анрі Піренн*** любив казати[177], що варвари варваризували Імперію, але, поглинуті масою населення, вони втратили свою мову, перейшовши на латину і романські мови, втратили свою релігію, прийнявши християнство.

Але хто не ганьбив, добираючи більш чи менш яскраві вислови, цих «ненажерливих, галасливих, смердючих шукачів

---

* Каталонські поля – поля неподалік теперішнього міста Труа, де у 451 році відбулася жорстока битва, в якій військам гунського вождя Аттіли протистояв римський полководець Аецій на чолі війська, що становили переважно воїни з варварських племен.

** Дельбрюк Ганс (1848 – 1929) – німецький військовий історик.

*** Піренн Анрі (1862 – 1935) – бельгійський історик, автор монументального твору «Історія Бельгії» (1899–1932).

пригод», як назвав їх Люсьєн Ром'єр? *[178] За словами цього дуже знаменитого історика, країна франків була «кублом вад, місцем, обраним долею для розпусти, зради, жорстокості»[179]. Так ніби римська історія Візантійської імперії була лише цілковитою доброчесністю, милосердям і відданістю! Давній образ лютих вояків, які сунули на Захід, підміняється образом «людей, що були приголомшені, побачивши, як падають стіни цієї Імперії, у двері якої досі вони стукали і куди входили навшпиньки»[180] (хіба не були limes для германців Teufelmauer**, стіною диявола?). Стосовно їхніх вождів, Франсуа Гізо***, попередник у цій галузі, зображує їх уже одягненими «з упертістю у те чи інше римське ганчір'я, мов негритянський король, що мріє про європейський мундир»[181].

Чи все це цілком розсудливо? Чи не переходимо ми від одієї крайності до іншої? Робер Фоссьє[182], якщо я не помиляюся, був першим, хто подав неупереджене уявлення про народи, які протистояли один одному, про тих, хто увійшли до Галлії, й тих, хто з власної волі чи дуже несамохіть приймали їх. Отож, перейдемо до наведених аргументів.

І розпочнемо з кількості загарбників. Мають рацію ті, хто підкреслює помірну кількість населення, що пересувалося на захід. Але через Галлію проходили незалежні «нашестя», постійні переливання «варварської» крові. Доходять навіть до того, що називають цифру у мільйон осіб. Це ще невелика цифра, якщо римська Галлія була заселена, як припускають (і як я не вважаю) 20—30 мільйонами мешканців. Пропорції змішування населення, звісно, змінюються, якщо дотримуватися цифри у 10 мільйонів осіб. П. Дюфурне[183], однак, підкреслює, що у Савойї бургундська окупація була настільки посередньою, що майже не було сутичок: галло-римляни, які там облаштувалися, підсумовує він, можливо бачили бургундів не частіше, ніж французькі селяни німців під час останньої війни. До того ж, у Провансі, Ланґедоку ситуація була набагато менш напруженою, ніж у регіонах, розташованих на північ від Ліона, на захід від Центрального масиву чи у Паризькому басейні[184].

---

* Ром'єр Люсьєн (1885 – 1944) – французький історик, журналіст і політик.

** Букв. – стіна (огорожа, мур) диявола (нім.).

*** Гізо Франсуа (1787–1874) – французький політик та історик, член Французької Академії.

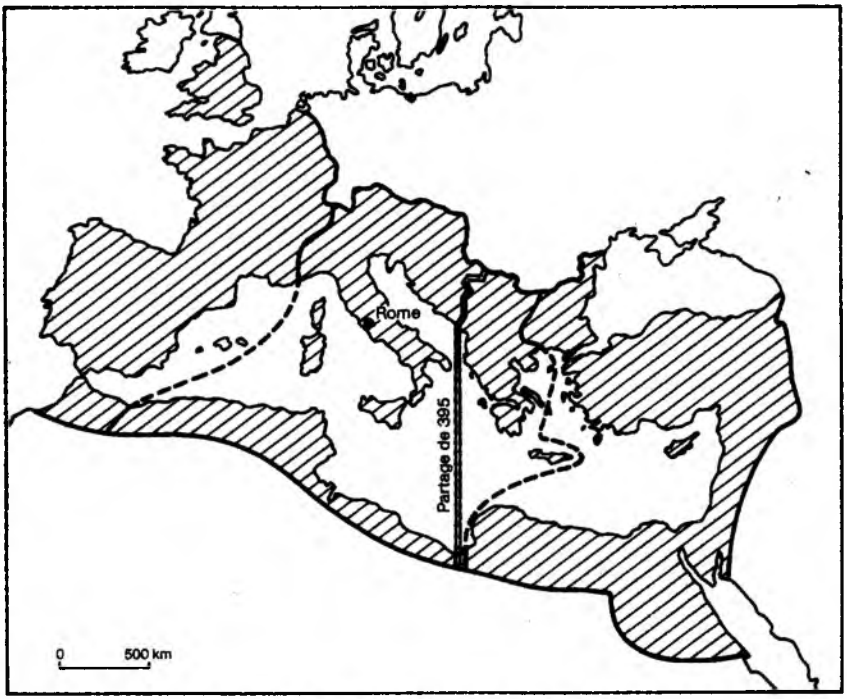

РИМСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО-СВІТ

Поділ у 395 році на Східну і Західну імперію не зруйнував римське господарство-світ, яке поза кордонами імперії продовжувалося у напрямку Дунаю і до Червоного моря та Індійського океану.

Але, навіть якщо меншість є визнаним фактом, часто меншості схожі на дріжжі, вони викликають підйом і появу нових суспільств. Вони змінюють їхнє обличчя, зовнішній вигляд. Тим більше, що проникнення варварського населення з-за Рейну розпочалося дуже рано. Воно здійснювалося тисяччю різних засобів, шляхом римських армій, процес, що відбувався упродовж сторіч: рейнські limes були захистом, але також і фільтром, способом, не наражаючись на небезпеку, рекрутувати солдатів і робочу силу. Облаштовуючись як раби на території великих власників чи інтеґруючись до місцевого населення після того, як вони пожили серед нього як солдати за тим, що ми тепер називаємо ордером на разквартирування, варвари, «занурені маленькими порціями у велику селянську масу... допомогли народитися ранньосередньовічному суспільству, водночас

сільському й войовничому», виникнення якого важко пояснити без «цього повільного й тривалого проникнення військового елементу на найнижчий рівень суспільства»[185]. Вони змінюють, тут чи там, сільський краєвид, тому що окрім знищення villae, часто спалених, виростають села, розсіяні хутори, які відбивають манеру давнього заселення Німеччини. Також розвивається скотарство, яке змінює великою мірою обличчя сільськогосподарського виробництва. Нарешті, ці германські загарбники, як їх називали, не були більше сучасниками Таціта. Самостійно й у матеріальних зв'язках з римлянами вони здійснили реальний прогрес. Ми неодноразово бачимо германців, які служили у римській армії й, будучи офіцерами у легіонах і нестройових частинах, завдяки цьому отримали звання римських громадян. Словом, це була селянська громада чи аристократія загалом однакового рівня, яка змішалася, цього разу не через вторгнення й розграбування, а через мирний процес злиття, без ускладнень.

Не беручи до уваги теорії Оґюстена Тьєррі*, з якою сьогодні не погоджується жодний історик (франки — предки дворян часів Давнього Порядку, ґалли — предки кріпаків і пролетарів), я наголошу на тому, що франкська аристократія приєдналася до лав (вужчих ніж її) місцевої ґалло-римської аристократії, яка збереглася, оскільки «була колабораціоністською» і також оскільки знайшла прихисток у вищих осіб церкви. На мій погляд, дуже важливий той факт, що саме франкська аристократія зміцнила, утвердила соціальну ієрархію, яка попри всі зміни, що стосуватимуться її, та мінливості, які стануть правилом, існуватиме упродовж такого ж тривалого часу, як наш Давній Порядок.

Однак жива Ґаллія жахливо потерпала від численних набігів варварів, грабунків, убивств, зґвалтувань, пожеж, спустошень, переходів військ, зрештою остаточного тривалого облаштування й здирництва завойовників. Відбувалися, хоча їх неможливо обчислити, певне зменшення кількості населення й дезорганізація економіки. «Ми насмілюємося визначити, каже один історик[186], що чверть або третина населення постраждала від цих нашесть, зважаючи, певно, на те, що для деяких регіонів, особливо Півночі та Сходу, не буде перебільшенням припустити, що більш ніж половина населення загинуло, вра-

* Тьєррі Жак Нікола Оґюстен (1795–1856) – французький історик.

ховуючи голод та епідемії, які настали слідом за цим» і також «ватаги голодранців, які вешталися країною».

Міста дуже потерпали і дуже рано замкнулися у собі. Вони зводили в середині свого простору укріплені сховища, де можна було знайти притулок. І в побудові цих споруд, які з'являлися імпровізовано, камені з монументів служили для того, щоб звести мури фортець. Це не завадило цим містам не встояти перед тривалими або раптовими облогами їх варварами: зрада, страх, голод, нестача їжі віддавали їх ворогу. Імператор Юліан (361 — 363), якому сподобалося у Лютеції під час його короткого перебування в Галлії, писав афінянам: «Кількість [ґалльських] міст, мури яких були зруйновані, доходить приблизно до двадцяти п'яти»[187].

Певно, були захищені місця: Південь «ніколи не знав подібного тому, що відбувалося на півночі від Ліона чи на заході від Центрального масиву»[188]. У Тулузі в IV сторіччі, за свідченнями Авзонія*, «життя триває... не перериваючи свого послідовного плину, так само як у попередні сторіччя»[189]. Але, загалом, міста занепадали: поля, сади займали їхній простір. Вони перетворювалися або знов перетворювалися на містечка з вузькими вулицями, біля доріг яких стояли низькі хатки під солом'яною стріхою. Великі власники залишили їх, аби виїхати на свої villae, аби захистити їх і захиститися самим, бути неподалік свого реального майна, жити, уникаючи надто важкого тягаря міських податків. Насилу перебиваючись, ледь животіючи, позбавлені багатих у минулому ринків, міста могли наблизитися до автаркії, як писав про це Александр Рюстов**[190], шукаючи засоби існування лише у близькій приміській смузі, на полях, які їх оточували. Ліон, водогони якого були зруйновані, пересунувся за межі своєї колишньої ділянки. Села також збезлюдніли. Маєтки, villae часто трагічно зникали, перетворюючись на руїни, численні докази чого надають археологи. Повсюди без кінця-краю розлягалися agri deserti***. Однак, хай яким було б лихо, що його спіткало, про яке ми казали, кінець античного світу «не потягнув за собою ipso facto**** остаточну смерть міст»[191]; вони не ставали на-

---

* Авзоній Децім Маґнус (310–393) – латинський граматик, ритор і поет.

** Рюстов Александр (1885–1963) – німецький соціолог і економіст.

*** Безлюдні землі *(лат.)*.

**** Насправді, в дійсності *(лат.)*.

ступного дня «трупами міст», як гарно й надзвичайно яскраво сказав святий Антоній*. Королі варварів оберуть кілька з них, аби облаштувати там їхній palatium**. Вони залишаться верхівкою того, що дозволяє визначити рівень обмінів і цивілізації. Вони виживуть. Ми можемо навіть дивуватися, що ситуація, яка призводила до занепаду, такий тривалий час уперто тиснула, завдаючи шкоди, й римська Ґаллія продовжувала невпинно йти до свого краху і проте, вона опиралася. Чи було це, як я вважаю, через те, що вона вийшла на певний високий життєвий рівень, досягнувши певного здоров'я й благополуччя? Або через те, що життєві обставини не завжди показували їй свої пазурі? Через те, що Імперія, в усій своїй складності, безперечно, занепадала, але робила це повільно?

Рим, господарство-світ

З усією очевидністю, занепад Римської імперії володарював над долею Ґаллії, зробивши її своєю заручницею, але це не само собою зрозуміле питання, до цього далеко! Жоден серйозний історик, до того ж, не відчуває себе здатним вирішити його, знайшовши категоричну відповідь. Тоді хто вживе стосовно цього розумні застережні заходи? Вважаю, серед інших, такими є докладні висновки з гарної книжки Бернадетт Бріґ'єр: нарису, написаного заради того, щоб усе узгодити[192].

Однак, якщо ми хочемо трохи чіткіше побачити це, нам треба спочатку висунути кілька припустимих гіпотез, за відсутності вже підтверджених.

Занепад Імперії тривав, водночас у політичному, економічному, соціальному й культурному плані. Треба зазначити, що він був повільним, що його можна було спостерігати упродовж тривалого часу і також те, що він був фраґментарним, я хочу сказати, що він складався з кількох послідовних і різноманітних занепадів.

Першим слабким місцем була політика: політика Імперії, її інституцій, армії. Її крах був позначений, у принципі, пізнім зникненням Західної Імперії: у 476 році Ромул Авґустул був

---

* Антоній Великий (святий; 251–356) – християнський чернець, засновник двох монастирів в Єгипті.

** Палац *(лат.)*.

скинутий з престолу в Равенні Одоакром, вождем герулів*, і знаки імператорського достоїнства були відіслані до Константинополя. Не вбачаймо у цьому нічого більшого, ніж простий факт, один із багатьох, ця уповільнена її ліквідація офіційно констатувала вже давно існуючий стан справ. Як казав Фюстель де Куланж**, «Римська імперія померла, але ми про це не знали»[193].

Однак, Імперія — це також економічна реалія, земна поверхня для перевезень, насамперед води Середземного моря, шляхи сполучень, що починаються з його узбережжя й перетинають в усіх напрямках землі, які його оточують. Простір, де панує Рим, простір, в який він вдихає життя, це господарство-світ, зчеплення, що з'єднує воєдино величезну частину планети. Це зчеплення, від якого залежала Ґаллія, триватиме принаймні до VIII, навіть до IX сторіччя, тобто до Карла Великого. Рим знов і знов виживав.

У цих дебатах заслуга Анрі Піренна — це, насамперед, те, що у своїй книжці «Магомет і Карл Великий» (1937) він показав роль цього господарства-світу, зробив припущення, якими були його ритми, ввів перспективу політичної економії у темну давнину доби, затиснутої між нашестям варварів V сторіччя та нашестям мусульман VII, VIII і IX сторіч. Але кому невідома теза Анрі Піренна? Вона вже п'ятдесят років викликає захват істориків: згідно з нею завоюванням мусульман було насамперед захоплення Середземного моря, яке невірні анексували, зачинивши шлях для кораблів християн, що підтверджувало, до того ж, незворотнє падіння Заходу.

Якщо читач має трохи терпіння, він побачить те, чого я дотримуюся, і те, що я відкидаю, в тезі Піренна, яка сьогодні вважається суперечною. Насправді, критичні статті й зауваження вчорашніх опонентів — Марка Блока[194], Етьєнна Саббa[195] і Франсуа-Луї Ґаншофа***[196] — які відкидають, як вони вважають, «теорію» Піренна, доводять лише, що Внутрішнє море, впродовж цих кризових сторіч, не було абсолютно зачиненим, навіть тривали обміни між Ґаллією і Сходом. Але вони не ка-

---

* Герули – кочове войовниче плем'я, що жило в басейні Азовського моря.

** Фюстель де Куланж Нюма Дені (1830–1889) – французький історик.

*** Блок Марк Леопольд Бенжамен (1886–1944) – французький історик; Сабб Етьєнн Еміль (1901–1969) – бельгійський історик; Ґаншоф Франсуа-Луї (1895–1980) – бельгійський історик-медієвіст.

ФРАНКСЬКЕ НАШЕСТЯ
(за кн.: L. MUSSET, *Les Invasions, les vagues germaniques*)

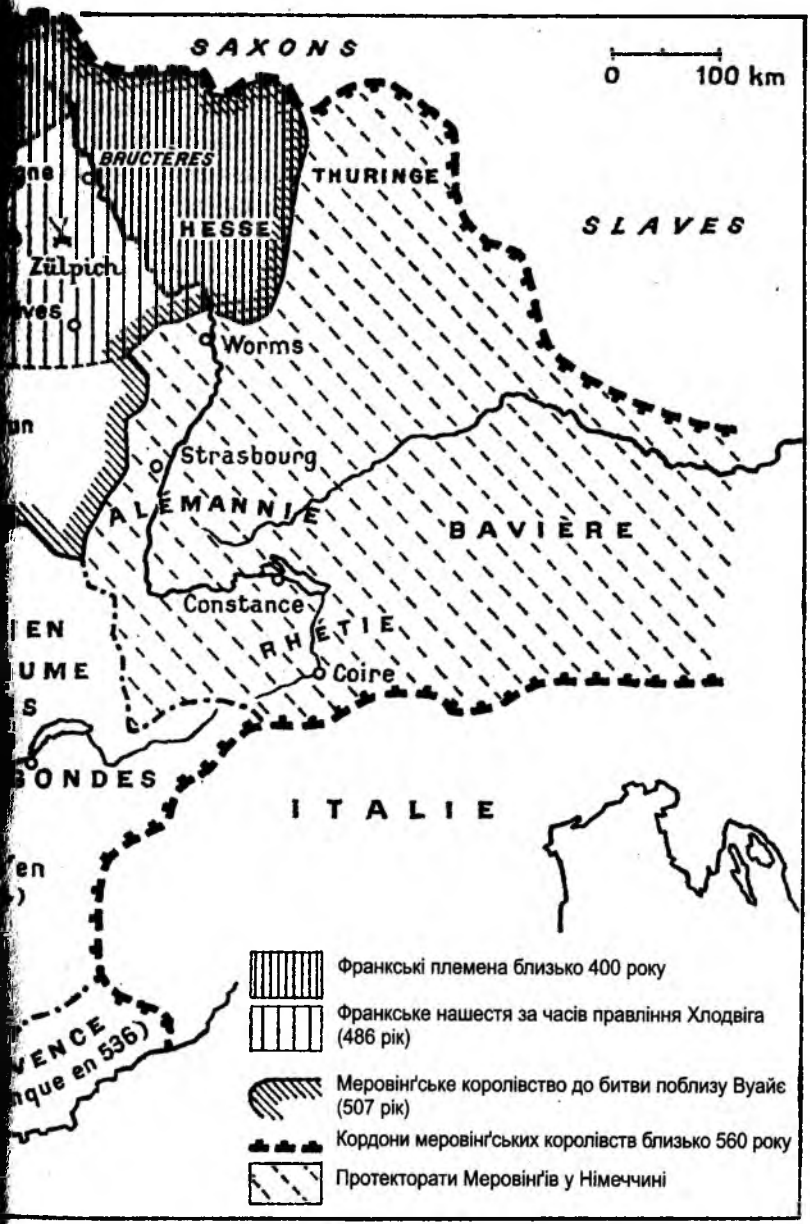
SAXONS
0 100 km
BRUCTERES
THURINGE
HESSE
SLAVES
Zülpich
Worms
Strasbourg
ALEMANNIE
BAVIÈRE
Constance
RHÉTIE
Coire
ITALIE
Франкські племена близько 400 року
Франкське нашестя за часів правління Хлодвіга (486 рік)
Меровінґське королівство до битви поблизу Вуайє (507 рік)
Кордони меровінґських королівств близько 560 року
Протекторати Меровінґів у Німеччині

жуть достеменно, чи цей рух через Середземне море *уповільнився*, чи ні й коли.

Оскільки це уповільнення безперечне й на мій погляд, суттєве. Ми насправді знаходимося напередодні повільного багатовікового занепаду, і цей занепад несе на собі більшу частину відповідальності за поступове руйнування, спустошення Римської імперії. Не виправдовуючи варварів, я зменшу їхню відповідальність і так само відповідальність очільників Імперії, часто посередніх, це правда, іноді на подив геніальних — як Діоклетіан, Константин — або відповідальність військових, таких як Стілікон (359—408) чи Аецій* (390—454), чудових, неймовірних захисників цілісності Ґалії. Що завадило усім їм, кращим чи гіршим, домогтися повного успіху?

Якщо я візьму за вихідну точку 150 рік, який *загалом* визначає апогей римської Ґалії, і за точку прибуття 950 рік, який позначає, *загалом*, нижчу точку каролінґського досвіду, я погоджуся скористатися, певно надмірно і свавільно, правом накреслити пряму спадну лінію від 150 до 950 року, не дуже дивуючись, що вона має довжину у вісім століть, — безперечно, найтемніших століть в історії Франції та Заходу.

Я не кажу, що ця лінія з точністю відображує те, що було повільним, у постійному ритмі занепадом економічного простору Ґалії й поза ним занепадом господарства-світу, яке служило базисом в існуванні Римської імперії — базисом, що тримався тривалий час, з гріхом пополам, сяк-так, долаючи нескінченні мінливості історії. Більше того, я бачу лінію, що відображує тенденцію, за якою ґалльська економіка, котрою ми тут займаємося, розвиватиметься, вона коливатиметься, то утворюючи зворотній схил, то прискорюючи рух донизу, з висотами й низинами, які полегшують чи підсилюють наслідки загального занепаду. Отже, без достатніх доказів, як ми побачимо, я вважаю, що було можливо поліпшення від часів Хлодвіга (помер у 511 році) до часів Дагобера (помер у 639 році), потім у період піднесення могуті Каролінґів, від кінця VII сторіччя до середини IX сторіччя з природним погіршенням у інтервалах, які відокремлюють ці періоди перепочинку. Усе це схематичне,

---

* Стілікон Флавій – військовий і політичний діяч, полководець; фактичний правитель Римської імперії за часів імператора Гонорія, страчений за наказом імператора; Аецій Флавій – римський полководець, консул (у 432, 437, 446 роках), названий істориками «останнім з римлян».

ҐАЛЛІЯ ЗА ЧАСІВ ДАҐОБЕРА
(за кн.: G. DUBY, *Histoire de France*)

призначене для підказки, пояснення, ймовірно, ще для одного досліду.

У будь-якому разі попри ці просвітки, якщо вони насправді були, йдеться про тривалий рух назад, ймовірно приблизно до 950 року. І саме кажучи це, я хочу приєднатися, не привласнюючи її, до думки Анрі Піренна, яка завжди мене надихає.

Оскільки я зовсім не приписую цього, як він, наслідкам мусульманських завоювань, які, починаючи з VII сторіччя, охопили простір, котрий надавало для зв'язків і обмінів Внутрішнє море, особливо після окупації Сицилії, що займала провідну позицію у морських сполученнях сходу і заходу (острів був за-

хоплений 827 року, Палермо окуповане 831 року, Сиракузи у 878 році). Ці завоювання, які додавалися одне до одного (Сирія у 634 році, Єгипет 636 році, Маґреб у 650—700 роках, нарешті Сицилія), не були долучені до безумовного закриття Середземного моря для кораблів християн. Ібн Халдун (1332—1406) казатиме набагато пізніше, що за тих давніх часів християни не могли більше навіть дошку спустити на воду Середземного моря. Але це пізнє свідчення, яке ретроспективно підносить до небес славу ісламу, дуже нагадує хвастощі. Що робили б мусульмани у завойованому морі, якби вони не експлуатували християнські країни? Насправді, вони потребували їх.

У цих дебатах дослідження Еліаса Ештора[197], які спираються на нові документи, написані арабською мовою, кидають на минулі події яскравий промінь світла. Мусульмани захопили Середземне море не тоді, коли на ньому на повну силу розгорталася чиясь активність, а тоді, коли воно було вже напівпорожнім або мертвим для *усіх* мешканців узбережжя. Отже, сталося не закриття Середземного моря, що було deus ex machina*, а загальне падіння рівня економіки. І лише у IX чи X сторіччі тривалий збіг обставин зміниться й у Середземному морі з'явиться активність, яка охопить *усі* й спрямовуватиметься на *всі* країни, розташовані на його узбережжі, це однаково стосуватиметься як латинян чи греків, так і мусульман. Приблизно у 970—985 роках золото мусульман стікатиметься до Барселони[198]. Звісно, не через це прибуття золота зміниться атмосфера в економіці. Воно буде лише ознакою повороту довготривалого, вікового trend, який віднині просуватиметься уперед, вгору й могутніми ривками підійматиме услід за собою все економічне життя Середземномор'я і Європи.

Залишилося пояснити цей багатовіковий збіг обставин, який з'явився немов за бажанням, аби висвітлити процес, який інакше важко зрозуміти[199]. Але це завдання для *загальної* історії, на той день, коли ми матимемо таку історію (якщо вона буде створена), як ми маємо *загальну географію.* На жаль, у гуманітарних науках, так само як і в точних, пояснення, одного разу висунуте, навіть добре обґрунтоване, — це не наш випадок — вимагає свого власного пояснення і отже продо-

---

* Букв. – Бог з машини; несподівана, непередбачена подія, що впливає на майбутнє *(лат.).*

вження. Сказати, що спад за часів раннього Середньовіччя був лише повільним занепадом господарства-світу, залежного від матеріального багатства Риму, — це погодитися з тим, що і як господарсво-світ, і як *економічна* реалія Рим на тривалий час переживе політичний крах Імперії. Величезна проблема виживання! Економічні рамки Римської імперії не можуть одні утримуватися і, загалом, нас захопити. Римське суспільство залишило на місці, ще на сторіччя свою ієрархію й своє церковне пекло. І що сказати про її культру, її латинський світ, що дійде до нас? Європа і Франція усередині Європи без упину дискутуватимуть про спадок Риму

Мені залишиться охоче спробувати підсумувати цей параграф, навмисно ризикований, через нові пояснення, які я вважаю чудовими, тією мірою, що правдиві чи напівправдиві, вони з одного маху відповідають на всі наші питання. Франсуа Сіґо*, агроном та історик, приписував багатство, злет Риму завоюванням, які дозволили поширення *латифундій* і праці рабів. Рабовласництво було довготривалим рушієм, що потрохи міцнішав, величезною силою. Коли загарбницькі війни стихли, настала криза, надзвичайно тривала криза. Якщо цей ключ підходить до розгадки, усі економічні проблеми Риму пояснюються просто: як обміни, комерція, банк, торговці можуть існувати у системі суспільства, яка тривалий час була міцною й дезорганізувалася разом із повільним занепадом Римської імперії? Чи настав новий підйом із введенням кріпацтва? Усе це — предмет дискусій.

Меровінґська Ґаллія

Зрештою меровінґська Ґаллія, яка виникла трохи несподівано, разом із перемогами Хлодвіга (над Сіаґріусом** у Суассоні у 486 році; над алеманами*** у Тольбіаку в 496 році; над візіґотами у Вуйє, у 507 році), не починалася з нуля. Бурхливі століття, які передували цьому, попри очевидний регрес, пере-

---

* Сіґо Франсуа (1940–2012) – французький агроном, етнолог, антрополог та історик техніки.

** Сіаґріус Афраніус (430–486) – ґалло-римський вождь; правив на вузькій території між Соммою і Луарою, якою ще володіли римляни.

*** Алемани – германське плем'я між Дунаєм, Рейном і Майном.

вищили у зворотньому русі мінімум густоти населення, нижче якого життя, певно, більше неможливо. Мабуть, тоді, наприкінці V сторіччя, населення досягло цифри у 5 чи 6 мільйонів осіб, тобто в розрахунку на площу римської Ґаллії це становить приблизно трохи менше 10 мешканців на квадратний кілометр. Якщо воно після нашесть зменшилося до 3 мільйонів, за підрахунками Рассела, як тоді Ґаллія змогла би витримати удари, які очікували на неї (зокрема епідемії бубонної чуми, що прийшли зі Сходу) і не раз вражали її упродовж другої половини VI сторіччя і знову наприкінці VII сторіччя?[200]

Вона мала, однак, лише чітко позначену низьку густоту населення й це могло б пояснити відносну простоту й відносну швидкість завоювання її франками. З іншого боку, воно розпочалося з краю між Соммою і Рейном, тобто з регіону, де франки, дуже змішані з іншими народами, мали подвійну перевагу і надалі поповнювати свої лави з-за Рейну й, більш-менш зберігаючи згоду з Римом, потроху просуватися вперед, углиб ґалло-римської цивілізації. Щасливою нагодою для них було хрещення Хлодвіга святим Ремі (ймовірно, на Різдво 496 року, але дата неточна). Тоді як інші варвари, які облаштувалися у Ґаллії, перейшли у аріанізм, франки та Хлодвіг обрали правовірність, превалюючу в Ґаллії, й їхня правляча військова аристократія співпрацювала з ґалло-римською елітою, цивільною й церковною[201]. Вони також були відкритими, як ворота, і Ґаллія допоможе їхньому тріумфу. Тим більше, що для неї завоювання франками — останнє з завоювань — не було однаково катастрофічним, навіть на півночі країни, де його укорінення було набагато вагоміше, ніж на південь від Луари. Насправді, ні Бургундія, ні Прованс, ні Центральний масив, ні Аквітанія, прив'язані, не завжди постійно, до Regnum Francorum*, не були повною мірою колонізовані.

Нарешті, інші сприятливі обставини з боку германців — Моровінґи захопили Баварію, Тюринґію, так що у листі до імператора у Константинополь близько 631 року[202], Дагобер заявляв про своє право владарювати на території від Атлантики до Дунаю. Наслідком у будь-якому разі було те, що ворота Рейну опинилися досить добре зачиненими. Так що попри нескінченні чвари між принцами королівської родини, попри їхню нездатність піднестися до розуміння понять «держава» чи «суспільне благо», — для них Regnum Francorum було, за гер-

* Королівство франків.

манською традицією, приватним майном, яке ділять між собою спадкоємці-чоловіки, — незважаючи на величезні перешкоди, які вони чинили один одному, та цю нездатність правити разом, умови склалися так, що країна знайшла відносний мир, почала жити краще, дихати. Рух товарів і людей відновився, міста, селища (vici*), села, villae, вся давня мережа римської Ґаллії залишилася на місці. Навіть здавалося, що vici збільшилися на перехрестях доріг і торгових шляхів. Ринки забезпечували постачання сільськогосподарськими продуктами міст, селищ, торгівлю неподалік великих господарств і абатств[203]. Знов ожили ярмарки, з'явилися обміни, такі як ярмарок у Сен-Дені, утворений поблизу Парижа Дагобером у 627 році[204]. Нарешті, обіг монет: королівські й приватні майстерні карбували золоті су. Як, до речі, робили всі західні варвари — вандали, бургунди, остґоти в Італії, везіґоти в Іспанії, — які навіть ґравіювали на своїх монетах зображення обличчя імператора Візантії.

Ось доказ, якщо він потрібний, виживання середземноморської економіки. До того ж, Марсель, Нарбонн і навіть Бордо залишалися пов'язаними зі Сходом, звідки продовжували надходити перець, прянощі, папірус, ліки, так само як шовки, навіть золоті візантійські монети. Недавня знахідка у затоці Фос дозволила виявити корабель, що прямував на Схід, навантажений вщерть зерном, амфорами, повними смоли, штампованої кераміки...[205] Навіть піренейський мармур мандрував не лише у напрямку північної Ґаллії й церков, які будувалися, він прямував також до Іспанії та Константинополя. Нарешті, Syri**, сирійські й єврейські торговці, які зустрічалися у містах і вздовж торгових шляхів: вони були активними агентами великої комерції. Саме вони роздобували для принців дорогі тканини, прянощі, ліки, купували золоті зливки і рабів. У 585 році король Ґонтран***, входячи в Орлеан, отримав прийом колонії сирійських торговців, які вітали його своєю власною мовою. Щоправда, Орлеан — це Орлеан: разом із Парижем, який став столицею у 502 році, це серце Ґаллії. Але сирійські торговці у 586 році були також у Нарбонні[206].

Отже, ми маємо право казати про економіку, відкриту назовні, яка не відмовилася від привабливості середземноморських

---

* Селища, села, селянські двори *(лат.)*.

** Сирійці (лат.).

*** Ґонтран (545–592) – король Бургундії (561–592).

торгових шляхів. Однак, до цього додаються інші імпульси, які тягнуть на північ під впливом еволюції, водночас внутрішньої й зовнішньої.

Спочатку меровінґська Ґаллія була розбита на частини внаслідок поділу між синами монарха, але ці уламки часто відповідали такій дійсності. Отже, зростала перевага вирішальної лінії вздовж Луари, або краще сказати вздовж Луарського краю, своєрідної досить широкої прикордонної зони. Цей стик, що дуже рано з'явився на своєму місці (внутрішні limes, такі, як зображені в історичному і географічному дослідженні Роберта Спекліна), глибше за інші поділяє французький простір на дві частини (див. т. 1, карту на с. 92—93). Те, про що ми могли б казати як про правду на півночі, буде помилкою на південь від Луари. До середини VIII сторіччя французи називали аквітанців «Romani»*[207]. І це ще не все. На півночі, сході й заході виокремилися Остразія, про яку казали, трохи перебільшуючи, що вона є своєрідною передовою смугою Німеччини, Нестрія, яка майже відповідала Паризькому басейну, нарешті, Арморик, наша Бретань, яку колонізували у VI і VII сторіччях кельти, що прийшли з Англії й зокрема з Уельсу. Йдеться про справжнє нашестя, яке рекельтизувало, якщо можна так сказати, лінґвістично, етнічно й релігійно, бретонський півострів: відтоді Меровінґи матимуть, як ніколи, західний кордон, який найважче пересунути й за яким треба без кінця стежити й захищати його. На півдні вирізняються чотири краї, кожен з яких став єдиним цілим: Бурґундія, Прованс, Септіманія**, зайнята іспанськими везіґотами, Аквітанія. Ця остання і Бурґундія, якій Меровінґи віддавали перевагу через її близькість, приділяли дуже багато уваги тому, щоб за будь-яку ціну зберегти свою автономію, залишитися спостерігачами за бурхливою історією, яка, на щастя для них, мала тенденцію спрямовувати свій рух на Північ.

Але я не хочу розповідати вам про хід цих братовбивчих війн чи про дикі чвари Фредеґонди і Брюнеоти***, королев, роз-

---

* Римляни *(лат.)*.

** Септіманія – колишній регіон меровінґської Ґаллії, між Роною і Піренеями.

*** Фредеґонда (545–597) – королева Нестрії. Друга дружина Хільперіка I, який одружився з нею після того, як за його наказом була вбита його перша дружина Ґалєвікта. Фредеґонда боролася проти сестри Ґалєвікти Брюнеоти (або Брунґільди; 543–613), королеви Остразії. За наказом Фредеґонди був убитий чоловік Брюнеоти Сігіберт (575 року). Брюнеота була ув'язнена сином Фредеґонди Клотарем II і страчена за його наказом.

лючених одна на одну, перша правила у Нестрії, друга, яка ймовірно була особою з вищими чеснотами, стояла у керма Остразії. Важливо для нашої розмови те, що вся ця неспокійна Північ була менш процвітаючою, більш варварською, менш цивілізованою частиною Ґаллії. Так само як те, що Нестрія й Остразія безперестану залучатимуть до роботи грамотних людей та священиків з Півдня. Однак саме Північ зрештою задаватиме тон у об'єднаній країні.

Насправді, рух важіля, повільний, але ефективний, початок якого не був нами помічений, спрямовує Ґаллію на північ, позбавляючи її частково середземноморських впливів. Вони щоправда самі по собі зменшувалися. Марсель і Арль у VII сторіччі занепадали, тоді як розвивалися регіони Нижній Мез і Нижній Рейн — Нідерланди за допомогою торгівлі, яка дійде від Атлантики до Англії, Північного моря, Скандинавії та Балтики. Поряд із Булонню, яка занепадала, успіх Кентовіка, що в гирлі Канша, — важливий знак. Так само і обіг срібних монет, специфічних для північної торгівлі, на шкоду золотим монетам з Півдня, які все більш і більш поступалися їм шляхом і зрештою зникли зовсім.

На все це кидає промінь світла стаття Леопольда Женіко*, вже давня (1947 року), але яка не втратила своєї вагомості[208].

Вважається, що разом із прогресом на Півночі посилюється євангелізація, збільшується будівництво церков, утворення єпархій та абатств. Що в нашій уяві одразу постає блиск абатства Люксей, заснованого 590 року святим Коломбеном**, яке від 620 року прийме бенедиктинський устав. Словом, «не буде... безпідставним твердження, що Північ Ґаллії перетинали у VII сторіччі відносно жваві торгові потоки і що у VIII сторіччі вона була в економічному плані найжвавішою частиною»[209] королівства франків.

Однак не будемо дивитися на меровінґську Ґаллію, уявляючи її у рожевому світлі. Міста знов почали жити, це правда, вони будували церкви в їхніх межах і хотіли звести монастирі у власних передмістях, але вони залишалися скромними за розмірами, за активністю. Села ще підкорялися жорстокій експлуатації великих доменів. Але вони, очевидна ознака демогра-

---

* Женіко Леопольд (1914–1995) – бельгійський історик.

** Коломбен (святий; 540–615) – ірландський чернець; заснував багато монастирів на європейському континенті.

фічного спаду, страждали від хронічної нестачі робочої сили[210]. Нарешті, певно, що величезні ліси вкривали територію, вони майже сягали Альп, охоплюючи Юра і Воґези, доходячи до лісистих огромів Арденн. І якщо люди та їхні стада жили також завдяки експлуатації диких просторів, правда також, що ліси відвойовували землю знову лише тоді, коли селяни залишали її. Історики можуть стверджувати, що сільське господарство, у порівнянні з ґалло-римською добою, загалом занепадало, що йдеться про «село, яке призупинило своє існування», «села, що були анклавами посеред лісу. У краєвиді переважали... дерева»[211]. Ґаллія опинилася у прірві[212].

Отже, якщо меровінґська Ґаллія здається щасливою країною, то це лише в порівнянні з жахливими сторіччями, які їй передували. І треба трохи застерегтися від згоди з судженням щодо цього Анрі Піренна: чи не завищує він вартість меровінґської Ґаллії, аби знизити вартість каролінґської, заради цього зниження наводячи свідчення про закриття Середземного моря й про економічний маразм, який з цього випливає? Найкумедніше з цих аргументів, які не є малоцінними, було порівняння меровінґського письма, курсиву, за ознакою жвавості, — безперечно, не гарної графіки, але точно живого, швидкого письма — з каролінґським письмом, розміреним, чітким, повільним, позбавленим будь-якого динамізму: «Те призначалося для адміністрації та справ, це призначене для навчання»[213], для повільного писання.

Насправді, ніхто з істориків не вважає, що відносне піднесення меровінґської Ґаллії перейшло межі середини VII сторіччя. Після правління Даґобера (629—639), який завдяки випадковими обставинам, що спіткали його династію, об'єднав під своєю владою усю Ґаллію, становище погіршилося, «поступовий занепад становища» позначився, якщо знов навести слова П'єра Ріше*[214]. Цей занепад триватиме до кінця VII сторіччя. Якщо треба обрати дату, я віддав би перевагу даті битви неподалік Тертрі (687 рік), яка ствердила перемогу Остразії й Піпінідів й практично поклала край правлінню королів, яких називали «ледачими» — традиції, якщо бути справедливим, безсилі — останніх представників меровінґської династії[215]. Дата, яка має політичну вартість, але до якої я додав би економічну вартість, вартість ймовірного відносного й тимчасового зростання економіки разом із виходом на сцену Каролінґів.

---

* Ріше П'єр (н. 1921) – французький історик-медієвіст.

Нарешті, основне в меровінґському епізоді — двох сторіччях нашої історії — чи не був це повільний мовчазний процес, внаслідок якого сталося злиття ґалло-римського і франкського суспільств? Ці суспільства змішувалися «при королівському дворі, у резиденціях графів і єпископів і в селах...»[216]. На кладовищах могили не відрізнялися більше одна від одної. Це стирання відмінностей між двома культурами, двома народами, яке відбувалося потроху, — неспростовний елемент прогресу. Християнство, яке з труднощами проникало в маси, але все ж таки туди проникало, було безперечно іншою великою справою тих загалом досить похмурих століть.

Якщо зайнятись тим, чому віддають перевагу історики, — визначенням того, що більш чи менш важливо, ми без вагань оберемо абатства посеред лісів, а не палаци й королівські маєтки.

Чи існувала Каролінґська імперія?

Нехай читач вибачить мені заголовок, все ж таки неправильний, цього параграфа, але я відразу ж усе поясню. Я лише хотів цим оголосити перше питання, навіть якщо це, на мою думку, не *єдине* суттєве питання долі каролінґської Ґаллії.

Ця каролінґська Ґаллія визначається послідовністю подій, які традиційно вважаються важливими: 687 рік, битва неподалік Тетрі (перемога Остразії), тоді правління переходить в інші руки; 732 чи 733 рік, на полі битви в Пуатьє справжній фундатор нової династії Каролінґів — Карл Мартел (народився близько 688 року, помер у 741 році) змусив відступити легку кавалерію мусульманських завойовників; 751 рік, його син, Пепін Короткий, був обраний і коронований; з 768 по 814 рік тривало блискуче правління Карла Великого, яке на відстані сторіч ще й досі викликає наше захоплення; хіба не був він на Різдво 800 року коронований імператором Заходу? Але ця слава, ця могуть, певно не вдавані, незабаром зникли разом із тяжкими роками правління його сина Людовіка Добродушного (814—840), якого можна полюбити, як Мішле, що волів бачити в ньому когось, схожого на Людовіка Святого до писемності; але його слабкість, його надмірна побожність дозволили завдати жахливих ударів по щойно створеній Імперії, яку вже було важко захищати й не менш важко зміцнювати. Чвари між його синами, викликані його спадщиною, навіть іще не відкритою,

нагромадили руїни й натворили непоправних лих, від яких поділ Імперії, що відбувся у Вердені (у серпні 843 року), не був засобом порятунку[217]. З іншого боку, вже впродовж двадцяти років нормандські набіги, які з року в рік посилюватимуться, почали свої руйнівні дії вздовж берегів морів і річок Імперії.

Однак Імперія продовжувала існувати, принаймні тією мірою, що імператори успадковували її один від одного. Отож, Карл Лисий (838–877), який мав неабияку енергію й розум, у 875 році вирушив до Італії, перетнув Альпи, аби коронуватися як імператор у Римі*. Біда, що залишаючи «Францію», він змінив здобич на химеру: він був змушений поспіхом знов перетинати Альпи й за допомогою королівських указів К'єрсі-сюр-Уаз (877 рік) зробити багато подарунків вельможам свого королівства**. Але хіба не народився він, як казав Жан Дондт[218], «у добу й у середовищі, де утопія про імперію була ще дуже сильною?» Настільки, що Імперія ще тривалий час виживатиме: як казав Жак Мадоль***[219], якщо її «дійсність... розсіялася, цього не сталося з її привидом, у якого буде важке життя», поки Оттон Великий не отримає Золоту корону, в 962 році, й не утворить Римську імперію германської нації, яка існуватиме до 1805 року. Через двадцять п'ять років після цього переміщення імператорського звання до Німеччини, у 987 році, Гуґо Капет стане королем Франції й заснує династію Капетінґів. Подія, по суті незначна, була першим кільцем у довгому ланцюжку — тим, що визначається як *тривала подія*[220].

З цих трьох століть найважливіший період, безперечно, той, над яким височіє сильна особистість Карла Великого, його найпомітнішим витвором, було, звісно, заснування Західної Імперії. Отже, якщо ми відсторонимося від досить безпідставних слів Ернста Куртіуса****[221], який вітав Карла Великого як «першого представника сучасного світу», він постане перед нами радше як людина минулого, така як Діоклетіан, mutatis mutandis*****, що намагалася встановити й відновити на Заході

---

* Карл Лисий був коронований як римський імператор 25 грудня 875 року папою Іоанном VIII.

** За указами К'єрсі-сюр-Уаз Карл Лисий, викликаний папою, довірив своє корлівство сину Людовіку Заїці й вельможам.

*** Мадоль Жак (1898–1993) – французький письменник і політик.

**** Куртіус Ернст Роберт (1886–1956) – німецький літературний критик.

***** Тут – з деякими обмовками, не допускаючи повної аналогії *(лат.)*.

мир і небезпеку. Сьогодні — але хіба це справедливо? — історики майже не виявляють до нього своєї поблажливості. І саме через це неґативне ставлення я сформулював своє питання саме так: *Чи існувала Каролінґська імперія?* Якщо це можливо, покладемо край суперечкам.

Кожний молодець на свій взірець: Ніколає Йорґа* перший отримає слово, оскільки він одного разу, не вагаючись, утрутився в полеміку і висловився щодо парадоксу. Насправді, пише він, «цієї Імперії ніколи не існувало, ні з територіального аспекту, ні з адміністративного... міста з їхніми гарнізонами не повинні нас ввести в оману. Існував імператор, але не Імперія; адже Імперія не може існувати без імператора, але імператор може існувати без Імперії»[222]. Вочевидь, це більш ніж крайність. Але Ніколає Йорґа не єдиний, хто відмовляється захоплюватися славою Каролінґів. Для П'єра Боннассьє Імперія Карла Великого була «від самого народження анахронізмом», тоді ще живим[223]; Робер Фоссьє говорить про «мертвонароджене каролінґське дитя». І переходячи до занепаду Імперії, він занотовує: «Залатане Каролінґами блискуче римське дрантя перетворилося на лахміття»[224]. Жан Дондт у найяскравішій з усіх книжок про західне раннє Середньовіччя, які я знаю[225], трохи менш песимістичний. Не будемо уявляти собі, каже він, «величезної Імперії, однорідної й згуртованої, яка живе у спокої й безпеці». Йдеться радше про «туманність із міцним центром і все меншою і меншою густотою поблизу розплив-частих меж». Тоді як «поряд із усіма її кордонами збирається натовп її ворогів...»

Звісно, на Імперію Карла Великого з-за всіх її берегів і з-за всіх її кордонів нападала розлючена маса «варварів». Звісно, вона не була згуртованою, утворена з різних шматків, різних народів, одні були вірними їй, другі — байдужими чи відверто ворожими. Але хіба Франція не була, вже за часів Меровінґів, як і за всіх інших часів, зібранням різних народів? Так само і Європа, яку Каролінґи намагалися упіймати в свої тенета, хіба не була вона нездоланним розмаїттям? Проблема в тому, що заворушення, напади ззовні, заворушення, напади зсередини тривали безперервно, одні слідом за одними. Імперія, певно, виглядала міцною лише у період з 800 до 840 року (й більш ніколи): після смерті Карла Великого корабель почав тонути.

---

* Йорґа Ніколає (1871–1940) – румунський політик та історик.

PICTES D'ÉCOSSE
R. DE NORTHUMBERLAND
IRLANDE
ROYAUMES ANGLO-SAXONS
R. DE MERCIE
PAYS DE GALLES
R. DE WESSEX
JUTES
DANOIS
Elbe
Oder
SAXE
Magdebourg
SORBES
Rhin
Herstal
Aix-la-Ch.
Worms
Paris
BRETAGNE
ALEMANIE
BAVIÈRE
MORAVES
Danube
AVARS
MARCHE DE PANNONIE
CARINTHIE
Poitiers
ROYAUME
Pavie
Venise
LOMBARD
Ravenne
CROATES
AQUITAINE
Toulouse
PROVENCE
ROYAUME DES ASTURIES
Burgos
SEPTIMANIE
MARCHE D'ESPAGNE
Barcelone
Ebre
ÉTATS DE L'ÉGLISE
Rome
DUCHÉ DE SPOLÈTE
DUCHÉ DE BÉNÉVENT
Naples
ÉMIRAT DE CORDOUE
Cordoue
Palerme
EMPIRE BYZANTI
EMPIRE ARABE
0
500 k
Каролінґське королівство в 768 році
Каролінґська імперія в 814 році
Окуповані, ще не усумирені країни
Залежні території у 814 році
Території, завойовані з 768 по 814 роки
Зони, що перебувають під впливом Каролінґів з814 року

Загалом, ми могли б, незважаючи на процеси, що відбувалися в імперії, говорити про каролінґський *епізод* — навіть не половину сторіччя.

Народження Європи; народження, ствердження феодалізму

Але хіба можна зважати лише на цю коротку політичну історію? І хіба можна засуджувати її кількома швидко вимовленими фразами вироку? Процитовані вголос вислови влучають у саму ціль, але чи вони до кінця справедливі? Францію, яку називають каролінґською, від битви під Тертрі (687 року) до виборів Гуґо Капета (987 року) пройшла крізь три століття історії; хіба ці три століття не були важливими?

Насправді, від каролінґського досвіду походять або радше, якщо вам так більше подобається, цей досвід ствердив народження християнства і також Європи, двох термінів, тоді ідентичних, як дві геометричні фігури, що можуть із точністю цілком вкрити одна одну.

Електрошок битви при Пуатьє* стане вирішальним, більш ніж засадничим, символічним. Прискоримо час, немов зовсім юні учні історії: хіба це був не перший справжній хрестовий похід, справжня перша сутичка з важливими наслідками? Християнство, частково витіснене із Середземномор'я ісламом, поширилося на північ і схід Європи; святий Боніфацій** та військо Карла Великого *християнізували* Німеччину, допомогли їй увійти до Європи. За часів Меровінґів Німеччина не була також повністю приєднана до Ґаллії й змішана з нею. І, можливо, Ґаллія з каролінґськими завоюваннями — dilatatio regni*** — заплуталася в одязі, занадто широкому для неї, тоді як вовк увійшов до вівчарні. У будь-якому разі, ось вона, оточена зусібіч. Зі сходу поряд із нею Третій світ. Але хто заперечує важливість цього першого зближення, навіть такого недосконалого, різних частин Європи?

---

* Йдеться про перемогу Карла Мартела над арабами 25 жовтня 732 року, яка зупинила їхнє нашестя на Захід.

** Боніфацій (святий; 675–754) – архієпископ Майнца; євангелізував Німеччину й реорганізував франкське священництво.

*** Розширення царства *(лат.)*.

Каролінґи не лише допомогли народитися Європі, вони допомогли народитися феодалізму, інакше кажучи різноманіттю, поділу, роздрібненості, зростаючій *множині*. Щоправда, з меровінґських часів держава, яка перебувала у скрутному становищі щодо готівкових грошей, була змушена платити за обслуговування, якого вона потребувала, тією важкою й незручною монетою, якою була земля, тобто землями, які колись належали державній скарбниці[226], чи великими ділянками з королівського домену. Помилкою Меровінґів було роздавати ці землі з правом наслідування. Через це вони самі розорялися. Але напередодні битви при Тертрі майбутні Каролінґи, аби зміцнити своє становище, прискорили ходу, взявши управління в свої руки. До того ж вони переборщували міру: вони змінювали *графів*[227], як ми змінюємо наших префектів; вони наповнювали церкву своїми ставленіками. Карл Мартел мав у своєму розпорядженні величезні церковні статки під тим приводом (і навіть без приводу), що треба боротися проти ісламу. Конфісковане майно церкви було потім подароване бенефіціаріям, які ставали васалами церкви — невелика компенсація за це.

Троє перших Каролінґів — Карл Мартел, Пепін Короткий, Карл Великий — були певно людьми видатними, енергійними: вони не вагалися, повертаючи землі назад; землі даруватимуться лише пожиттєво (або як казатимуть пізніше, як «бенефіції»), без права наслідування. За графами, що були основними представниками королівської влади, стежили missi dominici*: при нагоді вони зміщувалися з одного графства в інше, аби запобігти тому, що вони збільшать, на місцях, своє власне майно і вкореняться там. Не вагалися також змінювати «знаки пошани»[228], які були їм подаровані. Більше того, Каролінґи вигадали, змодулювали соціальну ієрархію: вірні їм та їхні васали були зв'язані із сувереном безпосередньо, через присягу. Ці зв'язки доходили до вільних людей, які усі повинні були витрачатися на королівське військо; багаті постачали легку кавалерію; дуже багаті 2 000 чи 3 000 важко споряджених вершників, до екіпірування яких входили сідла і стремена, ці технічні новинки, «які перетворювали бойову силу на найгрізнішу в Європі»[229].

Однак, ця споруда крихка: від підвалин до верхівки вона тримається на владі суверена. Після смерті Карла Великого вона розтріскалася. За часів Людовіка Добродушного заявив

---

* Господарські міссії *(лат.)*.

про себе занепад. Після нього — ще гірше. Отже, з 843 року на засіданні зібрання графів та єпископів у Кулені*, у «Франції», було вирішено, що «король не зможе відбирати бенефіцію за власною примхою чи під впливом зрадників або через несправедливу жадібність»[230]. Повернулися до небезпечної практики меровінґських часів, суверени роздавали «жменями» доменй з державної скарбниці й королівські землі; «близько 880 року їх майже не залишилося»[231].

Але чи корисно деталізувати й довго пояснювати цей добре відомий процес занепаду держави? Свого часу феодалізм займе своє місце. Трохи терпіння: невдовзі ми його побачимо.

Останні варварські нашестя

Це «ендогенне» пошкодження, яке виникло усередині каролінґської споруди, здається відповідальнішим за її занепад, починаючи від 840 чи 850 року, ніж останні нашестя варварів — «екзогенні» явища, що тоді завдали удару по всьому Заходу, які я вважаю наслідком, ознакою збігу обставин, до того ж, це були лише діючі причини. Отже, не будемо перебільшувати ролі нашесть норманів, аварів, угорців, сарацинів...

Іменем «сарацини» тоді називали мусульман і арабів, включно з тими, що облаштувалися в Іфрикії, сучасному Тунісі, який був відправним пунктом завоювань Сицилії та набігів у напрямку християнських берегів західного Середземномор'я. Сарацини були для Італії не таким нещастям, як для Ґаллії. Не перебільшуватимемо шкоди, яку завдали пірати й авантюристи-сарацини, що облаштувалися у Ґард-Френе, на березі Провансу, неподалік затоки Сен-Тропе.

Авари й угорці були вершниками, які прийшли з Центральної Азії. Перші були винищені у 779 році Карлом Великим, ми більше не будемо говорити про них; другі тривалий час здійснювали свої грабунки, просуваючись до центру Франції, де вони залишили по собі жахливі спогади. Вони були відкинуті пізно, але остаточно до країни, якій вони дадуть свою назву — Угорщина — завдяки блискучій перемозі, яку отримав над ними Оттон Великий 10 серпня 955 року в битві при Лешфелді.

---

* Кулен – тепер комуна у французькому департаменті Сарт.

Для Європи і Франції іншою загрозливою небезпекою були нормани. На їхніх легких кораблях вони коли завгодно завдавали удари по слабозахищених місцях нескінченних узбереж Європи. Водами річок вони безкарно підіймалися вглиб земель. Руан, Нант були розграбовані ними. Париж, який опинився в облозі у 885–887 роках, був урятований лише завдяки мужньому опору Еда*, dux Francorum**, сина Робера Сильного, предка Капетингів. Бургундія була спустошена; Клермон, що у самому серці Оверні, – розграбований, зруйнований, спалений[232] тричі, Луара і Алльє доведені до мародерства.

Чи ці спустошливі нашестя можуть бути добрим поясненням каролінгського занепаду? Сьогодні історики більше так не вважають. «Так само, – писав Поль Роллан, – як ми не залишили каменя на камені від леґенди щодо «зруйнування» античного світу під час варварських нашесть V сторіччя»[233]. Анна Ломбар-Журдан*** тієї самої думки; вона зауважує що ці набіги й ці спустошення «ніколи не зупиняли торгівлю»[234]. Якоб ван Клаверен стверджував навіть, що норманські розграбування знов пустили в обіг цінні метали, які накопичували церква і монастирі, й завдяки цьому реанімували західну економіку[235]. А втім, хіба ці нормани ще до їхніх набігів уже не накопичували цінних металів завдяки їхнім обмінам на тій території, яка стане Руссю?

Ця теза додається до тієї, яку підтримує Моріс Ломбар****[236], а саме, що мусульманські завоювання знов пустили в обіг «скарби» Ближнього Сходу і надали сили і потужності середземноморській економіці. Але чи треба справді спокушатися нею? Дійсно, не золото чи білий метал реанімують економіку, а саме повернення до зростання й активності економіки стає причиною, яка притягує й примушує циркулювати монети. Саме такі обставини наказують і щоразу, коли необхідно, утворюють, знаходять, потім використовують монети.

---

* Ед (860–898) – граф Паризький, згодом король Франції (888–898).

** Франкського ватажка (лат.).

*** Ломбар-Журдан Анна (н. 1909) – французький історик-медієвіст.

**** Ломбар Моріс (1904–1965) – французький історик, фахівець з середньовічного ісламу.

Економіка і населення

Повертаючись до тривалих обставин, я хотів би порозмірковувати про каролінґську Ґаллію, так само як я намагався зробити це стосовно Ґаллії меровінґської. Я бачу її охопленою тривалим рухом, який збуджує, підтримує її від кінця VII сторіччя до майже 840—850 років (приблизно), потім він починає відступ, як завжди швидший за підйом, з 850 до 950 року (друга *приблизна* дата). Відступ, у якому Мішель Руш* побачив «серію різноманітних криз. Новий *цикл* [каже він, і я виокремлюю це слово в уривку] занепаду, здається, почався»[237].

Безперечно, де ще, як не в жанрі дискусії, ми можемо просуватися вперед завдяки гіпотезам? Але цього разу ми можемо краще послуговуватися документацією, чого ми не могли зробити, коли йшлося про Меровінґів. Жан Дондт* мав як своєрідну ділянку для розміновування той клаптик землі, де ми найменш ризикуватимемо. І арґументи, які він об'єднав, приведуть нас потроху — хоча це не очевидно — до тих самих висновків, що і його.

Класифікуємо пояснення:

1. Спочатку треба відкинути образи, які часто створювали в минулому, каролінґської Ґаллії, сформованої *на підвалинах* об'єднання маленьких територіальних одиниць, відгороджених від інших і замкнутих у собі, оточених «величезними масивами лісів, суворими цілинними землями, ландами, необробленими ділянками»[238]. Словом, з усіма ознаками самодостатності. Певно, що каролінґська адміністрація рекомендувала тим, хто керував королівськими віллами, «подбати наскільки можливо про те, щоб не виникало потреби просити або купувати щось за їх межами»[239], Але це не говорить про те, що вілли не виробляли надлишок і що вони не постачали цей надлишок на ринок. Насправді, країна — її міста, фортеці, селища, навіть села — була всіяна численними ринками, про що свідчить величезна кількість документів[240]. У грамоті від 864 року[241] читаємо: «Similiter per civitates et vicos atque per mercata, ministri reipublicoe provideant ne illi, qui panem coctum aut carnem... aut

---

* Руш Мішель (н. 1934) – французький історик, фахівець з історії Ґаллії.

** Дондт Жан (1915–1972) – бельгійський історик.

vinum... vendunt, adulterare aut minuere possint» («У містах і селищах простежимо за селянами, які приносять на ринок спечений хліб, м'ясо чи вино... завадимо їм обманювати покупців»).

Ці місцеві ринки, що існували повсюди, не виключали торгівлі з далекими країнами, яка пожвавлювала життя міст, ярмарків і портів, найактивнішими з яких були порти Півночі, від Кантовіка на Канші до Дуурстеде у Фризії*, — портів, що часом зникали і деякі з них, з'явившись на світ у VIII сторіччі, залишали його у X сторіччі так непомітно, «що нам важко визначити їхнє місцезнаходження»[242]. Але їхнє очевидне процвітання сигналізує, що економіка Ґаллії продовжує, прискорює рух важіля, який розпочався за часів Меровінґів і був спрямований у бік торгівлі з Північчю, включаючи торгові перевезення, шляхи яких перетиналися з шляхами нормандських вторгнень, що не завжди були пов'язані з грабунками. Через Ґаллію проходив транспорт, який вирушав на великі дистанції для перевезення зерна, солі, дерева, предметів розкоші... Звісно, встановлено раз і назавжди, що жодна економіка на певному обширі, у певному обсязі не може існувати при смертельному режимі *автаркії*. Вочевидь абсурдно казати про каролінґську Ґаллію, яка була нерухомою, утвореною з маленьких територіальних одиниць, відокремлених одна від одної огорожею, тоді як вона була повною роз'їзних торговців, мандрівних священиків, ченців, яких бідні монастирі змушували одного чудового дня еміґрувати, непокірних кріпаків — оскільки тривало повстання баґаудів — паломників, солдатів, торговців. «Каролінґське суспільство [було] буквально рухливим за своєю основою»[243].

Додайте до цього, аби картина була повною, що золота монета зникла приблизно у 700 році, але натомість срібна монета прийшла їй на зміну й була в обігу, як показав це Дондт, грошова маса була такою величезною, що цього не можна було доти уявити, треба було рахувати монети «мільйонами, а не десятками тисяч»[244]. Нарешті, існували торговці: Syri, певно, зникли, але євреї залишилися, їхні активні колонії можна було знайти так само в Арлі чи Ніцці, як і у Майнці (центрі торгівлі

---

* Кентовік – містечко в гирлі річки Каніш, було важливим портом; Каніш – річка у теперішньому департаменті Па-де-Кале, впадає в Ла Манш; Дуурстеде –колись містечко, замок (залишилися тільки руїни), тепер місто Вейк бей Дірстеде у центральній частині Нідерландів; Фрізія – регіон на півночі Європи, тепер поділений між Нідерландами і Німеччиною.

зерном) чи Вердені, що спеціалізувався на торгівлі рабами із слов'янських країн, яких везли у напрямку мусульманської Іспанії. Візантійська імперія була більш-менш закритою для цих єврейських торговців, але вони об'їжджали її через Єгипет і Сирію й діставалися навіть до Індії й Китаю. Поряд із ними з'явилися нові торговці, італійські, фризькі, скандинавські[245]. Чи здивувалися б ми, натрапивши у Парижі після облоги 885—887 років на норманських торговців?

2. Ґаллія за часів Карла Великого була, grosso modo*, заселеною так само, як і за часів Меровінгів. Відбувалося навіть зростання населення, починаючи з VIII сторіччя і до середини IX сторіччя, зі спуском на рівнини іммігрантів з гір, з розорюванням цілини, про що свідчать документи[246], з прибуттям на Північний захід *мозарабів*[247], вигнаних з Іспанії несподіваним мусульманським завоюванням (711 рік). Поліптіки[248] абатств Сен-Жермен-де-Пре, Сен-Бертен, Сен-Ремі повідомляють, що на землях, вочевидь родючих, густонаселеність була 50 осіб на квадратний кілометр. Очевидно також, що у бідних зонах, saltus**, завжди існували зовсім безлюдні регіони.

Стосовно кількості населення спекуляції істориків здійснювалися виходячи з рідкісних, але показових документів. На мою думку, треба відкинути цифри, які наводить Дж.-К. Рассел (5 мільйонів у середині IX сторіччя)[249], вочевидь надто низькі: безсумнівно, треба, щоб густонаселеність була на досить низькому рівні, аби залишити шляхи відкритими для набігів завойовників; але потрібна також певна кількість населення, аби забезпечити активність, яка надто швидко постала в нашій уяві. Разом із усіма резервами, які були дуже необхідні, Імперія Карла Великого (1 200 000 квадратних кілометрів) імовірно налічувала від 15 до 18 мільйонів мешканців, що дає для Ґаллії (у її колишніх межах половина цього простору) від 7,5 до 9 мільйонів мешканців. Це саме та цифра, яку дуже давно пропонував Карл Юліус Белок: трохи більше 8 мільйонів, казав він, трохи менше, ніж у римській Ґаллії, коли вона була на вершині свого процвітання[250].

Одна річ певна: в однастайних свідченнях сьогоднішніх істориків є (і це найважливіше) «зупинка... в демографічному зростанні після 840 року й, можливо, до 950 року»[251], через зменшення селянства, яке з більшою ніж будь-коли силою ру-

---

* У загальних рисах, приблизно *(лат.)*.

** Лісисті землі *(лат.)*.

халося у напрямку кріпацтва. Те, що було звільненням, поліпшенням становища для рабів, було важким тягарем для вільних людей, більшість з яких, ймовірно, належала до світу селянства.

3. Найпоказовіші дискусії стосуються історії грошей. Аби пояснити її, Жан Дондт виступив із тривалою промовою, яку я скоротив, виклавши її сучасною мовою *господарства-світу*[252] (наш провідник, який помер у 1957 році, її не знав). Я не вважаю, що це спрощення його думки суттєво її деформує.

Отже, уявіть, що я намалював коло. Усередині його я розташовую Візантійську імперію, а також Сирію, Єгипет і Арабську державу. У IX сторіччі йдеться про зону, де панує золота монета. Поза колом розташуємо Персію, варязьку Русь, Скандинавію, каролінґську Ґаллію й, насамкінець, Іспанію та мусульманську Північну Африку — усі країни, де були в обігу срібні монети. Цей перелік показує вам три речі:

а) іслам розділений, що часто забувають зазначити;

б) у центрі господарства-світу існує поділ економічних потужностей на дві зони, Візантійську імперію та східний іслам, близький до Середземномор'я, два пов'язані між собою економічні всесвіти, оскільки Візантія, небагата на жовтий метал, залежала від ісламських країн, власників і виробників коштовних металів. Це накреслює контури аналогічної ситуації, тієї, яка стане відомою нам пізніше у сучасній Європі, — Іспанія через Севілью і Кадис постачатиме світу коштовні метали, привезені з Америки;

в) у IX сторіччі це суперництво, цей дуалізм у *центрі* був як для Візантії, так і для ісламських країн причиною їхньої слабкості.

Очевидно, що ця схема не подає і згладжує багато відомих фактів і даних, аби підчистити і зробити чіткішим загальний вигляд. Отже, я не вказав того, що країни ісламу (золоті динари, срібна драхма) були насправді біметалічними; я не вказав також того, що там, де панувало золото, срібло — білий метал — був у обігу, принаймні у формі зливків або навіть дрібних монет; що Каролінґи з кінця IX сторіччя платили норманам данину в золоті, аби припинити їхнє вторгнення; словом, що існувала постійна гра у співвідношенні курсів між золотом і сріблом, рівновага була (особливо до того як установитися згодом) у рівній вазі 1 для золота до 12 для срібла.

Тобто я хотів би дотримуватися одного критерію, неоковирного, але прийнятного. Там, де у господарстві-світі перева-

жає золото (а саме в об'єднаннях, до яких входять економіки, пов'язані між собою, впливають одна на одну), там розташовується серце, центр, зона, головна в цьому об'єднанні. У нас викликають захоплення набіги варягів — норманів — на безмежні простори Руси, де вони заснували мимохідь метрополію в Києві, яка зрештою сягала Чорного моря, Константинополя й ісламських країн. Але шлях долався також і в іншому напрямі. Тисячи мусульманських монет (більше 200 000), що зберігалися у руських і скандинавських країнах, накреслюють «пунктир», який зображує найцікавіше торгове сполучення, майже найгероїчніше у ці далекі сторіччя, що перетинало увесь «руський перешийок», від Чорного моря до Швеції. Якщо ці монети збереглися такими, якими вони були, сотнями тисяч у скандинавських країнах, то це тому, що там не було майстерень, де плавляться й переробляються монети, у противагу тому, що відбувалося на Заході[253]. Зауважимо також, що цей «пунктир» монет, про який каже Піренн, не стосується золотих монет. Саме срібні монети експортували мусульмани для своїх зарубіжних покупок у цих поки що нерозвинутих регіонах. Якщо золото є ознакою господарів, білий метал намічає кордони, панівні країни. Ви хочете доказів? Відтоді, як Іспанія Оммейядів — своєрідний ісламський Far West* — почала у X сторіччі постачатися золотим піском із Судану і отже через неї стали проходити і тривалий час залишатися на її території золоті монети, вона перетворилася на могутню силу, що панувала в ісламському світі. Або, ще яскравіший приклад, коли на Заході (у Генуї в 1250 році, у Флоренції наступного року) знов розпочалося карбування золотих монет, саме в цей драматичний момент християнський світ стверджував свою матеріальну перевагу в господарстві-світі, що оточує його і центром якого він став.

Ви здогадуєтеся, до чого ведуть ці зауваження. Якщо каролінґська Ґаллія вийшла приблизно у 700 році з зони обігу золота, до якої меровінґська Ґаллія залишалася ще прив'язаною, то вона займала тоді другорядну позицію. І хіба не правда, до того ж, що вона платила за своє приєднання до панівних економік експортом харчових продуктів, лісу, рабів? Ця остання риса позначиться на ній невитравно. Це риса неповною мірою розвинутої країни, яка певно не є представницею цивілізації, що постала як противага Візантії чи ісламським країнам.

---

* Далекій Захід (регіон США; *англ.*).

Зазначимо також, що про мусульманське золото в Ґаллії повідомлялося лише після 870 року, а саме що «кілька золотих арабських монет, які були закопані приблизно у 840 році, недавно знайдено в землі»[254]. Це слабкий арґумент, але все ж таки арґумент на підтвердження перевороту, який здійснився у IX сторіччі в «головній» тенденції. Ставившись уважно до срібних деньє, які у IX сторіччі трохи збільшилися у вазі (отже, срібло девальвувало), ще більше непокоячись про те, що карбувалися лише південьє та чверті деньє, Жан Дондт тішив себе ілюзіями, коли вважав, що ця фраґментація у карбуванні наближає ринкову економіку до народного виробництва і споживання: «Справжня економічна еволюція, — писав він, — знайшла притулок тут, а не в іншому місці: велика торгівля, економічні зв'язки з далекими країнами, вочевидь це важливо, але в тисячу разів важливіше залучення мільйонів споживачів і виробників до ринкового обігу. Саме в цьому полягає великий незворотний факт, велика економічна революція, яка робить каролінґську добу відправним пунктом сучасної економіки! Відтоді великі й малі виробники виробляли, великі й малі споживачі купували»[255].

Але чи не існували тоді *ринки* у такій ситуації, коли або пан, або пропав? Якщо відбувся такий *прогрес*, він стався у той період, коли економічна «суперструктура» працювала несправно, так що, говорячи теоретично, не можна було зберегти навіть те, що здавалося спокусливим. Мала кількість трудящих змушувала тоді відчувати — ось що зобов'язує нас змінити наші пояснення, якщо ми можемо говорити. Біди великої історії стають у своїх підвалинах, якщо не благословінням, то принаймні поліпшенням життєвого рівня. Щоб так стверджувати, треба дізнатися про швидкість обігу грошей, зміни цін і також про інші речі, які ми ризикуємо все ще замовчувати. Але існує багато нагод поставити такі питання.

Цикли перевертаються

Загалом дуже тривалий цикл позначає свій поворот до падіння, сягнувши вершини приблизно у 850 році. Він ітиме на спад до великого відновлення, що почнеться у тисячному році. Вочевидь цей цикл, якого я ризикую торкнутися, буде поясненний тим, що відбувалося всередині нього. Приблизно у 1100

році, можливо, трохи раніше чи трохи пізніше, настала доба, коли західна економіка на кілька століть повернулася до кращих часів. Відбувся переворот. Адже всі перевороти покликані знов і знов ставити численні питання про їхні причини та наслідки. Я кажу причини *та* наслідки, оскільки ми не можемо класифікувати виключно ті процеси, що відбуваються в одній чи другій категорії.

Відродження, що настало приблизно у 1100 році, відбувалося під знаком того, що знов після загального піднесення держава занепадає й суспільство, яке втратило свої структури, стрімко падає вниз. Відновлення, хіба це також не широке застосування кріпацтва, яке розвиватиметься й зрушить з місця економічне життя, що такий тривалий час було млявим? З'явиться оновлення, спонукання до виробництва. Не буде надмірним зробити висновок на підставі цієї гіпотези.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Населення від X сторіччя до наших днів

Існує те, що ми знаємо, і те, що ми припускамо.
Жан Дондт[1].

Цей розділ я хотів би присвятити нескінченній ході історії нашої країни впродовж десятків сторіч, пояснити її, наскільки це можливо. Але навіть за сприятливих і виняткових тривалих перспектив це виклик, ризикований замір. Однак він вартий цих важких зусиль.

У цій нескінченній ході заявляє про себе лише надзвичайно велика прірва, помітна з першого погляду, — «Хіросима», як казав Ґі Буа[2]: драматичний поворот, зменшення французького та європейського населення з 1350 до 1450 року під потрійним знаком голоду, чорної чуми і Столітньої війни. У Франції, як і на Заході, потрібно було сторіччя (1450—1550), навіть два сторіччя (1450—1650), для того, щоб вилікувати цю глибоку рану, що тривалий час не загоювалася: чверть, третина, половина, іноді до 70% населення зникло[3].

Однак з 1450 року до наших днів жодної катастрофи такого нечуваного розмаху більше не сталося. Різницю не можна обчислити, справжній ключ до загального пояснення: 1450 рік — це рубіж, згодом не існуватиме жодної подібної позначки впродовж усього відомого нам відтинку нашої історії.

Отже, тисячоріччя, за яким ми спостерігаємо, поділяється на дві частини, дуже рівні. Від 950 до 1450 — тривалий цикл, «біологічний», автономний, багатовіковий, який на наш погляд краще окреслювався, ніж інші цикли такої

ж природи у нашій історії, з характерною асиметрією, яка немов засвідчила його справжність і нікого не здивувала: повільний підйом, ураховуючи різні переваги, з 950 до 1350 року і *швидке* падіння (принаймні порівняно швидке) розділяли послідовні етапи[4] з 1350 до 1450 року: падіння було загалом у чотири рази швидше за підйом. Така асиметрія була правилом: ми втрачаємо завжди швидше, ніж здобуваємо.

Але нескінченна друга частина, з 1450 року до наших днів неодмінно позначена підйомами, більш чи менш швидкими, більш чи менш регулярними, з поштовхами і навіть миттєвими спадами, які проте загалом не переривають цих підйомів, аби відкрити двері справжній катастрофі. Так що, якщо багатовіковий цикл триває від 1450 року до наших часів (на мою думку), ми присутні лише при висхідній лінії й сучасні перспективи демографів (більше ніж 10 мільярдів осіб у середині XXI сторіччя в світі) обіцяють тривале підвищення: неможливо передбачити так швидко будь-який демографічний спад, що надасть цьому нескінченному підйому рівня життя циклічного характеру, якого йому сьогодні ще не вистачає, — про що ми певно не шкодуємо, ні про реальність, пережиту чи ту, в якій будемо далі жити, ні про можливе виправдання теоретичної схеми. Теорія підбиває підсумок фактам, але не керує ними.

Ці міркування висувають на перший план суттєвий контраст між п'ятьма першими і п'ятьма останніми сторіччями наших тривалих спостережень. Звісно, цей контраст супроводжується іншими, пояснюється іншими. І ці уроки, ці численні аспекти — у нашому розпорядженні. Залишається пояснити — але хіба це можливо? — ці повільні механізми вирішальної й довготривалої дії, які порушують історичний процес і надають йому зрозумілий сенс.

I

БІЛЬШ НІЖ ПОВНИЙ БАГАТОВІКОВИЙ ЦИКЛ, АБО ПЕРШИЙ ПЕРІОД СУЧАСНОЇ ІСТОРІЇ ФРАНЦІЇ ТА ЄВРОПИ (950 – 1450)

З X сторіччя до кінця Столітньої війни історики говорять про раннє (німецькі фахівці) чи пізнє (французькі фахівці) Середньовіччя. Мені більше до вподоби прямо казати про перший період сучасної історії, який приведе Захід до фантастичних змін. Саме тоді з'явилися на світ така собі Франція, така собі Європа. Цей *перший* період сучасної історії відрізняється від того, що йому передувало, і від того, що настане слідом за ним. Біля своїх джерел він залишив каролінґську Європу, ще у своїй глибинній суті римську, і рухається в бік низини, де неподалік гирла виникає *справжня* сучасність – міська, капіталістична і королівська – яка примусить визнати себе лише наступного дня по завершенні випробувань Столітньої війни. Оскільки наш перший період сучасності не опиратиметься своєму власному зростанню: жахливий регрес був деякою мірою наслідком його успіху.

Десяте сторіччя, або Кінець Риму

Отже, перед нами постає багатовіковий цикл, за яким ми споглядатимемо у його невпинності та всій його повноті. У його повноті, оскільки ми спостерігатимемо водночас як за висхідною ланкою, так і за низхідною. У його невпинності, оскільки ми простежимо за ним без перерви з середини X сторіччя до середини XV сторіччя. Жодних вагань стосовно того, що він завершується приблизно у 1450 році. Навпаки, мало впевненості в тому, що стосується його початку.

Зізнаємося, що ми спокусилися тим, щоб кругла цифра допомогла нам розпочати новий злет Європи з тисячного року, з

часів, які часто обмовляють, жахаючи очікуванням кінця світу, які добре відповідають тому, щоб позначити якнайкраще, якщо це можна було б зробити, *нижню межу* і зловісну межу бажань. Але, з одного боку, ми не певні, що жахи тисячного року, стосовно поширення яких церква до того ж сміливо відреагувала, сьогодні глибоко охопили б маси. Сучасні історики[5] вважають, що історики минулого перебільшують їхню важливість, що вони піддалися цьому гіпнозу драматичної ситуації, який перетворив їхню професію на професію режисера. І з іншого боку, X сторіччя не було «цим темним сторіччям заліза і свинцю»[6], про яке розповідали деякі хронікери.

Насправді, існують його характерні ознаки, які визначають уже його переваги — сталість, відродження, поліпшення здоров'я, підйом або, принаймні, перші умови для підйому. Адже останні нашестя — норманів, угорців, сарацинів — припинилися. Не в цьому була невелика перевага. У той самий час міста оживали, зростали, відсували далі свої укріплення, розбудовували передмістя, зводили церкви. У Шалон-сюр-Марні, Сансі, Бове, Санлісі, Труа будувалися великі собори, які були приречені зникнути під величезною хвилею ґотики XII і XIII сторіч[7]. Активізувалися центри карбування монет. Відкривалися ринки. Ярмарки розпочинали чи відновлювали свою роботу[8]. Шляхи перевезень на далекі відстані визначалися, розширювалися. Фризькі сукна[9] продавалися у всьому християнському світі. Стільки ж підстав відсунути початок зростання європейського населення приблизно на 950 рік, можливо трохи раніше, тримаючи у пам'яті, скільки було загалом приблизних дат, якими обмежувалися будь-які довготривалі зрушення.

Цей п'ятдесятирічний підйом містить у собі саме те, що безсумнівний злет у XI сторіччі був підготовлений попереднім накопиченням, тривалішим, ніж ми уявляємо. Припинення варварських нашесть, безперечно, пояснює багато речей: половина норманів у 911 році поселилася на берегах пониззя Сени; угорці після перемоги німців були заблоковані у Мерсбурзі (у 933 році) і Ауґсбурзі (у 955 році); набіги сарацинів скоротилися разом зі спадом активності у Середземномор'ї. Ось що означав для Європи і Франції шанс, здатний змінити її долю, благодать, яка, здавалося, мов манна, впала з небес. Принаймні здавалося, що, якщо Захід був упродовж сторіч відкритим для іноземців, то це тому, що він був недостатньо заселений, недостатньо захищений. Отже, його населення потроху зростало, його міста

будували фортечні укріплення. Досвід навчив, як слід боротися проти угорських вершників чи проти норманських човнів, що підіймалися і спускалися річками. Словом, те, що часто нам здається причиною, — і справедливо — також, не менш справедливо, є наслідком. Припинення варварських нашесть пояснюється, частково, новою могуттю Заходу.

До того ж, не уявляймо, що Франція віднині житиме в мирі, віднайшовши спокій. Внутрішня війна там присутня завжди, йдеться чи про боротьбу між сеньйорами-суперниками, заклики до порядку повсталих васалів або грабіжників, зусилля короля поширити свою владу на нові провінції, чи про тривалу війну, яка вже розв'язалася між Францією й Англією на французькій землі від 1109 року, початок того, що іноді називають «першою Столітньою війною»[10]. Грабунки, вбивства, розбій були частиною повсякденності. Саме це пояснює неодноразове втручання церкви, а іноді також і держави, пропозиції організувати товариства, члени яких зобов'яжуться присягою, що впродовж якихось років чи періоду року, чи навіть якихосьднів тижня поводитимуться мирно зі своїми близькими. «Нехай віднині в єпископствах, у графствах жодна людина не вторгається до церкви; нехай ніхто не забирає коней, лошат, биків, корів, ослів, ослиць разом з їхнею поклажею, баранів, кіз, свиней. Нехай ніхто не забирає людей для будівництва чи облоги замків, окрім тих, що живуть на ваших землях, у ваших алодах[11], бенефіціях[12]; ...нехай ніхто не робить шкоди ченцям чи їхнім супутникам, які мандрують без зброї; ...нехай не арештовують селян або селянок, щоб змусити їх відкупитися»[13]. Таким був перший текст договору подібного типу, запропонований близько 990 року Гі д'Анжу, єпископом міста Пюї. Чи не треба ще додати до цього, що шевальє і селяни погодяться укласти цей перший «договір про перемир'я з Богом» лише після того, як опиняться оточеними групами озброєних людей, зібраними племінниками єпископа! Отож, не надто поспішатимемо з тим, щоб казати про мир у Франції після тисячного року. Мир, незрівнянне благо, затримається з встановленням до 1250 року[14]. Насправді війна — така сама індустрія, як інші; вона знаходить джерела постачання у період загального підйому, як і інші види людської діяльності.

Отже, підйом у X сторіччі та сторіччях, що настали слідом за ним, співіснував з процесами, які часто суперечили йому. Це був рух, глибинна історія, життєвий порив, здатний вилікувати якщо не всі рани і травми, то принаймні деякі з них.

З цих глибинних перетворень, на які (це суттєвий факт) рідко кидали промінь світла, безперечно, прогресивним було зникнення оточення й матеріальних структур Риму. Римська імперія, за часів свого максимального розвитку, була могутнім *господарством-світом*, згуртованим живим єдиним цілим, що насамперед існувало у Середземномор'ї, на території, сприятливій для перевезень. Узбережжя, прибережні смуги Внутрішнього моря були анексовані, пов'язані з економічним життям, яке вторгалося туди й центром якого був Рим — Рим та Італія. З перенесенням столиці з Риму до Константинополя (у 324 році) центр господарства-світу перемістився на схід, на користь цієї Pars Orientis*, цієї Східної Імперії, яка народилася внаслідок поділу імперії Феодосія** (у 395 році). Але ні цей поділ, ні зникнення у 476 році Західної імперії не зруйнували економічного середовища римського світу: господарство-світ, яке забезпечувало його матеріальну базу, продовжувало існувати, хоча і зменшилося. Візантія зі своїми золотими монетами, розкішними шовками, флотами, зі своїм просуванням уперед після перерви, з численними вільними селянами продовжувала домінування варварського Заходу на захід, і навіть з меншим успіхом на країни, завойовані ісламом. Захід, Галлія Хлодвіга, Франція Гуґо Капета ще дивилися у бік Внутрішнього моря. Це були другорядні економіки. Для них мали значення зв'язки, привабливість, домінування.

Іншим сталим спадком Риму було рабство. Треба підтримати тезу, висловлену недавно у доповіді Франсуа Сіґо[15]: за часів республіки римське та італійське селянство завоювало простір, на якому облаштувалася Римська імперія. Але саме рабство в Італії, супроводжувало, породжувало вищість перешийка, створюючи великі домени, latifundia, і надлишок продукції. З виникненням труднощів у постачанні рабами (більше завоювань, більше полонених) режим latifundia занепав у Італії, але знайшов своє продовження в Північній Африці, Іспанії, Галлії. Якщо це був не новий підйом, то принаймні продовження. Римська Галлія переходила потроху, не цілком, але широко до рабовласницького режиму ґалло-римських маєтків. Однак тут також

---

* Східна частина *(лат.)*.

**Феодосій (346–395) – римський імператор (379–395). Після його смерті Римську імперію наслідували його сини – Аркадій (Східну імперію) і Гонорій (Західну імперію).

ФРАНЦІЯ ЗА ЧАСІВ КАПЕТИНҐІВ

Жіноча статуетка, датована Ориньяцьким періодом (пізній палеоліт, від 35 000 до 9 000 року до н. е.). Музей міста Сен-Жермен-ан-Ле (фото Роже-Віолле).

Вікові періоди життя

Угорі: «Народження», 1892, дерев'яна скульптура Лакомба. Париж, музей д'Орсе (фото Жіродона).

Навпроти, вгорі: «Сюзанна де Бурбон, дитина», картина Майстра з Мулена, між 1480 і 1500 роками (фото Роже-Віолле).

Унизу: «Люди з Уессана не сплять уночі біля ліжка померлої дитини», картина Котте. Музей Петі-Пале (фото Бюллоза).

«Танець дітей», картина братів Ле Нен (приписується Матьє). Париж, приватна колекція (фото Жіродона).

Одруження і родина

Угорі: «Поверненнння весільної процесії», картина Нікола-Антуана Тонея. Музей Лісабона (фото Рожe-Віолле).

Праворуч: «Годування малечі», картина Мійє, 1860. Музей красних мистецтв, Лілль (фото Жіродона).

Зрілий вік і кінець життя

Угорі: «Старий бретонський селянин», картина Монантея, 1834. Ле Ман, Музей Тессе. Кліше Лоро — Жіродона.

Унизу: «Похорон Віктора Гюґо біля Тріумфальної арки», 1885. Париж, музей Карнавале (кліше Лоро — Жіродона).

Образи французького населення
Починаючи від Середніх віків спостерігається сенсаційне зростання населення міст.

Фронтиспис «Хронік Франції». Національна бібліотека міста Турин (кліше Роже-Віолле).

Удалині від великого міста,
від його численного населення, що вважалося небезпечним,
усамітнений у своїй розкоші й пишноті, королівський двір.

Ліворуч: Одруження Філіппа Доброго та Ізабелли Португальської (деталь — музиканти). Версальський замок (кліше Жіродона).

Праворуч: Басейн Аполлона і великий канал (деталь, картина Мартена, Версаль, Великий Трианон) (кліше Жіродона).

Сцени міського життя у XVIII і XIX сторіччях.
Угорі: «Великий Шатле (деталь — торговці),
картина Тома Ноде (кліше Лоро — Жіродона).

Праворуч: Пасаж Панорама, Париж, музей Карнавале
(кліше Лоро — Жіродона).

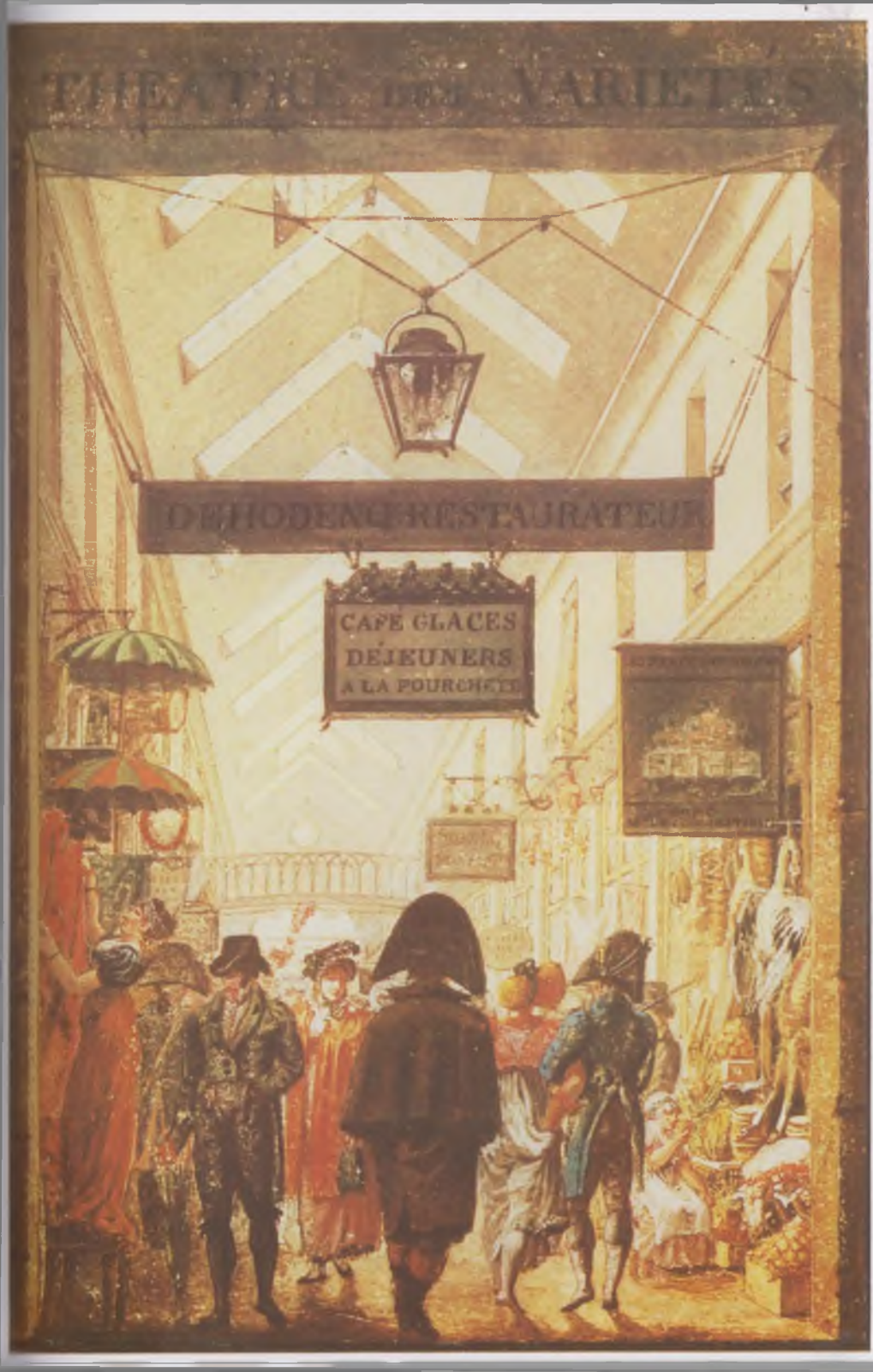
THEATRE DES VARIETES
DEHODENCQ RESTAURATEUR
CAFE GLACES
DEJEUNERS
A LA FOURCHETTE

Великі потрясіння світових воєн. Картина М. Люса «Східний вокзал під снігом», 1917. Мант-ла-Жолі, Музей М. Люса (кліше Лоро – Жіродона).

XX сторіччя — це також доба змін у промисловості та великих питань про становище робітників.
«Мертвий робітник», картина Піньйона, 1936.
Приватна колекція (фото Жіродона).

згодом сталося погіршення, зміна. Аби режим тривав, потрібні були сильний уряд і війни, під час яких можна роздобути рабів. Отже, тривали війни всередині Ґаллії, на її кордонах, але сильна влада зникла. Вона створила феодалізм чи він поглинув її? Наслідок той самий.

З іншого боку вільне селянство, яке продовжувало існувати, збереглося. Хіба не на нього спиралися каролінґські завоювання, які нещадно його використовували?[16]

Відповідно, якщо земля деінде залишалася ще заселеною рабами, як за часів Пізньої Імперії[17], загальне становище на початку X сторіччя змінилося. Кріпацтво надалі запроваджувалося, займаючи все більше місця. Іноді, безперечно, на шкоду дрібним власникам. Але замінюючи рабство, воно було також корисне для прогресу, певного звільнення селян. Кріпаки в переважній більшості володіли землею, якщо й були прив'язаними до неї. Ця власність стимулювала їхню роботу, створювала надлишок продукції, без якого надбудови суспільства, економіка, політика і культура неможливі. Чи не настав момент, аби висунути, на користь кріпацтва, корисного зростанням продуктивності, тезу, аналогічну тезі Франсуа Сіго щодо античного рабства?

Але великою новацією впродовж X сторіччя й наступних безпосередньо після нього сторіч було також те, що *нове* господарство-світ замінило римське середовище. На першому місці опинилося не Середземномор'я, а Захід, земля Європи. Почавшись в Італії, економічний підйом посилився у Нідерландах й облаштувався на двох полюсах своєї активності з центрами, що мали силу тяжіння, на теренах ярмарків Шампані та Брі[18]. Відродження оголосило про себе, «справжнє» Відродження, як вважають історики Середньовіччя, ні з чим не зрівнянне, як кажуть Армандо Сапорі та Джіно Луззатто*[19]. Але слово Відродження, яке передбачає відновлення старих знарядь, хіба воно відповідне? На мій погляд, йдеться про створення незаперечного нововведення. Про народження Європи.

---

* Сапорі Армандо (1892–1976) – італійський історик; Луззатто Джіно (1878–1964) – італійський історик-медієвіст.

Прогрес первісної Європи

1. *Населення.* Перший рушій цього підйому — зростання населення. Збільшення кількості мешканців — це своєрідна спайка: хутори, села, міста зростали, обміни помножувалися; згодом внаслідок цього посилюється певний зв'язок. Але, для того щоб судити про цей демографічний надлишок, ми найчастіше звертаємося до місцевих «опитувань» чи загальних, отже приблизних, оцінок. Дж. К. Расселл оцінює населення Франції близько 1100 року у 6 200 000 осіб, тобто приблизно уп'ятеро більше, ніж в Англії (що досить добре відомо завдяки «Domesday Book»*, 1 300 000 осіб у 1086 році)[20]. Отже, у 1328 році «Стан парафій та селянських дворів» визначав кількість французького населення цифрою приблизно 20 мільйонів осіб[21]. Якщо первісна цифра у 6 200 000 мешканців близько 1100 року була точною (на мою думку, здається, вона надто низька), відбулося зростання більш ніж втричі. Англія, яка налічувала 1 300 000 мешканців у 1086 році, налічувала близько 1346 року 3 700 000 осіб, тобто її населення також зросло втричі[22]. Спираючись на ці й деякі інші цифри, стосовно Італії, Данії тощо, Вільґельм Абель** робить висновок, що населення зросло приблизно втричі на території всієї Європи[23].

У будь-якому разі відчувався помітний прогрес. До 1300 року тривалість життя «становила в Англії цифру між тридцятьма і тридцятьма п'ятьма роками. Вона була, отже, вочевидь вищою за тривалість життя у Давньому Римі (приблизно двадцять п'ять років), майже рівною з тривалістю життя в Китаї у 1946 році, трохи нижчою за тривалість життя в Англії в 1838—54 роках»[24]. Це зростання населення насправді розтягнулося на три сторіччя, можливо, у щорічному ритмі 0,4%. У ритмі тривалого часу, який люди, що живуть, не завжди можуть відчути. Отже, не казатимемо одразу про хвилю, що здіймається, про переворот. Було нагромадження, зміна форми, перетворення. Усе не будувалося за один день. І рух не був помітний водночас повсюди — існували зрушення, по-

---

* Кадастрова книга (англ.), земельний опис Англії, виконаний Вильґельмом Завойовником (у 1086 році).

** Абель Вільґельм (1904–1985) – німецький економіст

квапливі рухи в багатих зонах і повільність, стаґнація, навіть занепад у бідних реґіонах.

Суттєво те, що повсюди йшлося про селян. Усе бере початок із сіл, розсіюючись у просторі. Франція була розмаїтою, й феодалізм — це роздрібненість, накопичення місцевих істин. Але саме селянський світ поповнюватиме й знов поповнюватиме міста. Якщо казати про демографічний надлишок, то саме цей світ був його причиною. Слово «феодалізм» намагалися ввести в дебати, перед марксистськими істориками поставали труднощі, якщо вони хотіли дати йому визначення. Суттєва риса, яка тривалий час залишалася осторонь, це основна роль, бурхлива неорганізована діяльність селянина, обмеженого рамками, якого тримають в руках, який остаточно укорінився, який наполегливо процює, аби виробляти продукцію для себе і своїх господарів. Слово «кріпацтво», якого ми не уникнемо, ставить наголос надто винятково на особистому положенні селянина, яке менш важливе, ніж його професія, його добробут, площа та якість його земель. «Між юридичним статусом і рівнем життя немає жодної відповідності: вільні селяни (вони ще існували) були бідними, кріпосні — багатими»[25]. Селянські рухи, які утворювалися у первісній Європі, були рухами за сільські вольності та свободи, до звільнення ще незавершеного, але очевидного.

2. *Земля і розорювання цілини.* Європа, яка окреслюється, яка набуває власного вигляду, отже, народжується завдяки розорюванню цілини, сільському господарству, скотарству. Вона виникає завдяки землі, яку глибоко розорюють, на якій завзято працюють, яку обробляють, яку виривають з ворожих рук несприятливої природи, землі-годувальниці, яка розширюється (незалежно від того існувало чи ні на ній диво, створене завдяки кріпацтву й селянському завзяттю) на ланди, ліси, береги річок, болота, навіть моря, що захоплюють землю, а також на землі, які обробляють лише іноді. Загалом нечувана внутрішня колонізація, починаючи зі старих сіл, які відновлюють свої землі, наполовину кинуті, які навіть виходять за свої межі, як каже Марк Блок, «розбруньковуються»; або ще, завдяки систематичним операціям, можливо запізнілим, які здійснювали сеньйори, якоюсь мірою об'єднані між собою, чи абатства, чи сам король.

Залучення нових величезних земель до отримання з них прибутків постійно вимагало «ручних» працівників, що вміють тримати мотику й сапку. Часто, за відсутності кращого, наймання цих «колоністів» здійснювалося за допомогою вербу-

вання, сигналу рога і обіцянок: у 1065 році абатство Сен-Дені зобов'язалося прийняти й захистити усіх нових прибульців на землі в зв'язку з будівництвом церкви Шапель д'Од у Бурбонне, «навіть крадіїв чи кріпаків, які втекли...» Міґрація людей одразу ж зросла[26].

Звичайно нові поля виникали поширюючись на пустища, де «не було ні чоловіків, ні жінок», «необроблені простори доти порослі кущами чи дикими травами. Саме з хащами, папороттями й усіма «цими рослинами, що виростаючи з надр землі, захаращують її», як змальовано у хроніці [ченців] Моріньї... доводилося воювати завзятим селянам, за допомогою плуга і мотики»[27].

Війна проти лісу однак випереджала всі інші, це була велика, патетична пригода. Усього-на-всього кілька лісів, наприклад у Солоні, залишалися майже недоторканими. Повсюди або майже повсюди в інших місцях вони зменшувалися, якщо не зникали, як у Понтьє або Вімо. На південь від Парижа лісові масиви Б'євра, Івліна, Ле, Крюйє, Ложа зазнали невпинних нападів розорювачів цілини. Саме так, перетнувши компактний масив Крюйє від Рюейля до долини Севра, вздовж центральної тіснини, яка розділяє її навпіл і зветься Валь Кризон, Сюг'є, абат з Сен-Дені, влаштував 60 родин: вони походили з села Вокрессон[28]. У Дофіне долини, одного разу завойовані, розорювачі цілини обробляли ще раз, за відсутності кращого, «штурмуючи альпійські ліси»[29].

Знищити ліс — *викорчувати*, як кажуть на півночі Франції, *прорідити*, як кажуть на півдні, — вирубати дерева, корчувати — це виснажлива праця, яка завершиться тим, що надасть Франції того вигляду, який вона зберігатиме впродовж наступних століть, часто навіть до сьогодення. Все було продиктоване неминучою необхідністю: збільшити площу орних земель, аби прогодувати населення, кількість якого зростала. Ймовірно, загалом це розширення орних земель знищило половину площ лісів: за дуже приблизними підрахунками, 13 мільйонів гектарів з 26 мільйонів у тисячному році[30].

До того ж, це робилося не без небезпеки, оскільки між лісом та орною землею, цими двома джерелами селянського життя, важливо дотримуватися рівноваги. Неможливо, отже, надто знищувати ліс, зону пасовищ, резерв будівельної деревини і деревини для опалювання. Хіба не була середньовічна цивілізація цивілізацією дерева, приреченою зрештою широко вторгнутися в сучасність? Хіба не бачимо ми, як вона дійшла

до наших часів через вологу Шампань, принаймні через маленький край Дер на півночі департаменту Верхня Марна: усі будинки і навіть церкви там зроблені з деревини дуба[31]. Уявімо собі також повсюди дикий світ лісорубів, теслярів, кораблебудівників, бондарів, виробників обручів, сабо, промисловців, які потребували вогню й насамкінець міста, збудовані повністю з деревини (містоТруа було ще раз знов побудоне з дерева після великої пожежі 1524 року), опалювані деревиною[32].

Ця широка колонізація не була здійснена єдиним поривом. І особливо форми заселення, використання земель, які оброблялися вперше, були надзвичайно розмаїтими. Наприклад, на третинному мулкому плато, яке відмежовує Уазу від Сени, у Валуа, Суассоні, Мюльтьєні[33], Орксуа[34], Брі чудова книжка П'єра Брюне[35] описує низку випадків, які вирізняє немов заради задоволення: села, розташовані за формою кістяка риби; села у формі павутиння; лінійні села; сівозмінні землі, що збільшилися за сприятливої нагоди завдяки «кварталам», зведеним в межах колишніх зниклих сіл; хутори, що походять від колишніх ґалло-римських маєтків, які вони захопили, наче фагоцити*[36]; а також хутори, приліплені до величезної ферми, куди вони постачають необхідну робочу силу; не рахуючи низки «нових міст», аж ніяк не ідентичних одне одному, які розвиваються кожне по-своєму. Стосовно Брі, відносно високого, де вдосталь води, багато лісів, документи численніші, ніж стосовно інших місць, можливо тому, що ці землі почали використовувати пізніше. Вони дозволяють дізнатися про власників: сеньйори, церковники, паризькі буржуа, особливо вони, або мешканці Куломм'єра чи Мо (яке невдовзі стане важливим місцем продажу зерна)[37]. І для того, щоб змінити місце: яке дослідження слід було б провести щодо орних ділянок Провансу і Піренеїв!

І умови колонізації змінювалися залежно від того, чи була вона панською, церковною, чи селянською. Цю останню вочевидь найскладніше ідентифікувати. І однак серед істориків з'являються пояснення, які все більше і більше ставлять наголос на перших діях сільських громад. Я не кажу, що між Сеною та Уазою не було розореної цілини, в яку вдихнули життя сеньйори чи ділянок лісу, викорчованого членами орденів систер-

* Фагоцити – клітини, здатні активно захоплювати щільні часточки органічного походження й перетравлювати їх.

сьєнів*, Премонтре** й згодом тамплієрами й госпітальєрами. Але якщо святий Норбер заснував у 1120 році Премонтре «у жахливій самотності лісу Сен-Ґобен, смердючого болота, неораних і неродючих ланд, де можна підхопиати лихоманку й натрапити на диких звірів», новий орден облаштувався також на добрих суассонських землях, уже оброблених, які йому достатньо було отримати, розширити, облаштувати: не менше п'яти «клунь», розміри яких вражаючі — 275 гектарів, 195, 235, 180, 143 гектари...[38] Це означає, що релігійні ордени часто отримували в подарунок чи внаслідок купівлі вже культивовані землі. Вони щоправда принесуть туди разом з собою організованість, особливо ті, що прийдуть на них останніми, — тамплієри й госпітальєри — тобто ті, що домоглися селянського злету, який розпочався, упорядкували його, певно, за часів Каролінґів.

Саме про це залишається подумати, стосовно Оніса і Сентонжа, прочитавши сильну книжку Франсуа Жюльєна-Лабрюйєра[39], коли він повідомляє про релігійні установи, утворені завдяки заповітам побожних людей в XI і XII сторіччях, що призвело до появи «*другої ієрархії*... подібної до тієї, яка існувала на ф'єфах сеньйорів».

Це також те, що помітив і пояснив Ґі Буа стосовно ченців монастиря Клюні. «Справедлива оцінка їхньої ролі, — писав він, — мусить виходити з такого спостереження: суттєве, у впровадженні аграрної системи і в експлуатації земель сіл неподалік Клюні, передувало укоріненню в монастирі. Воно активізувало ці громади вільних селян, про що дуже яскраво свідчать тексти на межі X сторіччя»[40]. Якщо ця констатація підтверджується, як я вважаю, в іншому разі загальне пояснення, про яке Ґі Буа згадує мімохідь, здається більш схожим на правду: чи не походять ці ранні зрушення у селян від попереднього ослаблення, відходу на другий план міст? Що призводить до того, що наприкінці каролінґського досліду ми можемо побачити деґрадований більш ніж завжди їхній образ.

Однак, suum cuique***, треба визнати важливість «функцій навколишнього середовища», які виконували ченці, їхньої полі-

---

* Систерсьєни – монастирське відгалуження, що походить з бенедиктинського абатства Сите неподалік м. Дижон.

** Премонтре – релігійний орден, заснований 1120 року святим Норбером де Премонтре неподалік Леона.

*** Кожному [слід віддати] належне *(лат.)*.

тики збільшення розмірів земельних господарств, ефективності обробітку землі самим власником, їхньої дбайливості щодо розбудови комунікацій, доріг, мостів і комерційної діяльності, яка поширювалася на далекі відстані...

Треба було б також, аби дійти до останнього пункту розгляду, звернути увагу в цьому поступовому розвитку сільськогосподарського простору на поліпшення знарядь праці: залізо, яке не замінює деревину, а доповнює її; плуг з рухомим передплужником, згодом з металічним лемешем і полицею, який поширився у Північній Франції (але коли? від каролінґських часів чи лише пізніше? про це дискутують[41]); зростаючу кількість тяглової худоби, биків і коней; заміну у коней хомута на шиї на вуздечку; найкращу концепцію і збільшення орних земель; застосування там чи тут мергелю, щоб поліпшити землю...

3. *Міста.* Прогрес на селі супроводжувався помітним підйомом міст. Жодної іншої доби міські будівництва не були такими численними, як тоді. Повсюди вони виникали поряд зі старими містами, які при цьому зберігалися і часто ставали провідними, наприклад, такі єпископальні міста, як Реймс, Шалон, Суассон, Нойон, Тур, Ліон, В'єнна, Нарбонн, Бордо, Бурж...[42] Залежно від того привертає вашу увагу початок нового розвитку старих міст чи його вінець — народження нових, поштовхом до якого став швидкий розвиток сіл, — ви віддаєте перевагу одній чи другій тезі: міський порядок, який передував швидкому розвитку села чи який навпаки, немов буксир, йшов слідом за ним. Ранній розвиток міст, кажете ви разом із Анрі Піренном або Морісом Ломбаром[43]; ранній розвиток сільських господарств — разом із Ґі Фуркеном чи Жоржем Дюбі, чи Лінном Вайтом[44]. Або з Жаном Фав'є, який безапеляційний[45]: «Розвиток міст, — пише він, — не може зрівнятися з експансією сільських господарств і тим більше конкурувати з нею. Він походить від неї».

Місто, певно, починає жити, розвиватися лише завдяки надлишку сільськогосподарської продукції, забезпеченого оброком, який мусили платити сеньорам, чи десятинним податком, який отримувала церква, що зводиться до підтримки або майже підтримки тези, яку пристрасно захищав Вернер Зомбарт*, про те, що дізнатися про народження міста можна з факту присутності в ньому привілейованих, дворян, церковників, придворних, невдовзі буржуа, усіх власників і натурального

* Зомбарт Вернер (1863–1944) – німецький економіст і соціолог.

оброку. Можливо, треба бачити у цій першості сільського над міським характеристику «первісної» Європи, що відрізняє її від другої, Європи справжнього Відродження XV і XVI сторіч, яка була, вона також, поверненням до доброго економічного здоров'я, з наслідками, що передбачають будь-які зрушення такого роду. Але безсумнівно саме міста — вища цивілізація — були провідними; вони краще, ніж села витримали випробування й жахи Столітньої війни, вони домінували з висоти свого капіталізму, що йшов угору, своєї економіки, де вже існували підробки, над рівнинними країнами, які її оточували: рух був цього разу згори донизу, не так як за часів Капетінгів — знизу вгору. Ґі Буа занотував, стосовно нормандського прикладу, наскільки тоді «вага промислового та комерційного підйому, [яка] раптово зростала, відчутно реагувала на аграрний сектор»[46].

Не треба ще й надто спрощувати. Оскільки легко уявити, що навіть у XI і XII сторіччях великі міста, де відбувалися ярмарки, які мали важливі торгові місця, порти, здобули те найкраще, що було необхідно для їхнього розвитку, не з їхніх сіл-годувальників, а з торгівлі, включаючи торгівлю на далекі відстані. Вона, контрольована королівською владою, за часів Каролінгів була активною в напрямках Англії, Іспанії, східних ринків через Страсбург...[47]

У будь-якому разі міста «первісного» Відродження — за різних шляхів розвитку — відіграватимуть свою роль, залучатимуть мешканців з країв, які їх оточують, пожвавлять торгові перевезення навколо них чи далеко від них. Прискорено розвивалися деякі населені пункти, що мали перевагу доріг, моря, броду, важливого порту. Навколо цих привілейованих будувалися передмістя чи облаштовувалися торговці, віддаючи їм перевагу перед іншими. З їхнім зростанням деякі з них немов вибухають, поділяючись на різноманітні міські осередки, щоб відповідати на різноманітні питання, що постають перед ними. «Тулуза налічує три агломерації: місто священиків, селище Сен-Сернен абатства, замок Нарбонне* графства». Пуатьє розділилося, — чи було це для нього рекордом? — на шість міських осередків[48].

---

* Сен-Сернен – базиліка, пам'ятник мистецтва; збудована в XI–XII сторіччях, аби приймати численних паломників, що прямували до монастиря Сен-Жак-де-Компостель в Іспанії; замок Нарбонне – середньовічна фортеця графів Тулузьких (XIII сторіччя), наприкінці XV сторіччя – місце засідань парламенту (суду) Тулузи; у середині XVI сторіччя зруйнований, на його місці у XIX сторіччі зведено будинок юстиції.

Словом, міста розширювалися усередину під прикриттям різних інституцій, які іноді були суперницями, ворожими одна одній. Якщо вони ставали самостійними ціною терплячих, іноді шалених зусиль, то саме відіграючи роль опозиції між цими різними владами. Здобути ґарантії, «свободи», зменшити податки, які били по них, забезпечити собі право самоврядування, або, як казали, «перетворитися на сеньйорію» — такими були цілі, які поставив перед собою рух, названий комунальним (перше настійне прохання про перетворення на сеньйорію пов'язано з подіями у місті Ман у 1070 році)[49]. Але я не маю наміру переходити зараз до розгляду цього величезного класичного питання, з яким я зустрінуся у третій частині цього твору стосовно держави.

Суттєво саме визначити тепер, що навіть логіка міст — були вони чи ні породженням сільськогосподарської революції — в тому, щоб перетворитися на вищу структуру, надбудову. Існувати для них — це домінувати. Отже в той чи інший момент, з більшою чи меншою силою й розголосом вони нав'язують свою владу селам, служать їм «моделлю», вони підкорюють їх і що більше вони зростають, то більше мають вагу над селищами і селами рівнинного краю. Три сильні риси міського процесу — це поглинання містом більшості ремісників з майстерень сеньйорії; вихід на сцену міських ремісників, які відкрили крамниці, й невдовзі міський ринок розвиваючись, спеціалізувався, поділявся за ремеслами (тобто усередині старої частини міста мікрокапіталісти, насправді монополісти); нарешті, присутність торговців, які жваво зацікавляться торгівлею на далекі відстані.

Отже, місто відповідальне за поширення нового способу життя, вищої економіки, які воно поширювало навколо себе. Знаряддям цієї економіки, яка прискорювала свої кроки, були монети. Я поясню те, що стосується цього пункту, в іншому розділі. Читач може звернутися до нього. У цьому пункті мого пояснення мені достатньо повідомити про цю вирішальну зміну.

4. *Промислова революція.* Поряд із загальним поступом економіки зростає кількість технічних інновацій: з'являються кораблі зі стерном на ахтерштевені й з численними щоглами[50], «вози на колесах... захищених залізними покриттями, які тягли коні з залізними підковами», залізні знаряддя й інструменти... Вправно надаючи свої послуги, ковалі встановили свою цікаву й сталу перевагу: «Кінь і, загальніше кажучи, тяглова худоба,

якій періодично міняли підкови, регулярно приводили селянина до кузні, де також ремонтували залізні знаряддя»[51].

Але ці деталі відносно мало важать у тому, що ми називаємо «першою промисловою революцією», яка розквітла разом із неймовірним *помноженням* кількості водяних млинів, які з'явилися із запасів винаходів Риму, а потім — вітряків. Спочатку і згодом тривалий час ці млини будували з деревини, «ховаючи цінний механізм [млинове жорно, залізні деталі], які в разі війни демонтувалися й вміщувалися до схованки»[52]. Також цінним і важливим, як ці інструменти, був той, хто вмів працювати за їхньою допомогою, мірошник, що сам був фахівцем: «Прибуток, який він... отримував [від млина], іноді прикрашався назвою ф'єфа і навіть траплялося, що його підносили як знак пошани його сеньйору»[53].

Нові раби — машини-роботи прийшли на службу людині — не менше 20 000 водяних млинів у Франції на світанку XII сторіччя. Зробивши ті чи інші підрахунки, можна приблизно визначити, що країна отримала еквівалент 600 000 трудящих[54]. Це величезна сила.

Наприкінці XIII сторіччя крутили свої лопаті 40 000 гідравлічних млинів; 70 000 наприкінці XV сторіччя проти 20 000 вітряків, облаштування яких трохи запізнилося: водяний, як казали «феодальний» млин, вітряк — уже «капіталістичний»[55]. Багато з цих млинів працювали до початку XX сторіччя[56]. До нашого розділу про протиріччя між Північчю й Півднем додамо ще цю деталь: Франція «знала два способи будування вітряків, на стрижні на північному сході та у формі вежі на південному сході, межа між якими приблизно відповідала межі між круглою і пласкою черепицею»[57].

Залишається визначити відносну вагу цих механічних рабів у загальному підйомі виробництва в країні, що зробити нелегко[58]. Але напевне можна уявити саме успіх цих зрештою елементарних винаходів. Я хочу навести як доказ, непрямий але промовистий, спогади італійця, який приїхав у Гондар* у 1936 році під час завоювання Ефіопії. Він був приголомшений, коли пересвідчився, що зерно там ще й досі мололи у ступі. Старий мотор дозволив йому повертати одне жорно над іншим жорном. Невдовзі він збудував за допомогою підручних засобів інший «млин», потім ще один, загалом двадцять, розсудли-

* Ґондар – місто в Ефіопії, на північ від озера Тана.

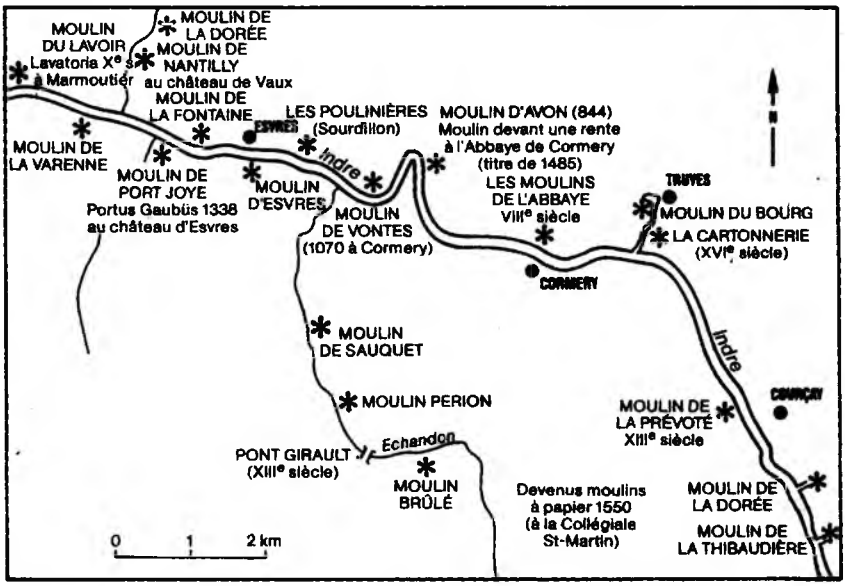

СТАРІ МЛИНИ НА ЕНДРІ

Починаючи з VIII сторіччя кількість млинів зростає. На цій ділянці річки Ендр (приблизно п'ятнадцять кілометрів) та її притоків їх налічується дев'ятнадцять.

во географічно розташувавши їх. До того ж помол, ціна якого знизилася удесятеро, міг зрости. Ініціатор все ж таки зміг добре заробити за докладені зусилля, майже одразу ж отримавши статки: селяни стояли в чергах біля дверей його «млинів»...[59] Чи не було так і за тих часів?

Тим більше, що майже від самого початку млини XI, XII, XIII сторіч були підлаштовані під їхні численні завдання: молоти зерно, надавати рух паровим молотам, ковальським молотам, молотам для виготовлення паперу, машинам, призначеним для довбання дубильної кори, валяльним машинам, машинам, що працюють в олійнях, тріпають коноплю... «Довірившись» Г.К. Дербі, відомому фахівцеві з англійської історичної географії, Робер Філіпп вважає за потребу сказати, що «наше XII сторіччя — це XIX сторіччя»[60]. Це mutatis mutandis думка Вільгельма Абеля[61]. На їхній погляд дивно, що заробітна плата зростала тоді з тією ж швидкістю! П'єр Шаню запози-

чив у В.В. Ростова* його формулу take off**[62], «відриву», і це правда, що через низку «помножувачів» західні християнські країни «*відірвалися*» і Франція серед них... Навіть вода, що протікала через болота Нормандії, наприкінці XI сторіччя використовувалася[63].

Залишилося дізнатися, були млини причиною чи наслідком, — певно, одразу обома, — перетворення первісної Європи. Такого величезного перетворення, яке порівнюють із революцією, здійсненою паровим двигуном у XIX сторіччі. З тією різницею, що парові двигуни розташовували там, де хотіли, тоді як млини залишалися нерухомими на березі річки. Отже, у містах чи селах було неможливо відсунути далі від річок ці джерела енергії та промислові виробництва, які від них залежали. Ця їхня нерухомість, що мусила тривати сторіччями, характеризувала перший період сучасної історії Європи та його межу.

Інше обмеження, але серйозніше, — те, що ця революція — кілька маленьких перетворень, які відбулися тут, — залишається у полоні себе самої, вона без кінця повторюється. Справжня Промислова революція, та, що розпочнеться в Англії у XVIII сторіччі, навпаки, започатковує низку, ланцюжок революцій, кожна з яких породжує наступну. У настанні й успіхах першого періоду сучасної історії млин відіграв величезну роль. Але якщо він насамкінець завершився крахом, це сталося через сотню причин і також тому, що названа революція не мала різноманітних продовжень усередині неї самої, оскільки вона не породжувала винаходження нових рішень стосовно енергії.

Французький шанс: ярмарки Шампані та Брі

Саме у Труа, Провені, Бар-сюр-Обі, Ланьї централізувалася Європа XII сторіччя й нове господарство-світ, яке формувалося на своєму просторі. Цей простір дуже рано поділяється на квадрати, мов мапа будь-якого господарства-світу, тобто центральний регіон, середні регіони та периферія. Звідси різні рівні й

---

* Ростов Волт Вітмен (1916–2003) – американський економіст. У праці «Етапи економічного зростання» (1960) досліджував етапи розвитку економіки, що привели до індустріалізації. Автор концепції «відриву».

** Забирати, уносити, знімати *(англ.)*.

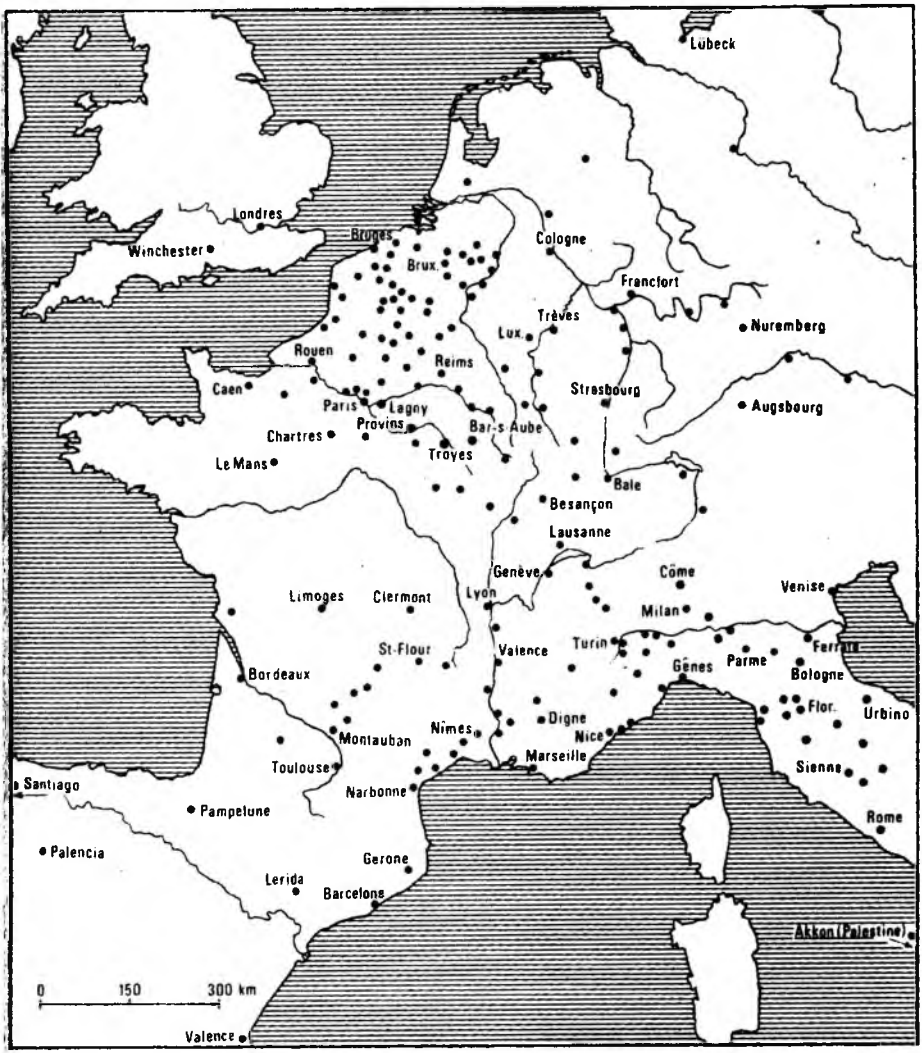

МІСТА У ЗВ'ЯЗКУ З ЯРМАРКАМИ (XII – XIII СТОРІЧЧЯ)

Ця карта кидає промінь світла на економічну систему як біполярність Європи у XIII сторіччі. Нідерланди – на півночі, Італія – на півдні (за Г. Амманом).

зрушення, хоча економічна єдність системи змушує її рухатися як єдиний блок у вимушених ритмах вгору чи донизу. Ось ті причини, через які *перше* господарство-світ, яке облаштувалося у *Європі*, привертає нашу увагу[64].

Я вважаю, що біля джерел цієї першої єдиної системи, що увінчала Європу, стояли три вирішальні попередні умови: ранній початок розвитку економіки — рушійної сили, в Італії, яка дуже рано відкрилася для стосунків із Середземномор'ям (Амальфі*, Венеція, Піза, Ґенуя); виникнення у потрійному гирлі Рейну, Меза і Шельди жвавої, яскравої, ремісничої, торгової економічної зони, яка потроху сягала Сени; нарешті, зустріч цих двох економічних полюсів у середній течії Сени, Оба і Марни, на ярмарках Труа, Провена, Бар-сюр-Оба і Ланьї.

За словами Фелікса Буркело і Робера-Анрі Ботьє**[65], який дотримується думки свого попередника, ярмарки Шампані та Брі почали виконувати міжнародну роль упродовж 1130–1160 років, отже, підкреслюють вони, зі значним запізненням, якщо порівняти з не менш показовою датою початку перших хрестових походів (1095 року). Чи не треба було, для того, щоб встановилися зв'язки, відчути міцний поштовх внаслідок хрестових походів? У будь-якому разі запізнення очевидне.

Саме протягом цих років (1130–1160) два полюси — Нідерланди та Північна Італія *насправді* з'єдналися, між ними йшов потік загалом дорогами «французького перешийка», які перетинали Європу з півночі на південь. Ліберальні й конструктивні заходи графів Шампанських, розпочаті Тібо II у 1125 році, зробили свій внесок у тріумф знаменитих ярмарків. Вироби зі Сходу, прянощі, шовки, плюс кредити італійських торгівців, обмінювалися на нефарбовані сукна, вироблені у величезній промисловій зоні, що охоплювала територію від Зюйдерзее*** до Сени і Марни.

Маленька деталь: як пояснити перевагу, віддану Труа, Провену, Бар-сюр-Обу і Ланьї, дорогам, які, додаткова проблема, не були старими римськими дорогами, а не шляху північ — південь через Реймс, Шалон і Ланґр?[66] Чи була ця дорожня

---

* Амальфі – місто в Італії (провінція Кампанія), на південь від Неаполя.

** Буркело Фелікс (1815–1868) – французький історик, палеограф; Ботьє Робер-Анрі (1922–2010) – французький історик-медієвіст.

***Зюйдерзее – колишнє внутрішнє море на території Нідерландів, у 1932 році перегороджене плотиною й перетворене на озеро.

«здобич» отримана через ворожість графів Шампанських до єпископських міст (які уникали їх) Реймса і Шалона? Чи обов'язком, бажанням північних торговців наблизитися до покупців східних виробів — і отже до серця Паризького басейну і столиці королівства, Парижа?

У будь-якому разі саме на цих ярмарках, які послідовно змінювали один одний, у Труа, Провені, Бар-ле-Обі та Ланьї, визначився більш ніж на сторіччя центр цього нового господарства-світу, який, окреслюючи межі Європи, контролював її перше співіснування.

Ми ніколи особливо не наполягатимемо на значенні для Франції цієї центрівки. Насправді, чи була б вона важлива, якщо центр нового господарства-світу розміщується трохи на відстані від Парижа, іншого центра-монстра? Якщо місто перетворилося на цього міського монстра з щонайменше 200 000 мешканцями приблизно у 1300 році[67], цифра, яку не можна порівняти з кількістю населення жодного іншого західного міста; якщо воно «переповнене настільки, що здається, можуть луснути смуги фортечних укріплень, які датуються часами Філіппа-Авґуста»[68], якщо його університет виблискує на всю Європу; якщо Французьке королівство, міцне як дуб, дає можливість утворитися центральним інституціям; якщо ґотичне мистецтво, *народжене у Франції*, поширюється за її межі, ярмарки Шампані, які процвітали до кінця XIII сторіччя, то це вже щось означає. У Парижі й навколо Парижа почали виростати немов прямо із землі численні собори: Санс у 1130 році, Нойон у 1131 році, Санліс і Лаон приблизно у 1150 році; Собор Паризької Богоматері у 1163 році, собор у Шартрі у 1194 році, в Ам'єні у 1121 році; Бове у 1247 році. «Менш ніж за сторіччя наші предки збудували... ці дива з каменю. І вони помножували свої успіхи. Склепіння Санліса сягали вісімнадцяти метрів, склепіння Бове — сорока восьми. Ніколи вони не будуть вищими»[69]. (Справді, Собор Паризької Богоматері лише тридцять п'ять метрів заввишки). Оскільки ці собори будувалися повільно, вони переважно упродовж тривалого часу були свідками подій. Розпочатий 1163 року, Собор Паризької Богоматері буде завершено лише 1320 року.

Враховуючи усе це, нема нічого дивного у тому, що Париж став у XI сторіччі «культурним центром Заходу»[70], що пізніше його університет у гарячкових пошуках нового запровадив революційне вивчення формальної логіки Арістотеля — загалом

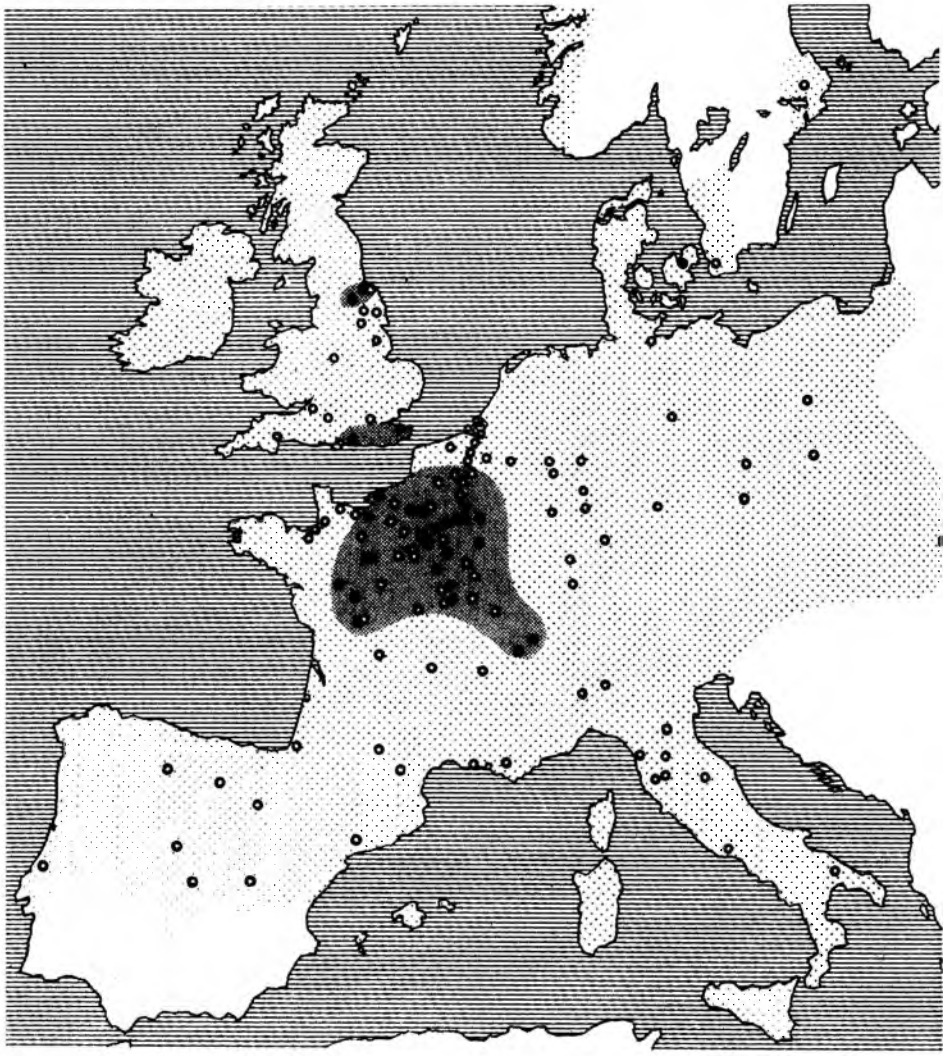

КАРТА ҐОТИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Темне поле зображує еру первинного ґотичного мистецтва XII сторіччя (чорні кола), світліше поле показує поширення ґотичного мистецтва в XII сторіччі (білі кола), Трикутники окреслюють місця, де розташовувалися зруйновані пам'ятки.

того, що вважалося тоді *наукою*. Крім того, поезію та літературу, аж до основних тем, затьмарили філософія і схоластика. Філософ Мішель де Корнюбі дорікав поету Анрі д'Авранша такими різкими словами поеми: «Я присвятив себе знанням... тоді як ти віддав перевагу дитячим забавкам, таким як проза, ритми чи метри. Нащо все це? Можна певно сказати, ні до чого... Ти знаєш граматику, але тобі невідома наука і ти нічого не знаєш про логіку. Чому ж ти задаєшся, тому що ти невіглас?»[71]

За всієї славетності не будемо зосереджуватися на «Латинському кварталі» по сусідству з Сорбонною, на Парижі й околицях Парижа. Повторюю це: французьке ґотичне мистецтво поширювалося. Залишивши межи свого першого осередку — Іль де Франса — воно утворило школи в Німеччині, на півночі Іспанії, на півдні Англії й далі аж до Кракова... Навіть на півночі Італії, в Мілані, Сьєнні (хоча загалом перешийок був мало відкритий до цієї французької моди). Маленький, але показовий приклад: на великій площі Сьєнни кілька палаців встановили ґотичні вікна: хіба ті великі торговці, у яких вони були, не відвідували міст Провен і Труа? І в 1297 році Комуна наказала, щоб задля загальної гармонії, якщо перебудовують чи ремонтують будинок на Campo*, вікна фасаду обов'язково мусять відповідати такій моделі, a colonnelli e senza alcuno ballatoio, «з маленькими колонами й без жодного балкону»[72].

Географічна експансія: хрестові походи

Можливо, відповідальність за прогрес Європи зводиться до найелементарнішої форми зростання: збільшення географічного простору, завойованого європейською економікою, яка, отже, розширюється по всіх напрямках рози вітрів. Англійська експансія здійснювалася на шкоду Шотландії, Уельсу, Ірландії; на сході Європи Німеччина і скандинавські країни проникли на територію словянських і балтійських країн; поляки та угорці прийняли християнство до тисячного року; на півдні успіхи християнської Реконкісти в Іспанії (у 1212 році велика, вирішальна перемога у битві неподалік Лас-Навас-де

* Букв. – Поле *(італ.)*. Тут йдеться про П'яцца дель Кампо – головну площу італійського міста Сьєнна.

Толоси*); у Середземномор'ї були знов відвойовані Балеарські острови, Сардинія, Корсика; нормани облаштувалися на Сицилії та на півдні Італії. Більше того, разом із хрестовими походами Середземномор'я стало завоюванням Заходу, приєдналося до його повної розвинутої мережі доріг.

Хрестові походи, як кожному відомо, були величезним випробуванням для долі Європи і в першу чергу — Gesta Dei per Francos** — для нашої країни. Захід дуже рано (1094 року***) виявив свою агресивність. У свою чергу загарбати після того, як упродовж сторіч були загарбаними, відігравати роль варварів у країнах, які повставали супроти них — ісламських країнах і Візантії. У свою чергу підкорювати, завдавати страждань, експлуатувати — ролі змінилися на протилежні. Релігійні пристрасті кипіли й вгамувалися лише через сторіччя. Імперіалізм, колоніалізм панували, вони нав'язували себе так само і ще більше, так що вже не було вибору. Фердинанду Лоту подобається помічати тіні, темні плями цих повторюваних нашесть. Той самий образ, казав він, і не безпідставно, створюють жорстокі завоювання нового світу, з аналогічним насиллям. Єдина відмінність — але вона важлива — те, що Америка пропонувала європейським завойовникам лише ті цивілізації, які були ще примітивними чи матеріально мало захищеними. Європа змогла розплодитися відгілками у Новому світі. Але не у Північній Африці чи на мусульманському Сході, або на візантійському просторі, завойованому в 1204 році, певною мірою знищеному. Але ці судження, які годяться для довготривалих досліджень, віддаляють нас від нашого сюжету — першої експансії Європи, випробування жорстокого і водночас такого, яке кидає промінь світла на економіку й цивілізацію, що існувала в Європі й у самому її серці — у Франції.

---

* Реконкіста – відвоювання іспанцями і португальцями у 8–15 сторіччях земель на Піренейському півострові, загарбаних арабами і берберами. Ласт-Навас-де-Толоса – селище в Іспанії (Андалусія), поблизу якого 16. VII 1212 року об'єднані війська іспанських королівств розгромили війська держави Альмохадів, після чого почався розпад держави Альмохадів і територіальне розширення іспанських держав.

** Для франків *(лат.)*.

*** Йдеться про початок хрестових походів.

Низхідна лінія (1350—1450)

Чи правильно ми вчинили, обравши саме цей неяскравий заголовок для того, щоб оголосити про настання нового бурхливого сторіччя, яке, за словами Робера Фоссьє, «разом із X і XX сторяччям поділяє сумнівну славу одного з найжорстокіших в історії Європи» і в історії Франції?[73] Чи не варто було дати цим рокам, які, минаючи, принесуть нещастя Філіппу VI де Валуа, а згодом перемоги — Карлу VII Добреобслуженому*, такий заголовок: велика депресія, диявольські обставини? Після свого дивовижного, важкого, але тривалого злету Європа почала масивний, загальний, невпинний відступ, падіння, можна сказати насамперед економічне падіння.

За словами Робера Фоссьє, якщо «з ученим виглядом похитуючи головою, учні Сіміана** [до яких він належить, хоче він цього чи ні, й до яких належу і я, ще певніше, ніж він] бачать там загальне економічне падіння, «фазу В»[74], як вони кажуть, фазу депресії, [це] додає лише ще одну деталь до вівтаря»[75]. Зі свого боку я зовсім не вважаю, що пояснення за Сіміаном було простим «додаванням». Насправді, воно охоплює інші пояснення, вторує їм, з'єднує їх у єдине ціле. Воно не обмежується «економічним падінням». Оскільки, якщо економіка постраждала в усій своїй площині та якщо вона *тривалий час* нездатна відновити свою рівновагу й винайти відповідні засоби, він змушений визнати, що не лише економіка причетна до цього, що причини дезорганізації — у підґрунті.

У минулому традиційні пояснення зображували епідемію чорної чуми, яка вразила Францію у 1347 році як «своєрідний удар ногою, завданий по людському мурашнику» стосовно зростання демографічних показників[76]. Але хронологія епідемії запізнюється порівняно з датою першого економічного спаду. Жахливі зими з 1315 по 1320 рік уже потягли за собою голод, але то був лише дзвоник, страшне попередження. Інші голодомори настали згодом: у 1340 році у Провансі, у 1348 році у Ліонне... Пандемія, що виникла саме тоді, «продовжила й при-

---

* Карл VII Переможець, або Добреобслужений (1403–1461) – король Франції (1422–61).

** Сіміан Франсуа (1873–1935) – французький соціолог і економіст.

швидшила [демографічне] падіння, яке розпочалося вже давно, звідси й невиправні наслідки»[77].

Справді, вже тривалий час сільськогосподарська продукція сягла верхньої межі, вона вже не перетиналася з лінією ритму коливань кількості населення. У своїй чудовій книзі Андре Шедевілль*[78] висловлює думку, що у шартрському краї «між 1220 і 1320 роками вже спостерігалася стаґнація». Завоювання сільськогосподарського простору завершилося, і «повідомлялося про останні важливі розорювання цілини приблизно у 1230 році. Кращі часи його величності Людовіка Святого, про які пізніше згадуватимуть із ностальгією, безумовно, — це не епоха важких труднощів, але... сучасники побожного короля [принаймні у шартрському краї] давно вже залишили прогрес у минулому, позаду себе». Шартрський регіон вочевидь міг стати жертвою особливого розташування: занадто далеко на північ, аби повною мірою мати у своєму розпорядженні вина, занадто далеко на захід, аби влитися у величезні регіони текстильної промисловості, він не знаходив наприкінці XIII сторіччя другого дихання, яке змогло б уберегти його. Але і в інших місцях також, задовго до епідемії чорної чуми викорчовування призупинилися: «Близько 1230 року навколо Парижа, близько 1250 року у Пуату, в Пікардії, Нормандії, Провансі; у 1270 році у Лімузені, у Борделе, у Піренеях; у 1320 році у Форе... у Дофіне»[79], у 1284 і 1350 роках навколо Бар-сюр-Сен...[80]

Раннє припинення викорчовування само по собі вже знак. Тим більше зупинка в зростанні кількості населення, яке майже не перевищило рівня кінця XIII сторіччя. «Між 1310 та 1320 роками, а іноді навіть раніше, у 1280—90 роках, християнська Європа, здавалося, досягла апогею свого демографічного вибуху», за словами Фоссьє[81]. Це також думка Робера Філіппа, який стверджує, що за книгою церковних доходів Шартрської єпархії гребінь величезної хвилі демографічного зростання припадає приблизно на 1280 рік. Тобто задовго до епідемії чорної чуми. Спад «наскільки ми можемо про нього судити... розпочинається близько 1280 року і стрімко розвивається [потім] щоразу, коли його підштовхують до цього обставини, що склалися»[82]. Гі Буа розташовує «зміну нахилу демографічного схилу» в Нормандії «приблизно на межі двох століть»[83]. Я не кажу, що рух населення, головний «показник», визначив усе, але він

* Шедевілль Андре (1935–2010) – французький історик-медієвіст.

якнайкраще сповіщає про фази тривалого процесу, який перетворюється на драму. Щоправда, ми маємо стосовно руху французького населення лише одну майже точну цифру і ось яку: у 1328 році загальна кількість населення досягла цифри (на наш погляд дивовижної) у приблизно 20 мільйонів мешканців. З огляду на цю високу позицію, падіння було значним і швидким: у 1450 році воно, можливо, перевищило цифру приблизно у 10 мільйонів. Тобто зменшилося наполовину. Мабуть, більше, якщо судити з розрахунків, зроблених у Нормандії щодо обмеженої кількості прикладів: «Настало мілководдя... приблизно троє мешкають там, де мешкали десятеро»[84].

Але це падіння не призвело до рівномірного розподілу в ці півстоліття абсолютної регресії, воно відбувалося через удари, послідовні спади. Між цими спадами населення знов зростало, наступний удар забирав разом із собою набутий досвід і частину колишнього капіталу. У Верхній Нормандії слідом за «першим відновленням» упродовж майже сорока років одразу ж після катастроф, які супроводжували чорну чуму приблизно в середині XIV сторіччя, також настали швидкий спад, з 1415 по 1422 рік, і досить тривалий підйом, з 1422 по 1435 рік; потім усе було зруйновано, з 1436 по 1450 рік, жахливою кризою, стосовно якої Гі Буа, шукаючи вислів, аби зобразити величезних розмір лиха, дав назву одному з своїх нарисів «Хіросима у Нормандії»[85]. Смерть скаженітиме, вона знов безжалісно розпочне свою справу. Якоб ван Клаверен* стверджував, що збільшення населення — єдине виробництво, яке само по собі не підкоряється правилу зменшення продуктивності. Однак перед цією силою життя, цими потенціалами постають обставини, несприятливі чи сприятливі.

Несприятливі: чорна чума, Столітня війна. Але також і безжальний закон зменшення продуктивності, який протидіє продовженню внутрішнього підйому. Нові землі ще треба було захопити, але і вони були такими бідними, що їх обробіток не міг прогодувати свого хазяїна. Кількість населення в подальшому була величезною, й стрімко падаючи сама, вона збурює усе навколо себе: королівська податкова адміністрація вимагає своєї здобичі, нав'язує селянству «надвисоке оподаткування», яке порушує рівновагу після 1337 року; засоби маніпуляцій з монетами наближуються до повного божевілля: «з жовтня 1358 року

* Клаверен Якоб ван (1919–1999) – нідерландський історик.

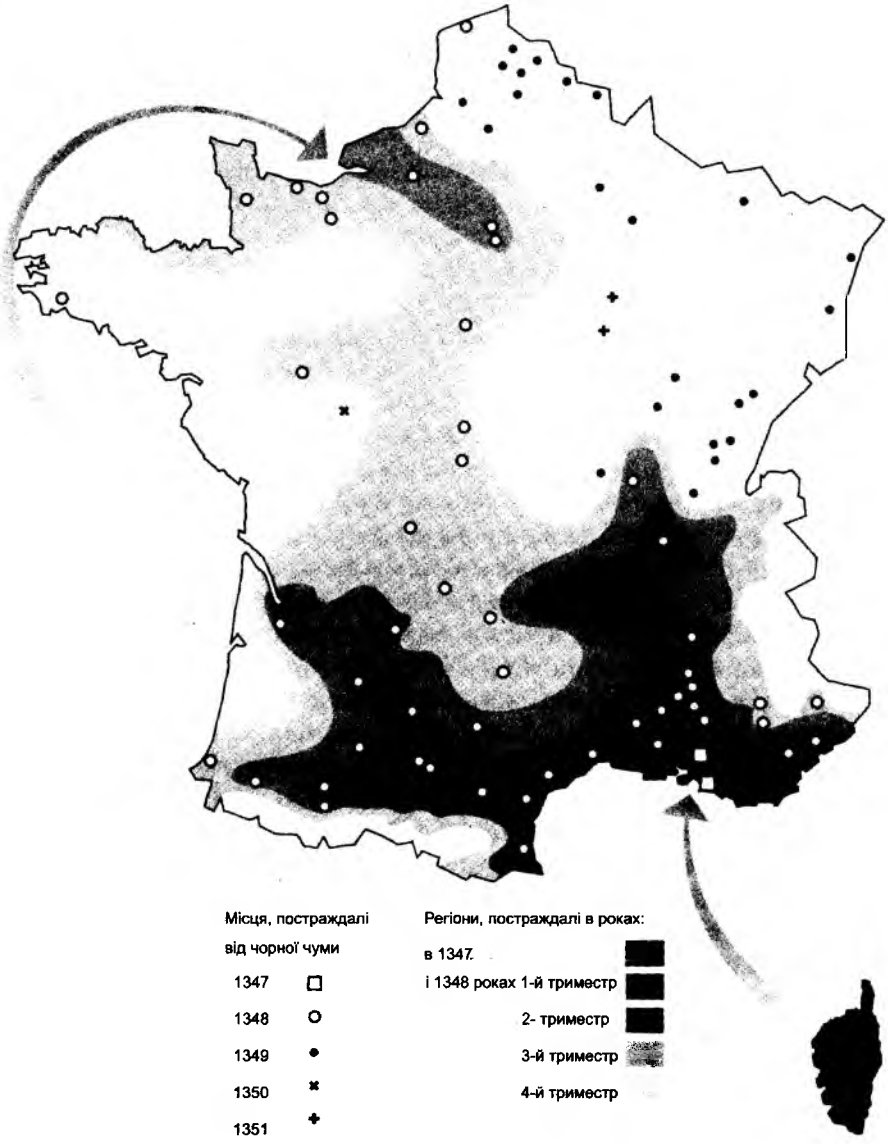

ПОШИРЕННЯ ЧОРНОЇ ЧУМИ (1347–1351 роки)
(за кн.: J.FAVIER, *La France médiévale*,1983).

до березня 1360 року срібні монети витримали не менше двадцяти двох варіантів»[86]. Вражене неодноразовими ударами цих катастроф, суспільство само занепадає: селянство, отримавши ці удари на злеті, стрімко падає вниз, у сеньйорів незворотно зменшилися їхні статки і вони відступають перед спокусою ведення війни та розбійництва. Історики кажуть про кризу, про «кінець феодалізму», але соціальний порядок руйнується лише для того, щоб поступитися місцем новому порядку...

Чорна чума і Столітня війна

У 1347 році епідемія чорної чуми — подвійне, потрійне лихо — охопила Європу, яка цілком забула про це нещастя з часів жорстоких, але дуже давніх епідемій VI, VII і VIII сторіч. Отож, вона здавалася тоді зовсім новою хворобою. Ґі де Шольяк, знаменитий хірург папи Клемента VI в Авіньйоні, писав, що ніколи не було такої епідемії. Бо ті, що йому відомі досі, «охоплювали лише реґіон, ця ж — увесь світ, від тих можна було когось вилікувати, від цієї — нікого»[87]. Справді, епідемії чорної чуми 1347—50 років удалося уникнути лише певним місцевостям, тільки деяким внутрішнім зонам Східної Європи і, на Заході, Беарну, Руерґу*, Ломбардії, Нідерландам, тобто реґіонам, одних з яких захищали їхня ізольованість, розташування далеко від великих шляхів, котрими просувалася епідемія, других — надзвичайне процвітання їхнього населення, яке краще харчувалося, отже могло краще протистояти епідемії.

Епідемія лютувала так, що спричинену нею шкоду жодною мірою не можна було порівняти з тією, що скоюють звичайні хвороби, до яких між іншим упродовж багатьох десятиліть додавалися економічні труднощі. У Франції перший удар (1348—49), який вразив усю країну, з півдня на північ, був згубний: на місцях загинула чверть, третина, половина, іноді 80 чи 90% населення. Жах охопив Францію, охопив Європу. Чума більше не залишала Захід; вона безперестану наступала й відступала, зникала в одному місці, аби з'явитися в іншому, потім поверталася по своїх слідах. Розпочинався новий цикл її вірулентності, з майже такими самими рисами, що й ті, які окреслилися за сторіччя до цього.

---

* Руерґ – реґіон на півдні Франції, який майже цілком відповідає сучасному департаменту Авейрон, головне місто – Родез.

Якщо уважно вивчати ретельно складені списки лікаря Бірабена, спочатку здається, що епідемія майже не переривалася до 1670 року, дати, коли вона повністю припинилася (люта марсельська епідемія 1720–22, через п'ятдесят років, охопить лише південь Франції, знов спустошуючи країну морським шляхом[88]). Насправді, саме переривчастими ударами, між якими були періоди зупинок і відновлень, хвороба стукала у двері кожні п'ять, вісім чи десять років і зміщувалася. Лише у 1629–36 роках вона вже зникла назавжди водночас на всій території нашої країни. Але вона поверталася туди безперервно, як тварина до клітки. Однак її лихі вчинки з часом не припинялися: упродовж XVII і XVIII сторіч усередньому вона збільшила смертність лише на цифру від 5 до 6%[89]. Нарешті, ми не знаємо чому, вона *цілком* зникла в Європі[90] у XVIII сторіччі, так само як це сталося на шістсот років раніше, після того як вона лютувала упродовж століть. Тобто сталося дивовижне повторення того самого процесу. Ось що спонукає занадто не перебільшувати тієї, однак ефективної на наш погляд, ролі – суворих заходів стосовно ізоляції заражених міст або регіонів. Історія чуми, здається, добре підпорядковується довготривалим біологічним циклам.

Ці зауваження визначають наслідки і роль епідемії «чорної чуми», тобто жахливого початку хвороботворної фази тривалістю у три сторіччя. Однак, хоча вона була такою лютою, такою тривалою, епідемія чуми підкорялася тим самим правилам, що й усі епідемії: безумовно, населення немов провалилося у зяючу безодню, але, коли лихо минуло, життя знову ввійшло в свої права, рани загоїлися, вдовці й вдови поспіхом одружилися («чоловіки і жінки, які залишилися, одружуються за бажанням», розповідає Жан де Ванетт*)[91] і регулярно збільшувалася народжуваність. У Живрі, у Бургундії, зазвичай у поганий чи добрий рік відбувалося 15 одружень; у 1349 році їх було 86[92].

Однак до лиха, спричиненого епідемією чуми, додавалися руйнації, викликані напосідливою, затятою війною. Вочевидь, війну, названу Столітньою війною, не можна порівнювати з моделлю сучасних військових конфліктів. Слід було б казати «сто років ворожості, а не сто років війни»[93]. Конфлікти, соціальні й анархічні, так само як і політичні, перемежовувалися,

---

* Фійон Жан, прозваний Жан де Ванетт (1307, місто Ванетт, тепер департамент Уаза – близько 1370) – французький хронікер.

переривалися мирними угодами, переговорами. У середньому на п'ять років припадав один рік війни. Однак села були спустошені, або через грабунки, скоювані військами, які мешкали у краях, або через тактичні руйнації, метою яких було позбавити супротивника засобів існування. Коли їм це вдавалося, селяни знаходили притулок у містах, захищених мурами, і поверталися на свою землю, щойно небезпека минула. Чи як розповідає Тома Базен*, хронікер Карла VII, вони задовольнялися тим, що обробляли кілька клаптиків землі, «немов таємно», «в околицях міста і за містом», напоготові увійти в місто, почувши сиґнал тривоги[94]. Хоча поля залишалися кинутими і страх війни поєднувався з різким зменшенням кількості населення, площа цілинних земель зростала. Кажучи про попередні часи, «у краї Сентонж»**, Філіпп де ла Буассьєр, настоятель монастиря-резиденції ордену госпітальєрів у Брей-дю-Па, у 1441 році писав, що «за винятком міст і фортець, простір був безлюдним і нежилим... Там, де колись були гарні будинки, маєтки та спадщина, — величезний чагарник». У 1472 році в тому самому регіоні ще виникало питання про «пустища, які колись були виноградниками»[95].

Ми могли б навести тисячу аналогічних свідчень по всій Франції. Безперечно, загалом було «мало регіонів, де війна позначилася б глибоко і з важкими наслідками», за винятком «тих, де бої тривали довго, як у паризькому регіоні, [або] тих, де облаштовувалися «найманці», як у Провансі»[96]. Однак війна зовсім не пощадила жодного регіону. Навіть Центральний масив, загалом захищений, де Карл VII у своїй боротьбі проти бургіньйонів знайде підкріплення, чудово розташовані для дій, у 1356 році перетинав Чорний Принц***: англійці вважали «Овернський край, куди вони ніколи не входили... — пише Фруассар, — таким родючим і таким сповненим усіх благ, що було дивно це побачити»[97].

У Парижі арманьяки та бургіньйони наввипередки надавали докази того, що може накоїти кровожерливе божевілля:

---

* Базен Тома (1412–1491) – французький хронікер, радник короля Карла VII.

** Сентонж – колишнє князівство на заході Франції, на півдні теперішнього департаменту Приморська Шаранта, приєднане до Франції у 1375 році.

*** Чорний Принц – Едуард (1330 –1376) – принц Уельський, принц Аквітанський (1362 –1372). У 1356 році виграв битву поблизу Пуатьє, взявши у полон французького короля Жана Доброго.

вбивства, різанина не залишали місто. Коли бургіньйони входили до столиці, у травні 1418 року, вона була вкрита трупами арманьяків, «які лежали купами, як свині у болоті»[98]. Парижани переживали кошмар «часів слабкості й прокляття», «світу... що наближується до свого кінця», як казав поет Есташ Дешам*[99], народжений близько 1346 року. Петрарка, який відвідав Францію наприкінці правління Жана Доброго, близько 1360 року, був приголомшений: «Я ледь зміг би упізнати щось із того, що я бачив. Найрозкішніше королівство перетворилося на купу попелу; немає жодного неушкодженого будинку, крім захищених фортечними укріпленнями міст і цитаделей. Де ж тепер той Париж, який був таким великим містом?»[100]

Париж однак пережив катастрофи і залишився до кінця XIV сторіччя і пізніше «осередком, де створюються моди, де вигадуються соціальні ритуали, де визначається стиль життя й де формуються смаки усіх тих, хто в Європі хоче жити гідно»[101]. Отже, столиця, але гнила, яка продовжує гнити, перебуває у війні й не звикне до неї надто добре, майже як Амстердам після прибуття герцоґа Альби у 1567 році, який зробив із нього військову столицю Нідерландів; або як Сайгон під час «нашої» в'єтнамської війни.

За часів цієї Голгофи французьке населення жахливо зменшилося. Якщо у 1328 році королівство налічувало від 20 до 22 мільйонів мешканців, погодимось, що у 1450 році його було максимум від 10 до 12, — цифра, вища, *ймовірно*, за ту, що була за часів Карла Великого. Але який рух назад!

Повернутися до господарства-світу

Цей відступ назад з 1350 по 1450 рік — і одна і друга дати приблизні, як кажуть «грубі», — стосується не лише Франції. Ви певно помітили, перегортаючи сторінки чудових книжок з загальної історії, які є в нашому розпорядженні, або читаючи попередні рядки, що пояснення щодо злету, так само як і занепаду, стосуються всієї Європи, всього її простору. Історія Франції зусібіч *охоплена* цим оточенням. Столітня війна, яка відбувалася переважно на нашому просторі, не була для нас —

---

* Дешам Есташ (1346 – 1407) – французький поет; автор поем, балад, рондо.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО-СВІТ В 1500 році

Міжнародні шляхи перевезень, утворюють коло, починаючи з Середземномор'я (з продовженням у Індійському океані) та Піренейського півострова до Північного моря й Бельгії. Наземні сполучення (позначені крапками) проходять дорогами з Німеччини на Схід Франції.

як це сказати? — особистою справою. То була епідемія, яка поширилася на увесь континент, яка там розросталася, яка там легко розбруньковувалася, виявляла там свою силу, повсюди однакову або майже ту саму. Повсюди озброєні групи безсоромно грабували, підкоряючись лише своєму капітанові, своєму *кондотьєру*: «Той може радше піти на службу до одного принца, ніж до іншого, але справа полягає суто у грошовій винагороді. Джон Чандос, Роберт Кноулс, Джон Фальстафф були на боці англійців, Дю Ґекслен, Ґрессар і Серволль служили Валуа, Гауквуд працював для папи римського, Коллеоне — для Венеції, Кампобассо і Вілландрандо — невідомо для кого, Франческо Сфорца* — для себе самого»[102].

Відповідно, чи ми, французькі історики, не перебільшуємо подій нашої Столітньої війни, ніби лише нам вона завдала лиха? Так, наче це стосувалося лише Франції, а не Франції та всієї Європи. Наче ми не знаходимо повсюди тих самих ознак кризи: трагічне надзвичайне безгрошів'я[103]; раптові й часті коливання ratio** золото — гроші; падіння цін на зерно і загалом прибутків сільського господарства, панського чи селянського, порівняно з «промисловими» цінами, які повсюди залишалися відносно високими. І повсюди ця неоднаковість, яка дає усе більшу перевагу містам: вони краще переносять бурю. Від Польщі до Атлантики, від Північного моря до Іспанії стверджується *єдина* історія.

---

* Чандос Джон (XIV ст.) – англійський військовий, конетабль Ґієнні; Кноулс Роберт (1317–1407) – англійський військовий, командував найманцями під час Столітньої війни; Фальстафф Джон (справжнє прізвище – Фастольф; 1378–1459) – англійський військовий, капітан, реґент Нормандії та губернатор Мена і Анжу, що надихнув В. Шекспіра й Дж. Верді на створення образу Фальстаффа; Дю Ґекслен Бернар (1320–1380) – французький військовий, служив герцоґу Бретані, потім королю Франції; Ґрессар Перріне – найманець, авантюрист, служив герцоґу Бурґундському; Серволль Арно де (1300–1366) – французький партизан, з 1359 року служив дофіну Карлу (майбутньому Карлу V); Гауквуд Джон (помер 1394) – англійський найманець і кондотьєр; Коллеоне Бартоломео (1400–1475) – італійський кондотьєр, служив Венеції та Мілану; Кампобассо – справжнє ім'я й прізвище – Нікола П'єтровалль де Монфор, відомий під ім'ям граф де Кампобассо (1415–1478) – неаполітанський кондотьєр; Вілландрадо Родріґо (1386–1457) – командувач найманців; Сфорца Франческо (1409–1475) – італійський державний діяч, проголосив себе герцоґом Мілана (1435).

** Співвідношення *(лат.)*.

Але єдиний занепад в масштабах усієї Європи може бути лише за умови, якщо існують відхилення від курсу, розриви, *порушення центровки* господарства-світу, що її з'єднує. Отже, певно, у неї було таке порушення центровки.

Упродовж періоду ейфорії центр фіксувався, за добрих часів розташовуючись у рухомому чотирикутнику ярмарків Шампані. З обох боків від цього центру хиталися шальки головних терезів: на одній з них — Нідерланди; на другій — Північна Італія з її містами, насправді *мультинаціональними*, — Венецією, Міланом, Ґенуєю, Флоренцією. Північ, це суконне виробництво; Південь — торгівля і банки — ця остання шалька певно важча за іншу. Згодом занепад ярмарків Шампані позначить поворот: їхнє процвітання, в тім що стосується їхніх товарів, триватиме не довше кінця XIII сторіччя; виплати від ярмарку до ярмарку, тобто кредитна машина, протримається якнайдовше до 1320 року. Від 1296 року ми бачимо флорентійських торговців, які еміґрували в Ліон[104]. «Прибуток від ярмарків [за даними податківців] зросте з суми від 6 000 до 8 000 ліврів у XIII сторіччі до 1 700 на початку XIV сторіччя, аби з великими зусиллями сягнути цифри у 2 630 ліврів у 1340 році»[105].

Загалом відбувся поворот, вирішальний для Європи і для Франції. У 1297 році Італії справді вдалося встановити прямий і *регулярний* зв'язок через Ґібралтар з Соутгемптоном, Лондоном і Брюґґе за допомогою великих човнів із Ґенуї, які йшли більшменш швидко слідом за іншими кораблями Середземного моря (венеціанські ґалери відзначатимуть встановлення їхнього прямого зв'язку лише у 1317 році[106]). У той самий час найактивніші наземні шляхи через Альпи змістяться на схід: Монт-Сені та Ґранд-Сен-Бернар замінять Симплон, Сен-Ґотар, Бранне*. Французький перешийок не зазнав катастрофи, а опинився у суперництві з іншими й насправді був декласований. Метал з німецьких срібних родовищ був, безперечно, рушієм цього зрушення[107].

---

* Монт-Сені – перевал в Альпах (Савойя), через який йшла дорога з Франції до Італії, у 1857–71 тут побудовано тунель; Ґранд-Сен-Бернар – перевал в Альпах, через який йшла дорога з Італії до Швейцарії, у 1964 тут побудовано тунель; Симплон (італійською Симпіоне) – перевал в Альпах на кордоні Італії та Швейцарії, у 1898 побудовано тунель; Сен-Ґотар (німецькою Санкт-Ґоттард) – масив у швейцарських Альпах, у 1882 побудовано залізничний тунель по маршруту Мілан – Базель, у 1988 – автомобільний; Бранер – перевал в Альпах, на італо-австрійському кордоні, важлива залізнична й автомобільна дорога між Больцано та Інсбруком.

Насамкінець Франція, торгові перевезення якої пожвавлювали ярмарки Шампані — принаймні частково, в долині Рони, так само як і в Паризькому басейні — опинилася відірваною, трохи віддалік головних шляхів європейського *капіталізму*. І цей відрив триватиме довго. Країни, яким сприятиме прийдешній капіталізм, на подив розташовуватимуться у колі, яке оточує Францію на добрій відстані від неї: дороги Німеччини, маршрути середньовічних кораблів діставатимуться Марселя, Еґю-Морта, але насамперед Барселони, Валенсії, Севільї, Лісабона й прямуватимуть далі на північ, прямим шляхом до Бійскайської затоки, якою діставатимуться Соутгемптона, Лондона і Брюґґе, майже не зупиняючись, хіба що через нещасні випадки, у французьких портах (можливо, за винятком Ла Рошелі, де флорентійські торговці, які протегували місту, були на місці впродовж Столітньої війни)[108]. Отже, коло, яке нас оточує, зімкнулося.

Нові зв'язки складалися повільно, як вимагає того жанр цього процесу. Однак разом із рухом коромисла, який стався тоді, вигравала саме Італія. Так що за похмурих і більш ніж сумовитих часів вона опинилася відносно «захищеною», як кажуть економісти.

До того ж боротьба за першість між великими містами перешийка, кожен з яких уже був великим центром, пов'язаним із міжнародною економікою, стала невідступнішою, драматичнішою. Флоренція, яка доти з «Arte di Calimala»* задовольнялася нефарбованим сукном, купленим на Півночі, освоїла у себе виробництво сукна разом зі швидким розвитком свого «Arte della Lana»**[109]; вона водночас домоглася перемоги і в промисловій, і в більш ризикованій галузі, в якій однак вона вже тривалий час працювала, — у сфері банків і фінансів. Вона розігрувала на противагу Франції англійську карту. Ґенуя, що як завжди перша відчула, куди вітер віє, відкрила нові (й відтоді регулярні) маршрути перевезень на Північ, через Ґібралтар. Мілан, сповнений активності, наблизився до того, що можно було б назвати, століттями раніше, промисловою революцією[110]. Хіба криза (вона існує, навіть для привілейованих), яка позбавила її

---

* Букв. – мистецтво з Калімали (італ.) – назва ґільдії торговців сукном у Флоренції (кінець XII – XIV сторіччя). Назва походить від вулиці, на якій розташовувалися крамниці членів ґільдії.

** Букв. – мистецтво вовни (італ.) – назва ґільдії виробників сукна у Флоренції за часів пізнього Середньовіччя та Відродження.

цих успіхів, лише торкнувшись, але вразивши її, на думку істориків була сенсаційною?

Зрештою саме Венеція перемогла усіх своїх суперників і саме завдяки не банківському, а торговому капіталізму, який я вважаю старим, традиційним капіталізмом. Безумовно, але мотор економіки, все те, що видається в ній міжнародним і найпліднішим, хіба все це не було тоді на сході Європи, на Чорному морі й шовковому шляху до монгольського нашестя 1340 року? І потім Схід, особливо Єгипет (що накопичував у себе перець і прянощі, які привозили до нього Індійським океаном, згодом золотий пісок з Ніґера), для якого Венеція знову відкрила свій порт приблизно у 1340 році? До того ж саме на морі та на ринках Середнього Сходу й Чорного моря Ґенуя та Венеція розв'язали нещадну війну. Тривалий час боротьба вестиметься нерішуче, оскільки лише наприкінці XIV сторіччя після перемоги й завершення драматичної війни за місто Коджіа* (у 1383 році) Венеція нарешті позбавиться ґенуезького суперника й улаштується на першому місці, віднині перебуваючи у спокої[111]. І ця першість декласує Францію, що на тривалий час опиниться зовсім поза грою. Вона залишатиме її там, коли насамкінець Європа вийде з тунелю.

Європа і доля Франції

Чи зміг я показати, як хотів, що з X чи XI сторіччя до середини XV сторіччя доля Франції та Європи вирішувалася незворотно? Що ці сторіччя — серце нашої історії?

Перша підстава: Європа в той час утворювалася й ствердджувалася. Адже не може бути Франції, якщо нема Європи. Європа — наша родина, умова нашого існування. Ми живемо посеред неї, оточені нею ще тісніше, ніж тоді, коли були складовою Римської імперії. Європа консолідувалася, зцементувалася навколо нас. Ми — її заручники поряд із сусідами, які зусібіч спостерігають за нами і охороняють нас.

Друга підстава: Європа *єдина* не лише тому, що вона водночас християнська; але християнство і разом із ним Європа

---

* Коджіа – місто в Італії, рибальський порт; Венеція та Ґенуя сперечалися за володіння ним, через що в 1378–81 роках вели війну, в якій перемогла Венеція.

можуть стверджувати свою ідентичність лише на противагу *іншим*. Жодна група, будь-яка за своєю природою, не утворюється краще, ніж у протистоянні з іншою, сторонньою. Іслам по-своєму якимось чином брав участь у генезі Європи. Звідси важливість хрестових походів.

Третя підстава: економічний, політичний, демографічний і культурний підйом дав Європі її опори, її підґрунтя, її міць, її силу удару, її здоров'я, яке знадобиться їй потім, аби подолати перешкоди.

Четверта підстава: найважливіша. Я показав, що перша щаслива доля Європи була пов'язана з Францією. Для неї ярмарки Шампані були сторіччям відносного процвітання, коли сторіччя завершилося, морський простір переміг наземний простір і Франція вже повною мірою не брала участі в просуванні вперед долі Європи. Вона опинилася у центрі замкненого кола, як я вже казав, це коло було для неї чужим, воно йшло з Італії на Північ, проходило через Гібралтар, діставалося Нідерландів, потім з Нідерландів через Німеччину альпійськими дорогами поверталося до Північної Італії. Франція відтоді лише спостерігала за успіхами інших і принаймні двічі її пориви були зупинені. У вересні 1494 року Карл VIII перетнув Альпи, аби завоювати Італію, але Італія йому не підкорилася. У 1672 році Людовік XIV і Кольбер кинули французьку армію на завоювання Голландії, але Голландія їм не підкорилася. Європа, яка оточувала Францію, окреслила й обмежила її долю. Краще варто було б у 1494 році чи навіть ще раніше перетнути Атлантику. Краще варто було б у 1672 році марити лише Америкою... Усе це лише мрії! Але переінакшуючи історію, уявляючи інше, хіба не розуміємо ми краще віднині ту історію, яка написана вже незворотно?

II

1450 – 1950 РОКИ: ВИСХІДНА ЛІНІЯ, І ЯКА ВИСХІДНА!

Вважати єдиним цілим усе те, що було пережито за п'ять сторіч, які минули одне слідом за одним з 1450 по 1950 рік, продовжуючи його додатково лише одним махом до сьогодення, означатиме принаймні приректи себе на те, щоб забути про численні перетворення, що відбулися у нашому минулому, які певно були вражаючими, і, якщо все піде так, як ми бажаємо, осягнути розумом глибинну історію, яку приховують від нас звичайні хроніки. Багатовіковий проміжок часу пропонує найкращі перспективи, він єдиний годиться для того, щоб підвести підсумок створеного історією.

Залишається зрозуміти, що саме демографічна реальність залишатиметься на першому плані спостережень, які треба вести. Не тому що я вважаю визначальною лише її, повторюю, але це немов реєстрація усіх сил, що вступали в суперечку з історією, швидкоплинних, вічних, крихких, міцних... Вона – це синтез, класифікація, П'єр Шоню мав рацію, коли казав: «Для історика демографічний показник – немов вимірювальний прилад, лінія життя, ватерлінія... Нема іншої історії, крім історії людей»[112].

Але уявімо неможливе, уявімо, що ми об'єднали всі потрібні цифри, всі необхідні графіки: населення, виробництво, перевезення, зміни цін, і навмисно вирізнили кожну їхню фазу. У будь-якому разі напрошується висновок: попри всі підтверджені лиха, Франція *ніколи* не знала катастрофічного занепаду, подібного тому, який вона пережила у 1350 – 1450 роках. Жодне *смертельне* лихо відтоді не залишилося у пам'яті, жодна величезна згубна вирита прірва не поглинала чи третини, чи половини французького населення, яке зникло б у ній. Сьогодні для такого жаху треба було б уявити – і нам цього не вистачає – атомну катастрофу на грані апокаліпсиса.

У порівнянні з диявольськими процесами, які відбувалися у 1350–1450 роках, ми класифікуємо під рубрикою «Другорядні

катастрофи і лиха» наші Релігійні війни (1562—98 років), усі внутрішні війни, війни Людовіка XIV, Наполеона I або часів Другої імперії. Якщо я додам Першу і Другу світові війни, багато істориків і фахівців з військової історії протестуватимуть, здіймуть галас, заявляючи про богохульство, про скандал. Я розумію їх. Але я наполягаю. Хіба не занадто багато тих, хто вважає, що війни — це основний ритм світової історії? Усі війни — це рани, нечувані жертви, втрати людських життів. Це, на жаль, точно, і цифри у рахунку, за яким ми платимо, лише зростають тією мірою, як ми наближуємося до сьогодення. Однак ці рани, навіть дуже серйозні, затягуються. Столітня війна, завершуючись, відкрила двері злету «тривалого XVI сторіччя» (1450—1650), який встановить колишню кількість населення у Франції, як і за її межами. Ще можна згадати, що якщо занепад з 1350 по 1450 рік був дорогою до пекла, війна була не єдиним могильником. Не можна покласти на плечі англійців усю відповідальність за лихо: були, як я вже казав, втрати через низьку життєздатність, голод, економічний занепад, регрес, і насамкінець через чуму.

Нічого схожого з нашими Релігійними війнами: насамперед, вони тривали не так довго, не сторіччя й більше, а тридцять шість років (1562—98), які до того ж не були безперервно зайняті лише війною. З іншого боку, бойові дії ніколи не охоплювали одразу всього королівства (див. карту в томі I, с. 92—93). І іспанці (у звинувачуваннях яких не скупилися) не відігравали диявольської ролі англійців під час війни, названої Столітньою війною. Нарешті, економічне здоров'я країни залишалося добрим чи досить добрим, про що Френк Спунер[113], Анрі Лапейр і я сам[114] повідомляли вже давно, хоча історіографія не зважала на це. Існують міфи, які поважають праці з історії, хай що б там було. У будь-якому разі отець Роже Моль, винятковий знавець історії європейського населення, все ж таки написав у своїй великій книжці (у 1954 році): «Якщо казати про демографію, [Релігійні війни], здається, наробили більше галасу, ніж лиха»[115].

Я не зменшую, однак, силу удару, якого завдали ці війни, що особисто у мене, звісно, викликають огиду. Я легко уявляю собі руйнування, страждання, які завдали або взяття Ліона протестантами, або героїчний «тур навколо Франції», «втеча уперед» Коліньї під час третьої війни, з жовтня 1569 до літа 1570 року: «Кілька тисяч осіб, які залишали на дорогах своїх виснажених коней» і грабували, щоб «підкріпитися»[116]; або два рей-

ди Александра Фарнезе* з Нідерландів, які змусили Генріха IV зняти облогу з Парижа (1590 року) і Руана (1592 року). Але справжній критерій, на який я посилаюся, наступний: населення королівства *не здається зменшеним* упродовж наших тридцяти років релігійних війн, отже зовсім не можна порівнювати це зі справжньою Тридцятирічною війною (1618–48 років), яка залишить за собою у Німеччині жахливі криваві сліди.

Ці самі констатації для війн Людовіка XIV, що велися за межами території Франції, чи для війн часів Революції та Імперії: французьке населення ще і ще раз компенсовувало свої втрати й знову зростало. Навіть правда, що так сталося і після Першої світової війни, такої смертельної, за яку Франція заплатила ціну в 1 500 000 – 1 800 000 життів молодих і активних чоловіків, і після Другої світової війни, яка забрала приблизно 600 000 життів. У 1911 році Франція налічувала 39,6 мільйона мешканців; у 1921 році – 39,2 (але включно з Ельзасом і Лотарингією: 1 710 000); у 1936 році – 41,9 мільйона; у 1946 році – 40,5 мільйона і у 1983 – 54,6 мільйона.

Якщо читач, з огляду на ці цифри, залишить осторонь заперечення, які підказують йому його почуття й уникнути яких дуже важко, він констатує, що незалежно від війн та інших катастроф і пасток історії глибинні сили від XV сторіччя пожвавлюють, піднімають, живлять французьке населення, як будь-яке населення світу, і дозволяють йому – ріці, що ніколи не всихає, переможно здолати перешкоди, випробування, катастрофи. «Справжня «таємниця» населення, – справедливо каже П'єр Ґубер**, – це добра спроможність виживати»[117]. Це питання я вже ставив раніше.

Послідовні фази

Спрощуючи, можна розрізнити чотири періоди змін кількості населення: від 1450 до 1600 року французьке населення знов опинилося більш-менш (радше більш, ніж менш) на сво-

---

* Фарнезе Александр (1545–1592) – герцоґ Парми (1586–92), губернатор Нідерландів (1578–92). За наказом короля Іспанії Філіппа II був посланий на допомогу французьким католикам; супротивник французького короля Генріха IV.

** Ґубер П'єр (1915–2012) – французький історик, фахівець з XVII–XVIII сторіч.

єму попередньому рівні 1350 року; від 1600 до 1750 до того ж відбулося невеличке зростання, радше ніж застій; від 1750 до 1850 зростання чітко виражене, згодом воно потроху слабшає, але не зникає. Після 1850 року зростання триває. Але проблеми змінюються через прогрес медицини і здоров'я населення, через контрацепцію та іноземну імміґрацію. Ми обговоримо окремо цей останній період, а тепер задовольнимося дослідженням трьох перших.

а) Від 1450 до 1550—1600 років

Перше зростання, дуже швидке, розпочалося до того, що ми називаємо Великими відкриттями: висадка Колумба в Америці (1492 рік), повернення Васко де Гама (1498 рік). Також у Середземному морі нарешті настав той момент, коли християнство, вражене турками, знов отримало перевагу над ними після блискучої перемоги поблизу Лепанта* у 1571 році. Не відкидайте також як фактору, здатного підштовхнути демографічний прогрес, можливої ролі Східної Європи, Балтики й експедицій за пшеницею та житом на Схід, оскільки Амстердам перетворився на значний ринок перерозподілу зерна з Балтики лише у 1540-і роки. Саме після величезного зростання населення Схід потребуватиме інших джерел, аби прогодуватися.

Висновок: Франція та Західна Європа (яку живить той самий прогрес) знайшли у собі самих причини і засоби відновлення. Ми натрапляємо тут на те, що зумовлене внутрішніми причинами, *ендогенне.*

Тоді, скаже хтось, сягнувши нижчого пункту свого зменшення, французьке населення знову зростатиме за мирних часів, наче само по собі? Відбулося різке падіння, й наслідки його важкі. Людину можна було зустріти рідко, тоді як дерева, кущі захопили величезні простори, іноді ті, що займали родючі ділянки землі-годувальниці. Спустошення було помітно всюди, більш чи менш значне. У Нормандії депутат Генеральних штатів 1484 року заявляв, що «від Дьєпа до Руана... не можна розпізнати слідів дороги; не зустрічаємо ні ферм, ні людей, за ви-

---

* Лепант –битва, яка відбулася 7 жовтня 1571 року; перемога християнської Ліги (Іспанія, Венеція, Святий престол) над турецьким флотом поблизу Лепанта (Греція).

нятком кількох розбійників, які ще спустошують села»[118]. Між Уазою й Марною (де війна особливо лютувала) села, хутори, ферми зникли. Аби відбудувати їх знов, потрібні були гроші, ще раз гроші, люди, ще раз люди, і час, ще раз час. Дуже часто необроблювана земля опинялася в руках сеньйора, але вона не знаходила легко нових *цензитаріїв**, щоб знов навести лад, звести будинки та прибудови до них, відновити поля. Тоді їм довелося віддати перевагу на тривалий час селянам або групам селян.

Той самий сценарій у безлюдному Ланґедоку: проказа і пустища панували на численних кам'янистих схилах, дикі звірі кишіли, «бурі ведмеді з Севенн масово приходили, щоб облаштуватися на схилах Еґуаля й Есперу**; стада оленів бороздили ланди й зелені дубові ліси; Косс*** був повний вовків; куріпки стали такими ж звичними, як і кури; і до початку XVI сторіччя полювання для селян стало цілком вільним, оскільки запаси дичини здавалися безмежними»[119]. Відновлення земель відбувалося повільно, здійснюване завдяки праці численних родин, згуртованих у громаду під керівництвом старих: «Жили всі разом, харчуючись тим самим хлібом і п'ючи те саме вино»[120]. І потім, дивна несподіванка, населення знов стало зростати, так швидко, що це вражало сучасників. У Ланґедоку у середині XVI сторіччя «людей, — казав один з них, — більшає, як мишей у клуні»[121].

Так було повсюди у Франції. Навколо Бар-сюр-Сен**** між 1477 і 1560 роками «ожина, терник і чагарники відступили перед лемішем плуга чи зубцями мотики»; пшеничні лани, виноградники, луки вкривали відвойовані землі[122]. І будівництва, так само як вирощування різних культур, свідчили про сприятливу обстановку. Одні церкви відновлювалися, інші будувалися. У Бар-сюр-Сен будівництво церкви Сент-Етьєнн, розпочате у 1505 році, було завершене у 1560 році. Менш визначна церква неподалік Рюмійї***** будувалася з 1527 по 1549 рік[123]. Дуже далеко звідти, у Сен-Антонені, у Коссі, наприкінці XV і

---

* Цензитарій – за Середніх віків селянин, який сплачував оброк, чинш.

** Еґуаль – гора у регіоні Севенни; Есперу – гірський масив, розташований на південь від гори Еґуаль.

*** Косс – вапняне плато на північному заході регіону Севенни.

**** Бар-сюр-Сен – місто, тепер у французькому департаменті Об.

***** Рюмійї – місто, тепер у департаменті Верхня Савойя.

на початку XVI сторіччя розквітло справжнє архітектурне відродження[124]. Нові церкви і будинки зростали, мов гриби після дощу, так само як і кількість населення. Близько 1572 року Брантом* ввважав, що Франція «повна-повнісінька»[125]. Людське море вкрило своїми хвилями усю Європу, Англію, Італію, Іспанію. В Німеччині баварський гуманіст Авентіус** повідомляв: людей стало стільки, що як він вважає, «вони наче ростуть під деревами»...[126] Навіть турецька Османська імперія потерпала від загального демографічного вибуху[127].

Повертаючись до Франції, зазначимо, що зростання було сильнішим на початку; потім позначилося послабшення, навіть раптові зупинки. «Весна XVI сторіччя», якщо скористатися словами Рішара Ґаскона***, заспокоїлася після 1520 року. Починаючи з цієї дати, насправді (чи населення було вже занадто численним?), ціни почали зростати, і оскільки заробітна плата не повторювала слідом за ними того самого руху, добробут погіршився. Лише через очевидний парадокс упродовж важкої депресії XIV–XV сторіч, коли було вкрай мало людей, сільськогосподарські ціни — низькі та величезні землі — кинуті й зайняті лише стадами худоби, сталося так, що харчів удосталь вистачало, як для селян, так і для мешканців міста[128]. Надалі було мало хліба, мало вина, насамперед мало м'яса для їжі. І в середині сторіччя між 1550 і 1560 роками тривала глибока десятирічна депресія, що відповідала *приблизно* похмурим рокам правління Генріха II (1547–59 роки).

У якійсь час, неможливо це зафіксувати, повне демографічне відновлення наблизилося до завершення. Було *приблизно* стільки ж людей у 1550 чи 1570 році, як і на два сторіччя раніше. П'єр Шоню казатиме щодо цього про компенсацію, відновлення, повернення до минулої рівноваги. Ми бачимо в цьому не просту стилістичну обмовку, а початок пояснення. Насправді, можна припустити, що повернення рівноваги відбувається само по собі, що воно є наслідком спонтанної могутньої сили, яка протистоїть безладу і катастрофам попередніх часів.

---

* Брантом П'єр де Бурделль, абат і сеньйор де (1535–1614) – французький письменник.

** Авентіус Йоганнес (справжнє ім'я та прізвище – Йоганн Ґеорґ Турмайр (1477–1543) – баварський гуманіст, історик і філолог. Авентіус – латинізована назва його місця народження – міста Абенсберґ.

*** Ґаскон Фелікс-Рішар (1913–1982) – французький історик і філолог.

Але які могутні сили? Це суттєве питання. Не важливо знати, було чи ні досягнуто колишнього рівня населення і точно чи не зовсім, у 1550 році чи 1600 році або пізніше. Оскільки ми погано знаємо чи не знаємо зовсім точні цифри стосовно рівня населення, датовані сусідніми роками, дискусія залишається відкритою[129]. Насправді, саме рушійна сила цього зростання викликає питання, тому що у будь-якому разі зростання було. Відновлення, зцілення, ще існували роз'ятрені рани з 1350 по 1450 рік. Люди впоралися з історією. Насправді, можливо, зменшення катастроф (чуми, епідемій, неврожаїв, голодоморів), насправді відкриття нових джерел надходження харчових продуктів (невичерпна риболовля неподалік Нової Землі, зернові з Балтики, поширення культивування гречки), загальне піднесення економічного життя (усі рани у XVI сторіччі, — повторював Ерл Дж. Гамільтон*, і Ґі Буа каже те саме[130], — загоїлися самі). Насамкінець, завдяки появі цінних металів з Америки, які пожвавили верхні шари економіки й безперечно зрушили з місця всю її масу.

б) Від 1600 до 1750 року

Починаючи з 1600 року зростання кількості населення продовжується, вже стримано; протягом ста п'ятдесяти років ця кількість продовжуматиме підійматися висхідною лінією, потроху, майже непомітно. Водночас економічне життя призупиняється, не з'являється жодних важливих технічних новацій, воно потерпає від низки випробувань: п'ять великих криз, супроводжуваних голодом та епідеміями, охоплювали все королівство й знесилювали його у 1630—31, 1640—52, 1661—62, 1693—94, 1709—10 роках[131]. Остання залишила по собі жахливу згадку, але ніщо не зрівняється з передостанньою — 1693—94 років — тяжчої ще не було. Усі вони викликали гіркі втрати населення.

Криза 1640—52 років, яка передувала Фронді (1648—53) й тривала майже упродовж неї всієї, чимало збільшила шкоду від цього жорстокого громадянського конфлікту. Вважаю, що лиха у ці роки для населення королівства були більшими, ніж під час

---

* Гамільтон Ерл Джефферсон (1899–1989) – американський історик, один з фундаторів економічної історії.

наших Релігійних війн, які відбувалися у процвітаючій Франції. За часів Фронди економічна обстановка у Франції була згубною. Міста змушені були відкрити свої ворота для селян, що втікали від солдатів-грабіжників і шукали засоби існування: у Реймсі селяни з околиць, «шукаючи притулку в місті» разом зі своїми коровами виходили щовечора, коли зачинялися ворота, аби повернутися лише вранці, «після відкриття воріт», використовуючи ніч для того, щоб проникнути на свою ферму і привезти фураж[132]. У Реймсі, а також у Корбі, Сен-Кантені, Перонні... Ось міста, обтяжені незручними гостями, села, спустошені, кинуті, врожаї втрачені.

Усі страждали від цих випробувань — дорослі, діти, навіть ті діти, що мали народитися (голод часто порушує гормональну систему жінок: це встановили, наприклад, у Ленінграді під час блокади за часів останньої війни), Емманюель Ле Руа Ладюрі* каже про мальтузіанський ритм життя**. Дитяча смертність лютувала. Як стверджує П'єр Ґубер, «потрібно було двоє дітей, аби виросла одна людина»[133]. Смерть займала своє місце посеред буденного життя, так само як церква посеред села[134]. Хіба не сягала тоді тривалість життя від народження межі у 30 років?

Якщо симетрія відіграє свою роль, ми очікували приблизно у середині XVII сторіччя катастрофи, раптового падіння з висоти, як у 1350 році: ті самі передумови, ті самі обставини. Але процеси не повторюються час від часу. Краху не було. Загальна картина *єдиної системи* (оскільки існують великі відмінності між регіонами, іноді навіть у той чи інший період протилежні тенденції, наприклад, між Шербуром та Ельзасом чи Провансом)[135] — це «надзвичайна стабільність, з припливами і відпливами», іноді сильними, але такими, що компенсують один одний[136]. Здається, утворюється рівновага навколо оптимального демографічного показника: щоразу, як його перевищено (норма народжуваності постійно перевищується), трапляється

---

* Ле Руа Ладюрі Емманюель (н. 1929) – французький історик, фахівець із новітньої історії.

** Йдеться про теорію народонаселення, висунуту наприкінці XVIII сторіччя англійським священиком і економістом Т. Р. Мальтусом (1766–1834), згідно з якою зростання населення нібито відбувається в геометричній прогресії, а збільшення засобів існування – в арифметичній, через що виникає «абсолютне перенаселення».

криза і «забирає життя десятків тисяч бідняків». Після чого відновлюється помітний надлишок народжень відносно смертей. «Планка» населення зрештою встановлюється на відносно стабільному рівні. Вона опирається випробуванням, великим епідеміям чуми, голодоморам, Фронді чи пізніше тривалим війнам за іспанську спадщину (стосовно яких мені відомий лише їхній катастрофічний вплив). Це також масова втеча протестантів (від 200 000 до 300 000 осіб) після тяжкого скасування Нантського едикту (1685 рік).

Чому існувала ця відносна рівновага? Через багато змішаних між собою причин, дуже різноманітних, до того ж залежних від регіону, чи не сталося це також через нерегулярне поширення нових сільськогосподарських культур, завезених з Нового світу? Кукурудза і картопля повністю стануть своїми лише у XVIII сторіччі, а іноді навіть у XIX сторіччі. Але певні регіони випередили інші. На Південному Заході кукурудза стала відома дуже рано: у 1640 році вона продавалася на ринках Тулузи і Кастельнодарі*[137]; наприкінці сторіччя вона поширилася на Беарн, настільки, що зайняла там «перше місце в системі культур інтенсивного типу»[138]. Хіба не перетворилася вона на ту «зернову культуру, що годує людину»? Так само і в Комменжі**, де вона водночас була їжею сільськогосподарських робітників, наймитів й інструментом революції в гусятницві та свинарстві.

Роль кукурудзи на Південному Заході у Бретані виконує гречка, вона стверджується там як їжа простолюду. І, безперечно, саме це дозволило Бретані впродовж XVII сторіччя перетворитися на експортерку зерна[139].

Французький Схід, зі свого боку, дуже неохоче відкривав шляхи для поширення чорного зерна, тобто картоплі, яка завойовувала його територію. У Дофіне, в Ельзасі близько 1660 року, в Лотарингії у 1680 році картопля, відома вже тривалий час в садах, дісталася полів[140]. Наприкінці XVII сторіччя культивування її поширилося в Ельзасі у достатній кількості для того, щоб наважилися стягувати з неї десятинний податок. Наступного сторіччя, починаючи з 1740–50 років, приблизно на

---

* Кастельнодарі – місто, тепер у французькому департаменті Об, на Південному каналі.

** Комменж – край у Франції, розташований між Арманьяком і Піренеями, приєднаний до Французького королівства у 1458 році.

п'ятдесят років раніше, ніж у всій Франції, «готовий хліб» широко замінить зернові у харчуванні, не зменшивши однак зернової продукції: насправді, картопля, менш вимоглива стосовно удобрювання, зайняла місце поля під паром. Уся орна земля, отже, віднині оброблялася щороку. Етьєнн Жюльяр* казав, що «це загальне вирощування і вживання картоплі [яка поширилася потроху по всій Франції] позначило кінець періодичних голодоморів через неврожай»[141].

Інша причина доброго здоров'я Франції, як і Європи, — поява срібла (білого металу), яке прибувало з Нового світу. Історики тривалий час вважали, що ця манна небесна скінчилася чи принаймні різко зменшилася починаючи з 1600 року — це був урок з вивчення новаторських досліджень Ерла Джефферсона Гамільтона[142]. Праці, які були створені слідом за ними, зокрема П'єра і Юґетти Шоню, відсувають цю дату до 1610 року[143]. Недавно Мішель Моріно, за свідченнями голландських газет, відсунув цю рокову дату до 1650 року[144]. Отже, існує тривале відстрочення й відносно швидке переривання: робота у копальнях Нового світу, справді, відновилася приблизно з 1680 років, так що американська зупинка через аварію, навіть якщо її шкода відіграла свою роль, тривала лише близько тридцяти років.

Отже, якщо ми залишимо ці дати — 1650—80 роки — як можливі дати розриву, ми матимемо величезну спробу розділити наш період навпіл, на одну й другу частини по обидва боки від цих тридцяти років. Спочатку півсторіччя, 1600—50 роки, економічне життя у які, не будучи блискучим, тривало безперервно. Потім суворіше сторіччя (1650—1750 роки), яке виходить за межі особистого самостійного правління Людовіка XIV (1661—1715 роки).

Перша половина XVII сторіччя, безперечно, не була тим періодом чітко вираженої депресії, про яку надто багато говорять. У іншому разі як у випадку Франції пояснити цю загадку, зрозуміти, чому після свого другого й справжнього приходу до влади (1624 року) Рішельє підвищив, подвоїв, потроїв податки? Не можна чинити такі жорстокі податкові утиски, підкручувати гайки, якщо національний продукт (тобто кількість оподатковуваних і сума їхніх доходів) знижується або принаймні залишається такою самою.

---

* Жюльяр Етьєнн (1914–2006) – французький географ.

Для усієї Франції матеріальне становище погіршилося від часів Фронди (з 1648—53 років). Коливання цін викликали жах. П'єр Губер показав з 1656—57 до 1667—68 років химерність циклу, названого «Пришестя», коли цінова крива піднімається вгору й утворює свічку[145]. Однак ці безладні рухи мають ті ж самі наслідки, що й повторювані випробуваня неврожайних років: селяни, наче равлики, ховаються у своїх черепашках, згідно з образом, який полюбляв Вітольд Кула*[146], потім знов виходять з них, коли все заспокоюється чи здається, що заспокоюється. Справді, тривалий час ціни знижувалися, але чи завжди фаза Б несприятлива для тих, чий рівень життя досить скромний? Якщо підрахунки Френка Спунера правильні, загальний національний дохід продовжував перебувати на тому самому рівні, між 1 200 чи 1 500 мільйонами ліврів (у 1701—60 роках)[147]. Населення близько 1700 року було приблизно 20 мільйонів мешканців: це більше того високого рівня, який зафіксував у минулому в світі Карл Юліус Белок — 17 мільйонів мешканців[148].

в) Від 1750 до 1850 року

Стосовно цих років дуже бурхливої історії, розірваної у своїй серединній зоні перетвореннями часів Революції та Імперії (1792—1815 роки), ми маємо у розпорядженні довідки, чіткіші ніж ті, що стосуються попереднього періоду, і з плином років їхня якість поліпшується. Також щодо демографічних питань існують чудовий довідник[149] і переконливі наукові розробки[150].

Ми не збираємося тут надто глибоко вдаватися до подробиць (і зокрема до дискусій стосовно цінності й застосування документації, які виникли небезпідставно). Не будемо також витрачати багато часу на те, щоб виявити відмінності між періодами: дуже швидке зростання населення від 1743 до 1770 року; надлишок населення, наявність якого позначилася від 1770 до 1778 року; повернення до атмосфери кризи від 1779 до 1787 (але кризи прихованої, послабленої, якщо порівнювати її з кризою XVII сторіччя); нарешті, після паузи часів Революції та Імперії, які відповідали періоду посереднього демографічно-

* Кула Вітольд (1916–1988) – польський історик.

го зростання, але все ж таки зростання, збільшення триває до 1850 року (хоча набагато слабше, ніж те, що траплялося у решті Європи: від 1801 до 1851 року населення у Франції зросло на 30%, у порівнянні з 50% в Європі та 100% в Англії).

Ще одного разу позначилася велика регіональна відмінність, але можна говорити про відносно добре здоров'я французького населення, округлені цифри кількості якого такі: близько 1789 року — 26,3 мільйони[151]; у 1801 році — 27,3; у 1806 році — 29,1; у 1821 — 30,5; у 1826 — 31,9; у 1831 — 32,6; у 1836 — 32,5; у 1841 — 34,2; у 1846 — 35,4; у 1851 — 35,8. Цей підйом, ледь зупинений одного разу, між 1831 і 1836 (через холеру 1834 року), здається основним фактом.

Насправді, чи було чим здивувати? Чи існували насправді причини загального виснаження системи? Криза Давнього порядку; погані врожаї 1788 і 1789 років, які відіграли свою роль у падінні цього Давнього порядку; згодом численні випробування, які настали слідом за оголошенням війни у квітні 1792 року до 1815 року: еміґрація (ймовірно 180 000 осіб) і втрати під час війни (1 200 000 осіб, ймовірно більше 400 000 загиблих під час жорстокої війни у Вандеї). Усе це відбувалося разом із «змінами у розподілі статків, новими переспективами соціального піднесення, змінами у менталітеті, юридичними інноваціями, стількома факторами, які мали важливі демографічні наслідки й вплив яких тривав» до 1815 року[152].

Однак французьке населення подолає усі ці зібрані разом перешкоди. Воно перетне навіть важкі роки Реставрації, Липневої монархії та Другої республіки, названої недовготривалою (1848—52 роки). Воно ще існує, дивуємося ми. Оскільки історики визнали, що з 1817 по 1851 рік тривала низхідна лінія економічного циклу Кондратьєва*, тобто крізь історію цих трьох режимів пройшла лінія постійної, тобто прогресуючої деґрадації економічного життя, аж до глибокої кризи 1847—48 років, класичного прикладу однієї з «криз Давнього порядку», яка, розпочавшись із катастрофи, якщо можна так сказати, сільського господарства, здатна вразити ззовні всю економіку[153]. Ця криза, безсумнівно, — остання з криз цього старого типу, вона позначає свою межу. Інші кризи іншої природи виник-

* Кондратьєв Микола Дмитрович (1892–1938) – російський економіст. Автор теорії великих циклів кон'юнктури, зміна яких пов'язана з якісними змінами в господарському житті суспільства.

нуть згодом у Франції, яка стане промисловою, і наше населення здолає схожі перешкоди і труднощі.

Для традиційних істориків сторіччя 1750—1850 років минало неоднаково, поділене політично внаслідок зникнення Старого порядку та економічно внаслідок перших кроків Промислової революції. Урок, який дають нам історики-демографи, навпаки, — в певній єдності долі французького населення від часів Людовіка XV до часів принца-президента Луї-Наполеона, майбутнього Наполеона III. Згідно з ним можна стверджувати, що XVIII сторіччя, завершуючись, уже наближалось якоюсь мірою до певної сучасності та що XIX сторіччя на своєму початку відновлювало Давній Порядок. Один історик — Андре Ремон мав звичку в наших минулих дискусіях повторювати, що Гізо був людиною XVIII сторіччя, останньою на його погляд, що було іншим способом сказати те саме. Я зі свого боку думаю, що історія населення займає місце поза звичайними розглядами й оповідями істориків: події хроніки накладаються на неї, але, вражаючи, спричинюють лише тимчасові рани.

Чи існують для демографічних процесів до 1850 року одне або кілька можливих пояснень?

Зміни в кількості населення треба зрозуміти в усій сукупності (у 1450—1950 роках і згодом). Це справді величезна проблема, оскільки головна тенденція не викликає сумніву: відбувається загальне зростання. Але з яких причин, загальних та окремих?

Причини виявляються в основному в хворобах і харчуванні. Те що чума зникла у Франції в 1720 році або те, що наше населення краще опиралося їй починаючи з 1450 року, те, що тривало пристосування, опір лиху, — ось що важливо. Або те, що віспа поступово зникала, але все ж таки зникала потроху в XIX сторіччі, що зробила гігієна у цьому сторіччі прогресу, що медицина, принаймні з 1850 року, зазнала вирішальних змін, що госпіталізація поліпшила її, що соціальна безпека принесла величезні блага після Другої світової війни... Це дати, процеси надзвичайної важливості.

Але чи не слід у другу чи в першу чергу відзначити зміни вхарчувані, які також були вирішальними? За німецьким висловом, що перетворився майже на прислів'я, «людина — це

те, що вона їсть». Оскільки вона потроху безперервно поліпшує своє харчування. Еволюція була повільною, але вона відбулася, вона доєдналася до поступового розвитку і підтримки життєвого рівня населення. Повільний рух уперед, це правда, але Франція, як і Європа, насамперед сільськогосподарська земля; поля, культури, надлишок продовольчої продукції майже не покращується з дня на день. З однієї посіяної зернини у Франції зернові культури давали 3 зернини врожаю у 1200 році; 4,3 — між 1300 і 1500 роками; 6,3 — між 1500 і 1820 роками. Ці середні цифри, які я запозичив із більш ніж схожих на правду розрахунків Б. Г. Слікера Ван Бата*, на наш погляд дуже низькі, але вони все ж таки за три сторіччя зростають більш ніж удвічі[154]. Вони свідчать про глибинний рух, який, безперечно, пояснює багато речей. До цього додається неочікуваний, але важливий внесок культур, імпортованих з Нового світу (ми про нього вже казали) і також збільшення привезених ззовні харчових продуктів: зерна з Середземномор'я, що здавна стікалося до Марселя (у XIX сторіччі зернові з України замінили собою зернові зі Сходу чи Північної Африки); зерно, або точніше жито з Балтики починаючи з другої половини XVI сторіччя; рибальство у Північному морі, ще більше на Новій Землі; зерно і вози з борошном зі Сполучених Штатів наприкінці XVIII сторіччя... Додайте, що Франція часів Давнього Порядку завжди, безперечно, була країною, де життя було менш дорогим, більш насиченим, ніж у великих сусідів[155].

Результат цих поліпшень — це прогресивні зміни в тривалості життя й інші темпи старіння населення. Для демографів 1750 рік — це початок цих перетворень, що тривають, постійно прогресуючи, до наших днів. Дехто сьогодні непокоїться, наче цей тріумф над смертю не став головним фактом й найприємнішим з аспектів сучасності. Вони кажуть нам, але хіба це серйозно, що завтра активного населення буде недостатньо, аби сплачувати пенсію населенню похилого віку. Але промисловість майбутнього не буде теперішньою промисловістю. Потім ми не впевнені в регресії активного населення й межа між активною діяльністю й пенсією не затримуватиметься міцно на сучасному віці.

Я вважаю, що існує тенденція думати, що Європа — експлуататорка бідного, менш розвинутого світу, зайняла приві-

---

* Слікер Ван Бат Бернард Гендрік (1910–2004) – нідерландський історик.

лейоване становище. Що вона жила завдяки цим привілеям, цим перевагам, що вона завдяки цьому стала великою. Я сказав лише у загальних рисах, що це пояснення несправедливе. Але треба виділити окремі нюанси. Європейська експансія, що почалася з хрестових походів, відновилася разом із Великими відкриттями, не завершилася регулярною масивною щоденною експлуатацією. Міграція людей за межі Європи тривалий час була надзвичайно скромною. Більше того, якщо підрахунки Поля Берока* правильні, а я вважаю, що вони саме такі, то життєвий рівень в Європі ще у 1800 році майже не перевищив рівня великих регіонів світу, наприклад Китаю[156]. Лише з тріумфом індустрії, який вибухнув у Європі, вона отримала привілейоване майбутнє. Але Промислова революція — продукт численних пізніх перетворень економіки, техніки, суспільства і також ведення сільського господарства, все більш наукового й ефективного, першочергового прогресу, який багато країн Третього світу ще сьогодні не поспішають здійснювати, оскільки він спирається на зусилля й знання, накопичені поколіннями селян. У кількох словах треба сказати саме те, що Європа і Франція, розташована в середині її, мають завдячувати лише собі за свій повільний прогрес. Моральний дух виграє від цієї поправки. Був досягнутий успіх, витрачені власні зусилля в перемозі над собою.

---

* Берок Поль (1930–1999) – історик, фахівець з економічної історії.

III

ОСТАННІ ПРОБЛЕМИ: ТРІУМФИ МЕДИЦИНИ, ОБМЕЖЕННЯ НАРОДЖУВАНОСТІ, ЗАКОРДОННА ІММІҐРАЦІЯ

Не думайте, що підійшовши дуже близько до 1850 року, до по-справжньому *сучасної* доби, ми досягли простоти чи ясності, яких не надавали нам попередні часи. Наші знання в десятки, в сотні разів більші. Але надто часто вони виявляють лише туманні перспективи.

З 1850 по 1985 рік французьке населення, французьке виробництво, загальне багатство Франції, надбання тих, хто належить до привілейованої частини людства, добробут французів безперервно зростали. Завжди з роками з'являлося більше машин, більше доріг, більше залізниць, більше доменних печей, більше заліза, чавуну, сталі, сукна, бавовняних тканин, шовків і більше студентів у наших університетах, і більше людей на території нашого «шестикутника»... Сталося величезне підвищення життєвого рівня. Загальний національний дохід країни, так само як дохід pro capite* безперервно зростав. У *готівкових франках* навіть у найвіддаленіших регіонах нашої країни заробітна платня лісорубів, робітників, що виробляють деревне вугілля, поздовжніх пилярів увесь час підвищувалася[157]. Не кажу, що все відбувається на краще у цьому найкращому й насправедливішому світі: навіть у Парижі народні маси дуже часто залишаються злиденними. Але є очевидне поліпшення — тривоги й випробування, яких вистачає, вочевидь відступають.

Щодо прогресу, щодо нашої належності до привілейованої частини людства — індустріальної Європи, — вважаю, що зайве довго пояснювати, тим більше що читач зможе звернутися до графіків і таблиць, які упродовж цієї книжки різною мірою позначають і підсумовують цей незаперечний прогрес. Замість

---

* Поголовний, подушний *(лат.)*.

цих відсунутих завдань, які трохи набридли, я з більшим задоволенням віддам перевагу трьом питанням, на мій погляд суттєвим, які занурюють нас у ту реальність, у якій я хотів би опинитися.

1. Якими є ті чудові покращення, які завдяки медицині й спільному прогресу суспільства і економіки змінили на наш погляд біологічні умови існування французького населення та інших людей, що належать до привілейованої частини населення цієї землі?
2. Яку роль відіграє у наших суспільствах добре відоме усім поширення використання контрацептивів, яке так часто зазнає звинувачень?
3. Наскільки вагома у нашій країні роль зростаючої й жахаючої закордонної еміграції в сучасній та ще більше у майбутній рівновазі французького населення?

Але перед тим як іти далі, я вважаю за потребу сказати, аби бути зрозумілішим:

1. На наступних сторінках я не пропонуватиму для складних моментів історії, яка щойно минула чи ще розгортається на наших очах, *вирішення* проблем, що нас хвилюють. Я не політик, не людина, відповідальна за політику, не мораліст. Якби я міг приймати рішення, я знаю, що між тим, що *треба було б зробити*, і тим, що обставини *дозволяють зробити* (часто майже нічого), існує величезна дистанція. Франція, на жаль, більш потерпатиме, будуючи власну долю. Я завчасно шкодую про це.
2. Не довіряйте тому, що казатиме вам ваша *свідомість*, оскільки вона бере участь у цих дебатах. Теперішнє залежить від наукових спостережень. Але через нас самих *об'єктивне* теперішнє має тенденцію вислизати від нас. Тим більше, що соціальні «науки» ще недосконалі й ризикують ще тривалий час такими залишатися.

Отже як триматися подалі від моралі? Вона втручається мимоволі, логічно навіть у галузь спостережень. У математиці вочевидь немає моралі. У фізиці — лише трохи у деяких небезпечних зонах — насправді дуже небезпечних. У біології мораль увесь час буркоче й не перестає це робити. У соціальних науках — ще гірше: вона підвищує тон, особливо якщо ви маєте нахабство взятися за дослідження сучасності чи того, що може статися у майбутньому. Історія минулого, це ще про-

ходить! Історія сьогодення або історія завтрашнього дня, кожен має що сказати на цю тему. Мораль, наші настрої, отже зустрічаються тут. Мені не вдалося прогнати їх. Я спробую лише зробити так, щоб вони залишалися на своєму місці.

Медицина і здоров'я народу

Звісно, немає більш захоплючої історії, ніж історія медицини. Ще з більшою впевненістю можна сказати, що немає складнішої, заплутанішої історії, такої, яку було б ще важче написати. Безперечно, як я не раз вже казав, тому, що не існує самої по собі окремої або часткової історії — історії медицини чи чогось іще, яка, немов змагаючись наввипередки з іншими, не долучалася б до всього простору загальної історії.

Хоча сьогодні медики вважають, що неважливо без практичної вигоди обговорювати медицину минулого. Жодної користі від того, що у ретроспективній мандрівці ми перетнемо 1945 рік і підемо ще далі. Однак відкриття пеніциліну, яке торкнулося кількох десятиріч, було зроблене у 1929 році; гепарин, природна речовина, що перешкоджає зсіданню крові, «яка дозволила розвиток досліджень серцево-судинної системи, була відкрита у Швеції» під час останньої світової війни...[158] Але все це — частина недавньої історії, щоправда розрив між медициною минулого і сьогодення фантастичний, і щодня він поглиблюється.

Захопившись колись під час мого викладання у Коллеж де Франс працями Амбруаза Паре (близько 1509—1590), я дійшов висновку, що прогрес хірургічних інструментів з XVI сторіччя до наших днів був певною мірою поступовим і послідовним. Вочевидь ймовірно, що це так, але існують навіть зміни в одному із способів застосування схожих, майже однакових інструментів, зокрема звичайного леза, як повідомляє про це Жан-Шарль Сурніа*, хірург і окрім цього історик — знавець історії медицини. «Найпростіші дії хірурга, — писав він, — наприклад, надрізування шкіри, виконуються сьогодні не так, як за часів Гіппократа: скальпель, яким ріжуть, має не таке саме лезо, як колись, не такий самий загострений край, не такий самий держак; хірург [теперішній] краще знає анатомію, вміє

* Сурніа Жан-Шарль (1917–2000) – французький хірург.

контролювати проникнення скальпеля, він розсудливо уникає непотрібного, стежить за кожним хибним рухом інструмента. Отже, інструмент не тримають ані так, як Абулькассіс, ані так, як Амбруаз Паре, безперечно, ані так, як Фарабеф* у середині минулого сторіччя. Не займають того самого положення ні кисть руки, ні передпліччя, ні плече, ні тіло»[159]. Що ж до сучасних інструментів мікрохірургії, що без кінця поновлюються, вони за своєю винахідливістю, точністю незрівнянні з інструментами минулого.

Не менш очевидно, що історія медицини, нескінченний потік ідей та дій, — це складова й корисна частина загальної історії. Скільки людей вона врятувала? Як лікарі підійшли до знань про тіло людини, про хвороби, здоров'я? Як влада, зокрема влада міст, задумує охорону здоров'я населення, нагляд за ним і поліпшення його показників? Усе це має неоціненне значення для історії суспільств.

Крім того, це тривале минуле медицини, що нескінченно вирує в потоці загальної історії, яка її супроводжує, кидає яскраві промені на деякі риси й структури її природи, навіть актуальної. Той, хто прочитає чудові книжки Жоржа Кангілема**, філософа й історика наук, дізнається, що теперішня медицина, яка вважається наукою і дослідженням, не більше не менше, також пройшла ще через концепцію a priori, як за часів *віталізму* Марі-Франсуа-Ксав'є Біша*** (1771 — 1802) — чи можна було б сказати «міфа», аби вжити ще раз слово, використане професором Сурніа? А все ж таки міфи, якщо міфи існують, сьогодні хутко змінюють один одного й дослідження механізмів життя й клітини прогресують швидко й революційно.

Розрив між минулим і сьогоденням, фундаментальна зміна датується серединою XIX сторіччя. За кілька років тоді відбулася глибока революція. Як зауважив професор Жан Бернар*,

---

* Абулькасіс (Абу Аль Касім; 940–1013) – хірург, фундатор сучасної хірургії; Паре Амбруаз (1509–1590) – французький хірург, вважається одним з батьків сучасної хірургії; Фарабеф Луї Юбер (1841–1910) – французький лікар, засновник Національної медичної школи.

** Кангілем Жорж (1904–19950 – французький філософ, історик науки (медицини, біології, психології).

*** Біша Марі-Франсуа-Ксав'є (1771–1802) – французький анатом і фізіолог.

медицина «набула раціональної ефективності тільки у середині XIX сторіччя, разом із появою лише за шість років (1859–65) таких фундаментальних відкриттів, як відкриття Дарвіна, Пастера, Менделя, Клода Бернара, які породили сучасну медицину й викликали революцію в біології, що розгортається на наших очах»[160]. До імен, які перерахував Жан Бернар, додамо принаймні, підкресливши його, ім'я Франсуа Мажанді (1783–1855), який був учителем і попередником Клода Бернара у Коллеж де Франс. Одразу після Французької революції, яка ввергла у свій руйнівний вирій колишній медицинський факультет, його з головою поглинула абсолютна пристрасть до нового та захопила безперервна й нещадна полеміка між одними й другими. Насправді він відкрив медицину і психологію для інших уже сформованих наук, якими були тоді фізика і хімія. Корисний вплив: він заснував експериментальну медицину. Завдяки такому подвигу він стверджується як унікальний дослідник у низці новаторів, так само як Евариста Ґалуа, молодший, геніальний математик, вбитий на дуелі у двадцять років, якому вистачило часу сформулювати в єдиній науковій праці сучасну теорію алгебраїчних функцій.

Ніхто, крім Мажанді й разом із ним Клода Бернара (1813–1878) не відчував, що живе в нову епоху, революційну для медицини. Еміль Літтре (1801–1878) сказав про Мажанді невдовзі після його смерті: «Він був чужий, навіть ворожий до будь-якої історії... Системи минулого, спосіб розмірковувати, спосіб експериментувати, тенденції, усе здавалося йому негідним уваги серйозної людини. Для нього наука не має коренів у попередніх сторіччях»[161]. Клод Бернар думає з ним в унісон, не вагаючись, стверджуючи, що «теперішня наука неодмінно займає місце вище за науку минулого, і немає жодної потреби шукати прогрес сучасної науки у знаннях минулого. Їхні теорії, обов'язково хибні, оскільки вони не містять фактів, відкритих відтоді, і тому вони не мають жодної реальної користі для сучасних наук»[162].

Спробуємо зрозуміти ці несправедливі слова: Мажанді та Бернар наполегливо і пристрасно робили все, щоб побудувати нову медичну науку, породжену винятково досвідом. Революціонери у найсильнішому сенсі цього слова, вони мусили боротися проти Давнього Порядку, який, доходячи до абсурду, охоплював

---

* Бернар Жан (1907–2006) – французький лікар, спеціаліст з гематології та канцерології.

і колонізував усі інституції, лікарні, кафедри, заклади освіти... До того ж, після них їхня революція, уповільнюючись, займе своє місце, як будь-які глибинні революції. Тим більше що фізика, хімія, біологія — суттєві підвалини — самі продовжують формуватися як науки, зі своїми затримками, власними просуваннями вперед і власними обмеженнями. Нова медицина твориметься, повільно складатиме уяву про себе завдяки клінікам-лікарням, згодом завдяки лабораторній медицині. І ця медицина буде ефективною лише завдяки підтримці, допомозі держави й розширених інституцій Міністерства охорони здоров'я.

Я не ставив собі за мету аналізувати, як дозволяють це собі автори чудових книжок, цей повільний розвиток, який був сам по собі так само важливий, якщо не важливіший за теперішнє завоювання космосу. Я хочу тільки відзначити, зробивши це дуже швидко, наслідки цих див для життя 54 мільйонів людей, враховуючи останній перепис населення 1982 року. Наслідки, що вже давно помітні. У листопаді 1949 року, коли я починав своє викладання у Коллеж де Франс, я сам був ще дуже молодий, але переді мною були часто набагато старші слухачі, і я казав їм: «Облиште будь-які можливі сумніви. За часів Франциска I, фундатора нашого закладу, таке зібрання, як наше, слухачів і лекторів, було б неймовірне. Диво сучасної історії — це неочікуване продовження тривалості життя людини». Зменшення смертності, як недавно писав Альфред Сові, — це «перемога, отримана над багатомільйонним ворогом, яким є смерть»[163].

Я не кажу, що ця перемога була досягнута лише завдяки медицині, тоді як тисячі процесів розширили поле своєї дії: прогрес комунікацій, міжнародна конкуренція, чудові лікувальні засоби, які виробляються серіями, вакцини, хлороформ, відкритий у 1831 році, застосування якого розпочалося у 1847 році, Х-промені, лазер, застосування електроніки, оптики, холодильних установок, пересадка органів, операції на відкритому серці, величезна кампанія проти серцево-судинних захворювань, безперервна боротьба проти раку... Визнаємо, що ця боротьба у різноманітних формах проти хвороб — мільйони й мільйони життів були врятовані завдяки їй — важливіша для людства, ніж наші жалюгідні політичні війни, навіть найзгубніші.

Ось факт: тривалість життя у нас сьогодні 71 рік для чоловіків, 79 років для жінок. Близько 1900 року для чоловіків вона була 46 років[164].

Саме це примушує бачити у «перспективі» ситуації, до яких ми йдемо майже завжди з заплющеними очима. Адже я побоююсь стосовно цього, що ми досягнемо перспективи лише виходячи з міркувань, спрямованих в одному напрямку, не думаючи про те, що майбутнє — це поєднання різних напрямів, рухів, певних несподіванок. У 1942 році такий демограф передбачав, що 1982 року нас на території французького «шестикутника» буде 29 мільйонів осіб: нас 54 мільйони. Такий демограф оголошує сьогодні, що нас буде — усі речі, зрештою, однакові, — 17 мільйонів у 2100 році. Ми не досягли цієї дати, аби констатувати його помилку, але помилка станеться. Нам кажуть також, що за такого перебігу подій не буде достатньо молодих працездатних людей, для того, щоб сплачувати пенсії літнім людям. Але чи можна судити, спокійно уявляти собі завтрашній день за точними математичними рівняннями сьогодення чи минулого? Сучасний уряд, замкнений у вже старих поглядах, зайнятий боротьбою з безробіттям, чи помічає він, що існує «суперечність між триваючим збільшенням співвідношення літніх людей щодо молоді [у суспільстві] й наївною ідеєю понизити пенсійний вік»? Я мимохідь запозичив це зауваження в Альфреда Сові»[165].

Справді, всі напрямки розвитку майбутньої економіки й суспільства формулюватимуться з застосуванням старих і водночас зовсім нових термінів. У майбутньому «молодими» вважатимуться вже не ті, хто молодше 30 років, як кажуть сьогодні, а ті, хто молодше 40 років, а потім — молодше 50 років... Тривалість життя буде вже не більше 71 року, а більше 80, 90 років... Хіба ми це знаємо! І це прийдешнє суспільство знемагатиме від дозвілля, від відсутності праці. Треба буде організувати окремий сектор, щоб відповісти на цю потребу: розважити публіку, зайняти її чимось, позбавити від неробства. Для цього слід розширити наскільки це можливо до крайньої межі наш сектор, названий третинним, уже надмірний. Особливо якщо роботи міцно увійдуть у наше життя і, помножуючи свої послуги, запропонують додатковий час для дозвілля населенню, названому активним. За словами Джона Нейсбітта*, хіба не схожі ці роботи на «працівників-іммігрантів майбутнього»?[166]

---

* Нейсбітт Джон (н. 1929) – американський футуролог.

Обмеження народжуваності

Сьогодні всі промислово розвинуті країни охоплені біологічною кризою. Вони страждають від важкої хвороби, від якої, щиро кажучи, немає ліків. Добровільне обмежування народжуваності в цих країнах потягло за собою справжнє демографічне лихо чи оголосило про його початок. До цього додалося збільшення тривалості життя, і це викликало прискорене старіння нашого суспільства та небезпечну й зростаючу неврівноваженість між активним і пасивним населенням. Звідси, повсюди в Європі, як і у Франції, бурхливі застереження, похмурі прогнози й постійні обвинувачення, що стосуються застосування протизапліднювальних засобів.

Наведемо обвинувачення, або радше кілька обвинувачень: застосування контрацептивів, насправді, — це набір різноманітних засобів, які обмежують так чи інакше кількість майбутніх народжень. Серед них: перерваний статевий акт (coïtus interruptus), а також implectus restrictus (пестощі й обійми без сім'явипорскування), презервативи, методи, названі нібито ефективними (Огіно* тощо), сперміциди, нарешті пігулки, передусім вони, які поширилися у нашій країні з 1960 року і (лише вони) здійснили революцію в звичаях. Чи треба додати ще цнотливість, целібат, пізні одруження, содомію? Всупереч звичаям, які склалися, я не додаватиму сюди зовсім дітовбивство (яке практикувалося в Китаї) чи аборти, наслідки яких певно не можна не враховувати, але які є не контрацептивними методами, а радше засобами, спрямованими проти народжуваності.

У минулому дитяча смертність брала на себе функцію обмежувача народжуваності. Це лихо сьогодні зникло (Франція щодо цього майже очолює табель про ранґи)[167], але колись воно набувало трагічного розмаху, сягаючи вершини серед знайдених дітей, слабших за інших. «В Екс-ан-Провансі з 1 січня 1722 року по 31 грудня 1767 року з 4 844 дітей, підкинутих до лікарні Сен-Жак [тобто одна дитина кожні три дні]... залишилося живими 2 224», тобто менше половини[168]. Один приклад з тисячі!

---

* Йдеться про календарний метод контрацепції Огіно – Кнауса (за прізвищами японського гінеколога Кюсаку Огіно й австрійського лікаря Германа Кнауса), винайдений та поширений у 20-і роки XX сторіччя.

П'єр Шоню, пристрасний історик, який безперестану протестує по радіо, по телебаченню, у своїх статтях і книжках проти закону, прийнятого у січні 1975 року (затвердженого 31 грудня 1979 року), що леґалізував у Франції аборти, дійшов до того, що сказав: «Сьогодні вбивають дітей до їхньої появи на світ; колись дитяча смертність брала на себе функцію (щиро кажучи, невтомно) вбивати їх після їх народження».

Контрацепція певно не датується вчорашнім днем, вона — не сучасний винахід. Але лише недавно вона перетворилася на епідемію, охопила всю Європу, проникла в неї, дезорганізувала її, вона перетворилася на справжню революцію в звичаях. А втім у Франції ця революція відбулася раніше, ніж повсюди. З середини XVIII сторіччя її вже можна було помітити. Неможливо для сучасників не бачити її, не уявляти її наслідків. Ми були на цьому шляху на ціле сторіччя попереду наших європейських сусідів.

Таке передування виявилося згубним, катастрофічним для зростання французького населення. Це зростання більш ніж уповільнило свою ходу, тоді як населення сусідніх країн продовжило своє просування вперед і навіть з розвитком промисловості пришвидшило його темпи. Ми втрачаємо відносну вагу нашого населення щодо загальноєвропейського. Франція з населенням понад 27 мільйонів мешканців (проти 18 міільйонів в Англії та 24,8 мільйонів у Німеччині) була ще у 1800 році — не беручи до уваги величезну Росію — найчисленнішою нацією в Європі; вона представляла 15,7% населення континенту; у 1850 ця цифра була не більше ніж 13,3% і лише 9,7% — в 1900 році. Отже, Франція дорого заплатила за те, що так рано ускочила в халепу, в якій ніколи не опинялася, позбавитися якої вона нездатна (чи навіть не намагається) з усією енергією, яка для цього потрібна. Щоправда, те саме сталося і з іншими європейськими націями, яких також торкнулося зменшення кількості населення. Вони також ніяк від цього не звільняться.

Отже, чи не слід вважати, що не 18 червня 1815 року на полі тяжкої битви поблизу Ватерлоо Франція перестала бути великою й могутньою державою, а набагато раніше. саме тоді, коли вона відмовилася за часів правління Людовіка XV від природного зростання кількості немовлят? Упродовж XIX сторіччя, пояснює Альфред Сові, спостерігався паралелізм у розвитку країн Західної Європи. Усе було майже нерозривно пов'язане між собою: соціальна еволюція, політика, промисловість, меди-

цина тощо, за винятком кількох років. Усе крім одного пункту й лише для одної країни: коли на сто років раніше за інших «Франція почала зменшувати міцний шар свого молодого населення [і це] саме тоді, коли вона взяла курс на завоювання світу». Всі кроки Франції відтоді залежали від впливу цієї події, яка відбулася... у XVIII сторіччі.

Віповідно до цього важливо окреслити риси цього передчасного розвитку, знайти його причини. І насамперед завдяки коментарям сучасників, економістів чи «демографів», які ще не мали фахових дипломів (слово «демографія» з'явилося лише у 1853 році).

Економіст і письменник, на мій погляд талановитий, Анж Ґудар, обвинувачує тогочасну розкіш у тому, що вона була у цьому разі поганим порадником: «Саме любов до задоволень і до зручностей сповнює сьогодні Францію одинаків... — людей, які зникнуть зі світу разом із усіма своїми наступними поколіннями... Вважається, що непристойно, якщо хтось не в змозі вивести жінку в світ з певним блиском, і через це роблять висновок, що набагато пристойніше зовсім не одружуватися. Це щось надзвичайне, якій кількості одружень карети, однокольорові чи вкриті позолотою, певна кількість, більша чи менша, коней, слуг, гінців, лакеїв, з кожним днем усе більше стають на заваді»[170]. Більше того, «плодючість жодною мірою не ставала наслідком подружнього шлюбу: її побоювалися і чи безпосередньо *чи опосередковано* робили все, аби перешкодити її зростанню... розкіш усе дедалі більше змушує розглядати як безчестя велику кількість дітей. Що багатший чоловік, то більше він потребує обмеження свого потомства»[171]. Ще гірше те, що «зараза [розкоші] поширюється й потроху дістається до простолюду, завдяки праці якого були закладені підвалини будівлі цивільного державного правління»[172]. Це судження, ці слова були написані в 1756 році, коли починалася війна, названа Семирічною війною (1756—63) і попереду у Людовіка XV до 1774 року було ще вісімнадцять років правління.

У 1758 році абат з півдня Жан Нові де Кавейрак казав про цих людей, що відмовляються «без жалю називатися ніжним званням батька... одними керують бажання, інші *роблять природну помилку*»[173]. У 1763 році Тюрмо де ла Морандьєр, «демограф-аматор», повідомляв про все частіше використання проти запліднювальних засобів: подружжя бажають тепер мати лише

одну дитину або зовсім не бажають мати дітей. Це «*паплюження святості шлюбу*, ця ганебна економія поступово перемагає як епідемічна хвороба» і сповідники стверджують, що всі класи суспільства, багаті й бідні, вражені нею[174]. Шевальє де Серфволь зі свого боку викриває у 1770 році згубний вплив на здоров'я цієї «ганебної поведінки», проти якої релігія марно бореться[175]. І Моо, репутація якого усім відома, так само категоричний (1778 рік): «Багаті жінки... не єдині, хто вважає збільшення свого роду *обманом минулих часів*; уже ці *згубні таємниці*, невідомі жодним тваринам, крім людини, проникли у села; знущаються з природи навіть у селі»[176]. У Нормандії у 1782 році, якщо вірити отцю Феліну, місіонеру з Сен-Жан-Ода, який працював у цій провінції, «в ім'я спасіння душ у містах і селах», «злочин ганебного Онана... величезний та дуже відомий серед подружжів... особливо коли вони не хочуть мати величезної кількості дітей, не бажаючи позбавляти себе задоволення, які вони смакували в подружньому житті; ця жалюгідна схильність спільна і для багатих, і для бідних; їхні мотиви різні, але їхній злочин той самий. Рідко вони звинувачують одне одного; чи існує також згубна причина для численних обвинувачень»[177]. Через кілька років (у 1788 році) Мессанс викривав «підрахунок» (акт якого передбачає рішення та відповідальність), який робить людина, аби мати лише одного чи двох дітей; фальшиву велич, яка змушує [її]... мати велику кількість слуг, велику кількість гостей за столом, замість того, щоб оточити себе дітьми; і *найбільша розбещеність* — це та, що перевершує усе, *руйнує, поширюючись*»[178]. Занепокоєність дісталася навіть до уряду: у 1785 році Неккер побоюватиметься, щоб ця зіпсованість звичаїв не опустила рівень народжуваності нижче за рівень смертності.

Ці свідчення не лишають жодного сумніву. Контрацепція поширюється, завойовує своїх прихильників, передається, наче хвороба; практика, яка стає дедалі ширшою, — це перериванння статевого акту. Але зазвичай присутня пояснювальна схема, можливо, надто проста: уявляється, що «згубні таємниці», відкриті й застосовані вищими класами, могли бути перенесені на заможні класи, згодом — на народні маси міст і селищ, нарешті — на сільське населення, яке запізно «навчилося розуму». «Контрацептивний десант у селі, — каже один сучасний історик, — це завершення розбещення, яке вигадало місто»[179]. Але чи були села такими невинними й чи справді вони нічого не знали, як хочуть нам про це сказати?

Дослідження Ґі Арбелло стосовно п'яти населених пунктів департаменту Верхня Марна, по сусідству з Жуанвіллем, показують, що у цих селах у XVIII сторіччі діти народжувалися залежно від занять батьків або після жнив, або після збору винограду[180]. Окрім первістка, дата народження якого залежала від дати одруження. Але наступні, чи не були вони добре запрограмовані? Те, що для цього програмування застосовувалася практика використання контрацептивів, а не неймовірна цнотливість, легко уявити собі, оскільки ми знаємо, що в ті самі часи у Нижній Нормандії, краї, «де дуже рано плодючість подружніх пар стала посередньою»[181], контрацепція регулярно викривалася сповідниками. Включаючи села: у 1650 році у парафії Кутанс місія виявила, «ганебний гріх, який чиниться в найпотворнішій формі та в такому брудному невігластві... що [вони часто навіть] не знають, що скоюють гріх»[182].

За цих умов ми не здивуємося спізнілій нотатці (1754 року, але яка тоді видавалася загальною істиною) псевдо-шевальє Джона Ніколлса, насправді француза, що народився в Мані й ховався під запозиченим ім'ям, аби зовсім вільно говорити про Францію й Англію. «Для всіх землеробів, — висловлює він свою думку, — села тримали цей клас на превеликий подив у бідності, так само як міста могли виявити їхнє багатство. Саме на них найважче тиснув тягар державних податків. Землероб, який не мав необхідного для життя, боявся як лиха народження великої кількості дітей. Страх нестерпних злиднів заважав багатьом одружуватися, і серед цього класу одруження стали менш плідними»[183].

Саме такого роду встановлені факти дають нам недавні дослідження демографів та істориків у сільському й міському середовищі за критеріями і методами Луї Анрі* (за реєстрами цивільного стану). Вони дозволяють приблизно підрахувати коефіцієнт плодючості заміжніх жінок за регулярними чи нерегулярними інтервалами між народженнями їхніх дітей. Маємо деякі результати: контрацепція проникла у французькі звичаї набагато раніше, ніж ми думаємо, звертаючись до хронології подібних процесів у Європі. Історики пояснюють це за своїм бажанням тим, що еволюція застосування цих засобів розвинулася буквально разом із початком Французької революції, якщо вочевидь не почалася разом із нею.

---

* Анрі Луї (1911–1991) – французький історик, фундатор історичної демографії.

Так, у Мелані, невеличкому містечку на Сені, за 47 кілометрів від Парижа до 1740 року 90% подружніх пар не обмежували або дуже мало обмежували народження дітей; інші були стерильними або за власним бажанням малоплодючими. Починаючи з 1740 року співвідношення цих останніх зростає, піднімаючись від 10 до 17% між 1740 і 1764 роками, тоді як обмеження народжуваності дедалі поширюється на частину інших подружніх пар; від 1765 до 1789 застосування контрацепції охопить майже чверть від загальної кількості подружніх пар. Однак величезний стрибок відбудеться у 1790 році: співвідношення стерильних пар або тих, що постійно застосовують контрацепцію зросте з 24,1% до 46,5% між 1790 і 1814 роками і до 59,4% з 1815 до 1839 року[184].

Насправді це було неспростовним фактом у Мелані й певно в інших місцях. Але чи було так в усій Франції? Ймовірно, ні. «У Руані, — писав Ж.-П. Барде, — взяття Бастилії не прискорило розвиток контрацепції, яка тріумфувала майже впродовж сторіччя»[185]. Продовжуючи наводити переконливу аргументацію, він стверджує: «Восьмеро дітей... у 1670 році [у родині], ледь четверо у 1800 році. Руанці менш ніж за 150 років опанували дивною майстерністю «згубної таємниці». Як вони спромоглися за чотири чи п'ять поколінь удвічі зменшити кількість своїх нащадків? Демографічний аналіз не відкриває проти запліднювальних рецептів, але дозволяє простежити за розвитком різновидів контрацепції та уточнити їх»[186].

Навпаки, у трьох селах Іль-де-Франса — Бомон-ле-Нонен, Маршеру, Ле Меніль-Терибю (тепер комуни департаменту Уаза, округ Бове)[187], здається, процес розвинувся лише наприкінці XVIII сторіччя. Також у Шатійон-сюр-Сен, де, хоча дані короткі, обмеження народжуваності фіксується між 1772 і 1784 роками[188]. Тоді як у Санґен-ан-Мелантуа, неподалік Ліля, у своєрідній частині Франції, марґінальній, зовнішні зрушення, спізнілі, спочатку дуже помірні, стверджуються лише в середині XIX сторіччя. І у Вандеї ще близько 1830 року була лише трохи охоплена «мальтузіанською революцією»[189].

У цьому не було нічого дивного, оскільки Франція, щодо революції, яка її охопила, залишалася різноманітною у своїх реакціях. Однакові обставини не завжди приводили до однакових наслідків. Такі пояснення, які здаються а ргіогі очевидними підтверджуються в одному місці й не підтверджуються в якомусь іншому. Отже, так само як у Нормандії, у Бретані «спад-

коємне зрівнювальне право для простолюду» і, як у Нормандії, «уважна турбота про дитину»[190], два мотиви, які загалом могли підштовхнути родину до зменшення свого потомства. Але Бретань, здається, не була такою мальтузіанською, як її сусідка.

Насправді, що більше розширюється сфера дослідження, то більше ускладнюється проблема. Серед багатьох факторів можна визнати, кожний сам по собі, такі: вік батьків під час одруження, грудне годування дітей матір'ю чи відсилання їх до годувальниці, становище родини на соціальній драбині й галузь діяльності, соціальний статус, культурний статус, що, як відомо, впливає на саму форму родини, право або звичай, що визначає наслідування (вони дуже змінюються від провінції до провінції), нарешті ефективність повчань церкви, що активно залучалася до обговорення. Усі загальні пояснення, які намагатимуться зробити, можуть вийти незграбними, там чи тут, залежно від часу і місця, й бути прийнятними лише за умови, якщо завчасно погодитися на неузгодженості й плутанину. Нехай буде так. Але варті зусиль пошуки розуміння того, як саме і чому феномен контрацепції, покликаний поширитися світом, з'явився у Франції настільки раніше, ніж будь-де.

Нагадаємо, що не слід, як це часто роблять, відносити все на рахунок віку Просвітництва чи бурхливих і нестабільних років Французької революції. Не йдеться про відкриття, яке поширювалося б так, як поширюються культурні надбання чи епідемії. Не слід також вірити тому, що протизапліднювальні засоби, як часто кажуть, були винайдені французькою аристократією за часів Людовіка XIV або Людовіка XV, що поганий приклад був даний герцоґами і перами чи сучасниками пані де Севіньє, яка сама дуже непокоїлася за свою дочку під час її вагітностей[193].

Виникнення контрацепції ховається у глибині сторіч. Отже, як кажуть історики, навмисне обмеження народжуваності завдало рокового удару грецькому диву; у Римі за блискучої доби Авґуста діти в родинах ставали все менш і менш численними. У Біблії Онан — це персонаж, що символізує перерваний статевий акт. І каяття, що одне слідом за одним з'являлися у VI сторіччі, змушують думати, що «згубні таємниці» завжди робили свою справу на шляхах розвитку західних цивілізацій. Я охоче погодився б з Ж.-П. Барде[192], коли він пише, що майже не можна уявити абсолютно «не контрацептивні» суспільства, які називалися б такими, що завжди надавали притулок «по-

дружжям з підозрілими звичаями». Зроблені висновки, наприклад, з дуже слабкого показника незаконних народжень у XVII сторіччі у селянському середовищі, де молодь змушували до дуже тривалого утримання до одруження, тому вважається, що нібито контрацепція була зовсім невідома чи навіть немислима, як казав Філіпп Ар'є*, до недавніх часів, — ось що здається мені найбільш помилковим, як Ж.-П. Фландрену. Тим більше, що за загальними свідченнями проститутки, вічні сексуальні просвітниці, постійно застосовували контрацепцію. Стосовно жінок, що народжували без церемоній, хіба не казав Монтень про «стількох шльондр, що позбавляються своїх дітей як після народження, так і після зачаття»[193]. І слово «шльондри» тут має свій сучасний принизливий сенс, тому що вони зрештою протиставляються цій «доброчесній дружині Сабіна**».

Але, якщо церква так затято боролася, й іноді успішно, проти цього зазіхання на святі стосунки й мету християнського шлюбу, якщо сповідники непокоїлися щодо цього й просили у єпископів інструкцій, щодо поводження з грішниками, це саме тому, що існувала проблема і загроза для подружжів і це розуміла церква.

Позиція церкви

Треба уточнити, оскільки це далеко від того, що ми уявляємо сьогодні, яким ще до відносно недавніх часів був образ ідеального християнського одруження. Це не любовний зв'язок, ще менше — фізичне кохання. Будь-які пристрасні почуття, читаємо ми у текстах XVI сторіччя, ставлять під загрозу «доброчесність шлюбного ложа». Той, хто зі своєю дружиною «задовольняє розгнузданий дух плоті», настільки, що навіть якби вона не була б його жінкою, «він бажав би мати з нею справу», той, хто виявляє себе досить розбещеним і надмірно закоханим у дружину, більше ніж має її чоловік, чинить адюльтер». Одруження й було впроваджено саме для того, щоб «уберегтися від

---

* Ар'є Філіпп (1914–1984) – французький історик-медієвіст, дослідник історії сім'ї.

** Епоніна (померла 79) – дружина римського офіцера Юліуса Сабіна. Вирізнялася доброчесністю, була страчена разом із чоловіком. Беатифікована під ім'ям святої Епоніни.

гріха [яким є пошуки власного самозадоволення], і для того, щоб мати потомство, яке виховувалося б у любові й богобоязні»[194]. Мета «святості шлюбних стосунків» полягає в тому, щоб «мати потомство, навіки благословенне Господом»[195], «мати дітей і виховати їх у славу Господа»[196]. Лихо тому, хто забуває це настійливо необхідне правило. Катехізис парафії Мо за часів, коли єпископом там був Боссюе*, вчив, що у шлюбі головний гріх — «уникати мати дітей, що є ганебним злочином», звісно за винятком того, якщо засобом є цнотливість, на яку погодилося подружжя. Цей ганебний злочин, який переслідувала церква, вважався смертним гріхом, у якому винного змушували каятися й позбавляли святого причастя.

Не уявлятимемо собі, що ця концепція шлюбу обмежувалася колами побожних святенників. Монтень висловлювався у промові[197], яку не схвалював його сповідник, про «релігійний зв'язок і святенників», що одруження існує для того, щоб уникнути будь-якої «розбещеності й розпусти». «Ганебні (хтиві) пестощі, перша жага яких підштовхує нас у цій грі, — пише він, — це не лише непристойне, а й шкідливе поводження з нашими дружинами. *Нехай вони вчаться безсоромності принаймні у інших.* Вони досить швидко засвоюють те, чого ми потребуємо».

Цікава фраза, та, яку я підкреслив у цій моралізаторській промові. Поза шлюбом, наприклад в адюльтері, «розбещеність» природна. Ось що визначає ту прірву, яку рекомендують, вимагають, між всесвітом шлюбу, порядку в родинному колі, гідності й цим іншим всесвітом, яким є позашлюбне життя, де тварина може фиркати і фиркає. Отже, існує дві манери жити статевим життям — розпусна і розсудлива, і те, що дозволено в одній, принципово недозволено в іншій. Брантом**, настільки поблажливий до вільних жартів і пустощів, що він охоче, або навіть потішаючись, розповідає, він також нагадує, що згідно з «нашим Святим писанням... не треба, щоб чоловік і його дружина так сильно захоплювалися одне одним... відчуваючи любосне і розпусне кохання; тим більше що підкоряючи та займаючи

---

* Боссюе Жак Бенінь (1627 – 1704) – французький письменник. У 1681 році був єпископом у місті Мо (тепер у французькому департаменті Сена і Марна).

** Брантом П'єр де Бурдейль, сеньйор де (1540–1614) – французький письменник.

своє серце цими хтивими задоволеннями, [вони] так сильно мріють про них і віддаються їм так пристрасно, що забувають про любов, яку вони винні Господу»[198]. Він казав також про ці «гидоти», які «опаскуджують» шлюб. Але ці самі гидоти — такі ситуації нечувані для закоханого подружжя — видалися йому чудовою грою, коли вони були спритно представлені при дворі принца групі молодих жінок, що виґравіювали на дні кубка, з якого запропонували йому випити: «Дехто розбещується, щоб спробувати це, бо кожна розумна особа хоче спробувати все»[199].

Дивно, що той, хто серйозний у шлюбі, настільки менш серйозний, щоб не сказати просто несерйозний поза ним. І ще дивніше, що до концепції церкви приєднується соціальний консенсус. Брантом, наприклад, без зайвої соромливості говорить про перерваний статевий акт, який деякі жінки вважали за обов'язок практикувати в адюльтері, «як для того, щоб не вважати дітьми своїх чоловіків тих, що їм не належать, так і для того, щоб їм не здавалося, що їх обманули і зробили рогоносцями, якщо роса увійшла всередину... Отже, вони все добре усвідомлювали»[200]. Нам цей висновок здається іронічним, але зрештою це саме позиція церкви, що в адюльтері, блуді та інцесті уникнення народження дитини є пом'якшенням вини. Від ритуалів каяття Середніх віків, що подвоюють чи потроюють роки покаяння, на які покарані розпусники чи ті, хто скоїв адюльтер, коли він був причиною народження незаконних дітей, до дискусій казуїстів і сповідників у XVII сторіччі, які робили висновок, що у всіх винних коханців неповний акт — це менше лихо, пом'якшення гріха.

Це примиренство захищалося казуїстами заради більш ніж непереконливої інтерпретації гріха. Але безперечно, воно нав'язувалося сповідникам, що стикалися з повсякденним життям, через просту турботу про те, аби запобігти незаконним народженням. У будь-якому разі воно могло лише сприяти заразі, яка поширювалася у двох штучно відокремлених одна від одної сферах статевого життя — шлюбною й позашлюбною. Навіть отець Фелін, який побоювався надмірного поширення «огидного злочину Онана», у 1782 році констатував, що подружжя, яким церква і тогочасна медицина забороняли народжувати дітей упродовж усього періоду грудного годування, уникали цього тривалого покарання в такий саме спосіб, як жінки в адюльтері, про яких казав Брантом, і так само свідомо[201].

Але невдовзі подружжя відмовляться від будь-якого втручання церкви у їхнє особисте життя. Це стане завершенням повільного падіння християнського шлюбу, кінцем культурної рівноваги, розривом із колишнім порядком, що відбуватиметься повільно, як будь-які зміни цього типу.

Загалом доктрина церкви щодо контрацепції не змінилася. Однак її залишили величезні маси католиків. Отець Був'є, єпископ Мана, мусив тоді констатувати, що «майже всі молодята не хочуть мати багаточисленне потомство й однак не можуть морально утриматися від статевого акту. Розпитані своїми сповідниками стосовно того, як саме вони виконують свої шлюбні обов'язки, вони зазвичай були дуже шоковані та, насторожені, не утримувалися від статевого акту, а також не схилялися до нескінченного збільшення потомства... Усі охоче погоджувалися, що подружня невірність і навмисне переривання вагітності — це дуже великі гріхи. І ледь хтось міг бути переконаний, що під страхом смертного гріха він прийде до споглядання чудової цнотливості у шлюбі або піде на ризик обзавестися численним потомством»[202].

Поступове зняття цієї заборони позначилося неабияким зростанням використання контрацепції починаючи з останніх років XVIII сторіччя. Але воно не пояснює мотивації відмови від дітей. У XVI сторіччі «найбільш пересічна й найбільш здорова частина людей мала у великі часи надто багато дітей» (Монтень)[203]. Чому через два сторіччя ми вважаємо це обтяжливим? І чому сталося очевидне і ймовірне випередження у цій відмові в особистому випадку Франції? Саме тут, вочевидь, головна проблема для істориків.

Французький випадок

Апріорі, будь-яке пояснення, що диференційоване, — Франція з одного боку, Європа з іншого, — буде ймовірно відкинуте. Не кажіть, отже, що це випередження виникло завдяки тому чи іншому рівню економічного розвитку Франції: вона була в тих самих умовах, що й її сусіди. Не кажіть, що Франція першою винайшла контрацепцію: вона була відкрита вже давно і народи Європи не засвоїли її правила. Не кажіть також надто переконливо, що любов до дітей, яка дедалі зростала, у

XVIII сторіччі привела французів до рішення мати їх менше, аби краще виховувати. Кінець XVIII сторіччя побачив у нашій країні збільшення жорстоких випадків залишення дітей.

Я бачу лише два пояснення, які можна прийняти: пояснення Альфреда Сові*[204], проти якого я недавно трохи поквапливо повставав; і на другій позиції те, проти якого я тоді виступав. Вони можуть сполучатися, однак при цьому не посилюючись, бо вони відмінні: одні культурні, інші — економічні або, ще краще — демографічні; і оскільки у цих галузях усе несподіване, Альфред Сові цього разу не демограф, а прихильник культурного пояснення, я сказав би ідеаліст.

На думку Альфреда Сові, обмеження народжуваності у Франції — це наслідок звільнення людей у нашій країні від примусу, доктрин і ярма церкви. Для неї тримати у своїх руках тіла варто більшого, ніж тримати душі. Драма XVIII сторіччя служила своєрідним реваншем за добу Реформації. Франція вагалася, на два століття раніше, між Римом і Лютером, або радше між Римом і Кальвіном; вона обрала Рим, але, повертаючись назад, відчула удар. Чи це можливо на відстані двох сторіч? Сьогодні, призвичаївшись до довготривалих перспектив, я кажу так, охоче. Я занотую також, наприклад, що ще пізніше, разом із Фердинандом Бюїссоном**[205] і деякими іншими, світська школа у нас була немов новим виникненням Реформації. Як Реформація була однак у минулому за кулісами Ватикану II.

Однак чи треба казати про «Реформацію», не більше, не менше? Не будемо забувати, що в нашій країні світська освіта зробила свої перші кроки у XVI сторіччі у нових школах, заснованих у такій великій кількості та з ентузіазмом соціально й культурно привілейованою елітою, дослідженню якої віддавав перевагу Джордж Г'юпперт. Їй вдалося на якийсь час звільнити освіту від опіки церкви, поки єзуїти у XVII сторіччі не взяли справу міцно до своїх рук. Але ці люди не були протестантами. Вони відмовилися від такої спроби. Вони були представниками напряму, який можна було б назвати *своєрідним* ваганням Франції між Реформацією й Контрреформацією, і втілювали ті зусилля, що завжди були присутні принаймні в лавах французьких інтелектуалів[206], гуманістів, «вільнодумців», — уникати як першої, так і другої.

---

* Сові Альфред (1898–1990) – французький економіст, демограф і соціолог.

** Бюїссон Фердинанд (1841–1932) – французький філософ і політик.

Культурна своєрідність Франції відчувала ці вагання, це ходіння з кутка в куток, ці пошуки виходу. Спонукання здобути незалежність духу, від Монтеня до Вольтера і далі. Попереду спіткала поразка, роз'ятрена рана, якої завдала їй церква. Вважаю, що це відіграло свою роль у ставленні французів до контрацепції.

Я думаю також ще простіше, що Франція, густозаселена й освоєна з давніх часів, майже хронічно страждала через те, що вона — *перенаселена країна.* Саме це казав Марсель Рейнар колегам, які допомагали йому працювати над третім виданням його великої книжки «Загальна історія світового населення» (1968). Щоправда перенаселення як поняття вимагає стриманості й обережності. Воно застосовується лише коли існують дисбаланс, небезпека дисбалансу між масою населення та масою необхідних для життя ресурсів. У 1789 році з 26 мільйонами мешканців і густотою населення на кілометр трохи більше за 50 осіб Франція була перенаселеною. Тоді як Англія, прямо кажучи, мала 8 мільйонів жителів на десять кілометрів, — трохи вищу густоту населення ніж у Франції, не була перенаселеною країною. Її загальний національний дохід дорівнював grosso modo* національному доходу Франції; більше того, можна сказати, що її дохід pro capite**, доходи її громадян набагато вищі за доходи наших. Англійське населення стикається з менш жорсткими обмеженнями, його розвиток зустрічається з деякою мірою гнучкими бар'єрами; воно може розраховувати (майбутнє це підтвердить) на високопродуктивне сільське господарство, промисловість, яка прогресує, індустріальні міста, які зростають і стають не лише місцями, де все зосереджується, а й моторами. Разом із Революцією французькі міста навпаки перетворилися на мотори, що потрапили в аварію, які знову запрацюють лише за часів Консулату та Імперії. У вирішальний момент, у 1789—90 роках, коли кадри працівників культури, тривалий час виснажені, було зруйновано, сталася катастрофа, труднощі економічного життя. До обмеження народжуваності домішуються обставини, які спрощують її зростання, обтяжуючи повсякденне життя. До цього, можливо, додамо впродовж воєн за часів Імперії певний безлад, життєвий неспокій. Едґар Кіне***[207] розповідає про невпевненість цього покоління; як, на-

---

* Приблизно *(лат.)*.

** Як основа *(лат.)*.

*** Кіне Едґар (1803–1875) – французький історик.

приклад, високоосвічені батьки могли б вважати непотрібним змушувати отримувати пристойну освіту свого сина, який певно буде змушений померти молодим на полі битви. Хіба такі занепокоєння сприяли зростанню народжуваності?

Два зауваження додаються до цих констатацій. Марсель Рейнар та його співробітники вважають, що французьке перенаселення встановлюється у XVI сторіччі, за часів «Франції, повної, як яйце», формулювання Брантома, якого я вже цитував. Тобто, отже, тривале перенаселення, тиск, еквівалента якому ми безперечно не знайдемо ніде в Європі. Контрацепція була відповіддю на цю обтяжуючу нагальну потребу, якою тривалий час були пізні одруження або целібат, особливо на Півдні Франції, де авторитет глави сім'ї міг відігравати свою роль.

Друге й останнє зауваження: Франція впродовж першої половини XIX сторіччя побачила зростання свого населення в середньому ще на 30%, тоді як у Європі воно зростало в середньому на 50%, в Англії — на 100%. Справді, Франція зіштовхнулася з тяжкими випробуваннями першої половини XIX сторіччя, позначеної для неї повільним, важким, неповним надолужуванням відставання її промисловістю. І в цей момент, коли треба було б підвищувати народжуваність у Франції, голоси відповідальних осіб піднімаються для того, щоб підбадьорити країну продовжувати діяти за своїми мальтузіанськими звичками. Щодо цього знов узяв у руки перо вчений Жан-Батіст Сей*, цей Малле — Ісаак політекономії: «Треба, — казав він, — заохотити людей робити радше заощадження, ніж дітей»[208].

Підіб'ємо підсумки: чи слово «контрацепція» саме те, що якнайкраще відповідає процесу, драмі, яка проникла в живу історію Франції? Йдеться в рамках повсякденності нашої країни про псування традиційного християнського шлюбу, такого, який церква хотіла б зберегти, — псування тривалого, яке давно готувалося завчасно: культурна історія, незважаючи на кілька яскравих образів, ніколи в своїй глибинній суті не йшла слідом за течією. Те, що сталося між кінцем XVIII сторіччя й початком XX сторіччя, це mutatis mutandis саме те, що недавно сталося, і те, що ще відбувається на наших очах з відмовою від практики укладання шлюбу, яка перетворилася на соціальну норму. Цього разу стверджується саме відмова від одруження в мерії з усіма позбавленими зовнішнього блиску церемоніями,

* Сей Жан-Батіст (1767–1832) – французький економіст і бізнесмен.

але з усіма примусовими заходами, вимогами і незручностями, які нав'язує закон, — закон, тобто суспільство. Тоді як майбутнє суспільство вийде з труднощів, аби прийняти й узвичаїти вільний союз? Культура може опиратися часу лише звільнюючись від певної спадщини: християнського одруження, цивільного одруження... Від чого воно захоче звільнитися завтра?

Іноземна імміґрація: недавня проблема

Мені пощастило впродовж мого життя перебувати в атмосфері толерантності. Я добре там почуваюся. Але я не надто високої думки про себе й не погоджуюся вважати це якоюсь власною заслугою. Наприклад, я відкрив для себе (ще й як відкрив) єврейське питання лише в Алжирі, у 1923 році. Мені було трохи більше двадцяти. Зрештою впродовж 10 років, так само в Алжирі, я жив на мусульманській землі, де я навчився розуміти арабів і кабілів. Згодом (у 1935 році) в Бразилії, де я викладав кілька років, я зустрів чорношкірих, в атмосфері, як на мене, майже такій, як у «Віднесених вітром». Зрештою, за деякими нечисленними винятками, я пізнав усі європейські країни, я прожив там тривалий час, як вдома, із задоволенням.

Толерантності, ще толерантності! Вона потрібна, щоб тверезо дивитися на масивну пролетарську імміґрацію, кінцевою метою якої сьогодні є наша країна. І спробувати зрозуміти, чому цього разу вона викликає питання, тоді як з покоління в покоління Франція приймала, всмоктувала хвилі різноманітних імміґрацій. І вона завдяки цьому збагатилася матеріально і культурно.

Асиміляція можлива, така, на яку погодилися, — ось критерій критеріїв для безболісної імміґрації.

Так траплялося з усіма тими, хто індивідуально чи невеличкими групами *обрали* рішення стати громадянами Франції: політичні біженці, італійці, що втікали від фашизму, іспанці, які постраждали від громадянської війни, росіяни-білоемігранти 1917 року, митці — художники й театральні діячі з різних країв. Ці імміґранти, яких від усього серця приймали у нас, швидко знаходили у своїх прагненнях і думках спільне з нашою цивілізацією. Їхнє походження майже не вирізняло їх з маси французів. І ці люди, що стали французькими громадянами,

часто дуже швидко забезпечували наші успіхи: Марія Складовська (1867—1934), народжена у Варшаві, яка стала Марі Кюрі, разом зі своїм чоловіком у 1898 році відкрила радій і 1911 отримала Нобелівську премію; Пабло Пікассо (1881—1973), народжений в Малазі; Амедео Модільяні (1884—1920) — у Ліворно; Марк Шагал — у Вітебську в 1887 році; Ежен Йонеско — у 1912 році у Слатині*, в Румунії; Хаїм Сутін (1895—1944), що походив з Литви і залишив про Сере**, де він мешкав тривалий час, радісні спогади; він мав добру звичку витирати свої пензлі об одяг: результат був незабутній. Насправді список усіх видатних іноземців, які вирішили жити у нас, міг би бути занадто довгим. Вони дорогі нам не лише тому, що ці славетні люди зробили нам честь. Це також тому, що вони погодилися стати нашими, французами, такими ж, як найблискучіші з наших співвітчизників, і внесли ще один відтінок у яскраву картину нашої культури.

Але статистично важливі саме масові прибульці: італійці з кінці минулого століття, росіяни-білоеміґранти після 1917 року, поляки, що мешкали в реґіоні шахт і ферм на півночі близько 1920 року, євреї, що втікали з нассерівського Єгипту чи незалежного Алжиру (де вони мали французьке громадянство з 1871 року і завдяки декрету Кремйо***), «чорноногі»**** з Алжиру, прийняті в 1962 році без необхідних виявів бурхливих почуттів: більше мільйона чоловіків, жінок і дітей, звісно французів, які повернулися назад до своєї країни, але які, втративши все, часто були покинуті усіма напризволяще, як імміґранти. Нарешті, велика хвиля трудової імміґрації шістдесятих — сімдесятих років.

У нашій країні масивна імміґрація була відносно пізньою: в 1851 році, напередодні встановлення Другої імперії, іноземці представляли лише 1% населення; їх було 2% у 1872 році, на початку нашої Третьої республіки. Бельгійці працювали тоді у містах, лише шахти й бурякові поля департаменту Нор представляли 40% цих імміґрантів, слідом за ними йшли італійці.

---

* Слатина – місто на півдні Румунії.

** Сере – місто на півдні Франції, у департаменті Східні Піренеї.

*** Декрет Кремйо – декрет французького уряду від 24 жовтня 1870 року, який надавав французьке громадянство 35 тисячам алжирських євреїв. Названий за ім'ям французького міністра юстиції Адольфа Кремйо (1796–1880).

**** «Чорноногі» – алжирці європейського походження.

Асимілювати цих іноземців, близьких сусідів, можна було відносно швидко, тим більше що закон від 26 червня 1889 року спрощував натуралізацію. Близько 1914 року «кількість іноземців стабілізувалася навколо цифри у 1 100 000 [осіб], їхнє співвідношення було трохи нижче за 3%» до загальної кількості[209].

Одразу після Першої світової війни, і навіть до того як вона закінчилася, у Франції, якій не вистачало робочої сили (оскільки найактивніше населення, молоді чоловіки загинули на полях битв) утворилася друга хвиля імміграції, цього разу вихідців із середземноморських країн, насамперед Північної Африки, що увійшла (у 1830, 1881—83, 1911 роках) до складу нашої колоніальної імперії. Іноземці становили 2 700 000 осіб у 1731 році, тобто 6,6% від французького населення.

Разом із кризою тридцятих років і Другою світовою війною розпочалася криза: лише 1 700 000 іноземців у 1946 році (тобто 4,4%).

Саме починаючи з 1956 року третя хвиля швидко збільшилася. У 1976 році кількість іммігрантів *оцінюється* цифрою в 3 700 000 осіб (7% від загальної кількості населення). Серед цієї маси португальців було 22%, алжирців – 21%, іспанців — 15%, італійців — 13%, марокканців — 8%, тунісців — 4%, турків — 1,5%, представників Чорної Африки — 2,3% (це процентне співвідношення за переписом населення 1975 року). Ці іммігранти були переважно дорослими, добірними чоловіками (показник їхньої смертності безперечно нижчий за середній показник смертності французів); за народжуваністю дітей вони були чемпіонами: у осіб трьох матребських національностей налічувалося 5—6 дітей на кожну жінку, у португальців — 3,3, у іспанців — 2,5, у італійців — 2. «У середньому в 1975 році цей *показник* [народжуваності] становив 3,3 для усіх іноземців проти 1,84 для французів і 1,93 для всього населення, що мешкало у Франції». Але ці іноземці, які одного разу оселилися у Франції, їхня плодючість, коли було можливо облаштуватися у визначеному місці, «знижалася паралельно до, власне кажучи французької плодючості»[210].

Разом із економічною кризою шістдесятих ця третя сила досягла своєї верхньої межі. «Пауза, яка розпочалася в 1974 році... чи завершиться вона фазою повернення певних іноземців або вона оголосить про зміну сенсу міграції?.. Розгляд демографічної ситуації в світі схиляє до думки про гіпотезу тимчасової паузи»[211].

У будь-якому разі, вважаю, що вперше у *загальнонаціональному* плані імміґрація поставила перед Францією своєрідне «колоніальне» питання, яке цього разу виросло в середині неї самої. Разом із політичними наслідками, які хотіли приховати складність феноменів неприйняття — взаємного — ми не можемо заперечувати, тим більше шкодувати про них. Чи можливо класифікувати це питання?

Економічне питання

Маса іноземних робітників репрезентує у нашій країні, так само як в усій Європі, 10% *активного населення*. Чи сприяють сучасна економічна криза, безробіття певній ворожості французьких робітників щодо них? Безперечно, іноді це трапляється. Але набагато менше, ніж переконує нас сучасний лозунг політичної партії: «1 500 000 безробітних — це 1 500 000 зайвих імміґрантів!»

Ця маса в переважній більшості використовувалася насправді як дешева робоча сила, приречена виконувати невдячну роботу чи ту, якій, як вважалося, у дев'яти випадках із десяти не віддавала переваги «французька» робоча сила. Вигнати їх? Ми швидко можемо помітити, що рідко хто з безробітних, у переважній більшості французів, займав на нижньому рівні службової драбини місця звільнених іноземців... Це нагадує мені слова колишнього архієпископа Валенсії, коли піднімалося питання про те, щоб вигнати з Іспанії в 1610 році небажаних морисків: «Хто шитиме наші черевики?» [212] Якщо вигнати наших іноземців, хто тоді будуватиме наші дороги, нестиме ярмо важкої праці на заводах і великих будівлях? Ці завдання були б виконані нашими місцевими мешканцями лише при жорсткому режимі, здатному свавільно й розумно збільшити заробітну плату. Саме те, що недавно було зроблено для паризьких сміттярів: поліпшення матеріальної частини, графіку та зростання заробітної плати відчутно збільшило пропорції місцевих мешканців у цій професії.

Імміґрація, джерело праці з низьким рівнем заробітної праці, невіддільна від будь-якого капіталістичного суспільства. Те, що відбувається у Франції, відбувається у будь-якій індустріальній країні Європи. Навіть у перенаселеній Бельгії, яка ім-

портує марокканців, так само як експортує людей до Франції. Навіть в Італії, громадяни якої впродовж більше ніж сторіччя регулярно заселяють Сполучені Штати й Південну Америку та ще сьогодні відповідають на запрошення Німеччини або Швейцарії, але приймають у себе тунісців на рибних промислах Сицилії, а також лівійців, еритрейців... Навіть у Сполучених Штатах, в Канаді, у промислових регіонах Південної Америки чи Австралії некваліфікована робоча сила, «лише м'язи»[213], наймає працівників як з-за кордону (зарубіжний пролетаріат Тойнбі, який можна навіть експлуатувати здалека)[214], так і з середини країни. І у СРСР, хіба не те саме відбувається у великих промислових центрах, де не всі робітники — автентичні росіяни?

Насправді іноземна імміґрація досить добре відображає *внутрішні* рухи населення у Франції в XIX сторіччі й навіть на початку XX сторіччя. Тоді промисловість знайшла своїх пролетарів (керованих жорсткіше, ніж у наші дні) у сільській імміґрації. Згодом іноземці потроху зайняли своє місце у вирішенні найважчих завдань промисловості. І вони частково заповнили перші сільські пустища (поляки й українці в департаментах Нор і Ена близько 1925 року). Разом із швидким зростанням упродовж «Тридцяти славних років» після останньої війни треба було вербувати для роботи там іноземних робітників.

Робітників, які часто жили дуже нужденно. Аби переконатися в цьому, на жаль, достатньо уважно поглянути на нетрі, підземелля, бідонвілі... Ці бідонвілі, які ще зовсім недавно, у 1939 році, розташовувалися на мертвій лінії фортифікаційних ліній Парижа й містяться сьогодні поза близькими передмістями, аж до таких далеких пунктів, як Мант-ла-Жолі. Департамент О-де-Сен налічує у 1980 році приблизно 220 000 мешканців, тобто 15% від існуючого населення... Такий собі алжирський муляр Мохаммед Неджаї, 56 років, у Франції з тридцяти п'яти років, казав: «Після того, як я так багато і такий тривалий час будував для французів, було б справедливо, щоб мені нарешті дали H.L.M.*»[215]. Але хіба H.L.M., який коштує певних грошей, був задуманий для родин з 8 чи 9 дітьми? Хіба ці родини можуть жити «по-буржуазному»? Звести будинки, так, рішення було б добрим, але будують 1, тоді як їх треба 100 чи 1 000. І хто не

* H.L.M. (*франц.* habitation à loyer modéré – помешкання з помірною квартирною платнею) – помешкання, збудовані за ініціативою держави й призначені для незаможних родин.

зберіг спогадів про симпатичну заяву Жака Шабан-Дельмаса*, прем'єр-міністра за часів президентства Жоржа Помпіду, який обіцяв зруйнувати бідонвілі, оскільки, якщо стан речей залишатиметься таким, як він є, жодні рятувальні операції будуть неможливі. Ви зруйнуєте бідонвіль, нехай, інший зростатиме неподалік. Тим більше, що починаючи з 1956 року, третя хвиля імміграції накрила Францію, яка не була готова її прийняти. Ми виплутувалися самі з тим, що мали, дуже погано і на шкоду новим прибульцям.

Тоді чи треба сьогодні, коли економічний приплив відступає, звинувачувати цю робочу силу в тому, що вона — тягар нашої економіки? Докоряти йому тим, що воно було причетним до відшкодування коштів на допомогу безробітним? Тим, що воно зробило свій надто великий внесок, враховуючи показники народжуваності, в дефіцит національної безпеки? Мабуть ці звинувачення надмірні. Але чи були б вони точними, *питання про це не стоїть*. Іноземці, які облаштувалися у нас здавна, зробили свій внесок у французьке зростання, обуржуазнення частини нашого пролетаріату, зростання загального життєвого рівня. Якщо ми мусимо платити сьогодні, так чи інакше, навіть ціною невеликого зниження купівельної спроможності, це буде лише простою справедливістю[214].

Питання расизму

Лихо, що економічна криза розпалює соціальний конфлікт. Він навіть загострюється в зонах, де дві тісні групи, наприклад французи та північноафриканці, знаходяться одна поряд з іншою, часто товариші по злиднях й зобов'язані жити по сусідству, але не змішуватися, отже це приводить до того, що кожний з шаленою силою стверджує свою своєрідність.

Давня проблема, яка все ще жива. Вона пов'язана з *інакшістю*, тобто з почуттям присутності чужоземця, іншого, який заперечує ваше власне я, вашу ідентичність, настільки, що ця відмінність, справжня чи уявна, викликає з одного й другого боку тривогу, зневагу, страх або ненависть... Чи мусимо ми, щоб існувати, протиставляти себе *іншим*? Націоналізм розділив,

* Шабан-Дельмас Жак (1915–2000) – французький політик, прем'єр-міністр Франції (1969 – 1972).

розлютив, озвірив Європу. Французи, ми з'їли іспанців, англійців, німців... І ці пани нам за це добре відплатили. У 1815 році червоний комірець, який носили прусські офіцери, означав, як вони стверджують, «кров французів», Franzosen Blut. І найжорстокіше слово, яке вигадала інакшість, — це, безумовно, зневажливе speak white англійців у зверненні до франкоканадців: розмовляйте ж як білі, кажуть вони їм, при цьому не жартуючи...

Усе це здається вам кумедним? Але кожна доба сповнена цим брудом, цими дурницями, цією брехнею, які сучасники поділяють, навіть не завжди здогадуючись про це. Ось чому книжка Натаніеля Вайля «Карл Маркс, расист»[217], може забавляти, але тільки не переконувати. Маркс постає, виходячи з його листів і творів, як «прихильник рабства»: «Без рабства, — пише він, — Північна Америка, найпрогресивніша нація, перетворилася б на патріархальну націю» (фраза, яка може бути зрештою інтерпретована по-різному). Маркс також колоніаліст, прихильник вищості білих над небілими. У 1849 році, коли «американці» захопили Каліфорнію, яка належала мексиканцям, хіба не писав він: «Без насилля нічого не здійснюється в історії... Чи можна назвати поганою справою той факт, що Каліфорнію відібрали у цих лінивих мексиканців, які не знають, що з нею робити?» Але про що це говорить? Про те, що не можна жити в ту чи іншу епоху й не нести на собі якоюсь мірою її відбиток, навіть коли йдеться про Маркса. Про те, що расизм, якщо й не захопив його думок, певно трохи торкнувся їх. Не можна безкарно жити в Лондоні, в центрі, що командує світом.

Ви думаєте, це говорить про те, що расизм не живе в нашій країні, що він не ховається в глибині, що він не з'являється на поверхні, мов повітряні бульбашки, які перетинають шар води для того, щоб лопнути, вийшовши на повітря?

Мені подобається, щодо цього, мова, свідчення різноманітних фактів — посередніх, але повторюваних. Один з моїх друзів докоряв мені за цю манію як за наукову помилку. Я наполягаю, вважаючи, що маю рацію і якщо читач хоче відіграти роль арбітра, я запропоную йому два чи три анекдоти, в яких я виступав дійовою особою проти власної волі, але все ж здійснював цю функцію. Ці різноманітні факти принаймні мають ту перевагу перед іншими, що вони щирі.

Я мешкаю у паризькому кварталі, в XIII окрузі, де багато іммігрантів, які приїхали з Африки чи Азії. Одного дня пополудні я був на розі двох вулиць, одної, по якій я йшов, не по-

спішаючи, разом зі своєю дружиною, другої, яка спускалася до неї з крутого схилу й приєднувалася до неї в правому куту. З цієї останньої вискочив юний чорношкірий хлопець 15 чи 16 років, але якнайменше метр вісімдесят на зріст, елеґантно вдягнений, пролетів як смерч перед нами на роликових ковзанах, перекриваючи нам шлях на тротуарі, повернувся, не зупиняючись, лише в останню мить ухиляючись від зіткнення з нами й злегка торкнувшись нас на повній швидкості. Я гаряче протестував — лише два чи три слова: ролер уже був далеко! Але він одразу ж повернувся до мене, образив мене різними лайливими словами й вигукнув у нестямі: «Але дайте нам жити!» Дивна фраза, яку він повторив. Вочевидь я стара вішалка і винний в тому, що опинився на його шляху і мої протести не були расистською агресією! Я втішав себе, вельми погано, кажучи собі, що юний білий ролер, можливо, розмовляв би зі мною такою само мовою. За десять років до цього я, мабуть, реагував би бурхливіше.

Іншим разом я зручно влаштувався в таксі компанії, абонентом якої я був упродовж п'ятнадцяти років. Я був знайомий з водієм, мартиніканцем, дебелим і кремезним, як чорношкірі водії Вашинґтона. Шлях був тривалим. Він пояснював мені, що заробляє на життя, ввечері беручи участь у виступах оркестру, що він одружений з француженкою і має трьох дітей, дуже гарних, додав він. Один з його синів, дантист, одружився з фінкою. «І уявіть собі, пане, що у мене є онучка-білявка», — розсміявся він. Щасливий імміґрант! І не знаю чому, повертаючись ввечері на таксі, яким керувала молода жінка з тієї самої компанії, я розповів їй це. Погано сприйнявши мою розповідь, вона розлютилася, репетувала проти іноземних водіїв. Я знав її чоловіка, також водія, а також знав, що у них нема дітей. Вона ненавиділа їх як чужоземців? Тоді я не міг опиратися бажанню сказати останнє слово: «Якби ви мали дітей, в Парижі сьогодні було б менше чужоземних водіїв».

Останній анекдот, можливо, має сенс лише для мене. Це молода алжирка, француженка у другій ґенерації, студентка, яка розповідає по радіо, — ви, можливо, самі чули її — про свої біди, поганий гумор, її настирливі життєві труднощі. І вона говорить про це такою насправді чудовою французькою, такою елеґантною (французька школа була доброю), що у мене раптом виникає щасливе й безперечно абсурдне переконання, що принаймні на неї у кінці шляху чекає успіх.

Але облишимо цю імпресіоністичну манеру говорити. Кожний із нас, безперечно, може пригадати подібні анекдоти, докази того, що расизм завжди має два значення: відторгнення взаємне і живиться цією взаємністю. І якщо антисемітизму в нашій країні справді стало менше у порівнянні з часами Едуара Дрюмона (1844—1917), памфлетиста, якому навряд чи ми вибачимо його твір «Єврейська Франція» (1866), непокоїть те, що він оживає, спалахує, мов погано погашений вогонь, разом із расизмом, який розвивається у Франції щодо інших чужоземців, які найважче асимілюються й кількість яких увесь час збільшується. Звідси повсякденні розбіжності, звідси небезпека.

Однак, хто міг би у Франції говорити про «расу»? Магребці білої раси і наш південь має свою пінту сарацинської, іспанської, андалузької крові... «Подивимося на натовп у [паризькому] метро чи на вулицях таких міст, як Ліон, Марсель, Лілль або Ґренобль, — каже соціолог Оґюстен Барбара[218]. Надзвичайне різноманіття облич і людських типів відкриває величезне багатство цього населення й водночас кумедність лозунгів, що закликають «відправити чужоземців геть» . Французьке населення — це полотно, зіткане з різних етносів, поєднаних разом багатьох регіональних народностей, до яких доєдналися завдяки різним хвилям еміґрації впродовж більш ніж сторіччя іноземці з Європи чи ще дальших країв»[219]. Такій кількості «іммігрантів» упродовж такого тривалого часу, від нашого Доісторичного періоду до зовсім недавньої історії вдалося, не наробивши надто багато галасу, спричинити катастрофу в масі французького населення, так що можна сказати жартома, що *всі* французи, якщо розглядати їх враховуючи століття й тисячоліття, що передували нашому часу, — сини іммігрантів. Дуже різноманітна Франція, чи не може вона наразитися на ризик стати біологічно такою ще більше?

Культурна проблема

Залишається єдина проблема, єдина справжня, єдина така, що непокоїть: культурна проблема. Застосуємо до неї, більше ніж до іншої, слова Бернара Стазі* з його чудової книжки: «Саме спокою найбільше не вистачає у складних дебатах про

* Стазі Бернар (1930–2011) – французький політик.

імміґрацію»[230]. І ще тут слова — інтеґрація, асиміляція, прикріплення — це те, що протиставляє немов чорне білому, вони приховують дійсність.

Культурні зв'язки ніколи не бувають простими. Як доказ єврейська проблема. Я зберіг спогади про одного історика, тоді (це було давно) професора Страсбурзького університету. Його запитували чи він єврей. Він відповідав не вагаючись: «Я не єврей, я француз». Мені хотілося сказати: браво! Але Серж Костер* був правдивішим, коли сказав у недавній анкеті: «Франція — моя батьківщина, місце, де розмовляють моєю мовою, місце, до якого я прив'язаний. Але я відчуваю до Ізраїлю [тобто до держави Ізраїль], який не є моєю країною, нездоланні почуття»[221]. Коли я обідав у кафе «Ліпп», певно у 1958 році, разом із Раймоном Ароном**, він пояснив мені, що будучи євреєм, він був змушений у такому разі діяти відповідним чином. Я відповів йому: «Але, Раймоне, Ви не єврей, ви лотаринґець» (його родина, як і сім'я його родича Марселя Мосса***, походила з цієї провінції). Не знаю, чи посміхнувся мій співрозмовник, але я впевнений, що він не відповів. Щоправда, стикаючись із різними цивілізаціями, які спочатку були для нього чужими, син Ізраїлю вміє чудово асимілювати їх, навіть гублячись в них, він залишається у прихистку внутрішньої цивілізації, яку вважає важливою для себе, від якої він не відірваний, а якщо й відривається від неї, то не зовсім.

Однак євреїв усього лише 14 мільйонів, розкиданих по світу (600 000 у Франції, найбільша громада після Сполучених Штатів). Як блискучі успіхи діаспор, що мають тривалу історію (Польща XVII сторіччя, Італія XV сторіччя, Іспанія XVII сторіччя, Німеччина XVIII сторіччя, Сполучені Штати сьогодні, Бразилія, Франція...), не привели до простого й зрозумілого злиття? Чому вони не загубилися, як стільки інших іноземних громад, на тій чи іншій землі, яка приймала їх і на якій вони такий тривалий час жили?

Можливо, висунув недавно своє припущення один журналіст[222], оскільки «щоразу... як єврейська громада, здається, прямує до асиміляції, трапляється удар, який відсилає її до власних

---

* Костер Серж (н. 1940) – французький письменник.

** Арон Раймон-Клод-Фердинанд (1905–1983) – французький соціолог, журналіст.

*** Мосс Марсель (1872–1950) – французький соціолог, етнограф.

джерел, до її важкого минулого і переслідувань, до її гетто». Якби я зустрів Раймона Арона до 1933 року, чи розмовляли б ми тими самими словами? Я в цьому сумніваюся. Після гітлерівської бойні який єврей, навіть шокований в глибині душі деякими виявами ізраїльського націоналізму, зміг би публічно в цьому зізнатися?

Мандрівка Жіскара д'Естена на Близький Схід у 1980 році, зайняття ним позиції на користь палестинців спровокували у пресі, що виступала у ролі посередника, підняти одне з найвибуховіших питань. «Єврейська трибуна» брязкала зброєю, нагадуючи про загрозу «голосування-санкції», чому відповідає злива лайливих слів і обвинувачень, які виходять від справжнього антисемітизму. На щастя, також від інтелектуалів зусібіч лунали заклики до тверезих дій. Але епізод сам по собі промовистий.

У порівнянні з багатовіковим і майже дивовижним виживанням маленького єврейського народу асиміляція перших компактних груп іммігрантів у нашій країні здається вкрай швидкою. Однак початки її були важкими, навіть жахливими. Італійців у 1896 році на нашій території було лише 291 000 осіб, але вони були сконцентровані на Півдні: 10% у департаменті Вар, 12% — у департаменті Буш-дю-Рон, 20% — у департаменті Приморські Альпи... І ці Ritals*, публічно обвинувачені в тому, що вони їдять французький хліб, завзято переслідувалися. Траплялися навіть смертельні сутички, справжні расистські злочини, лінчування, навіть у Але[223]. Через тридцять років поляки, вони також масивно групувалися, особливо на півночі Франції, ізольовані крім того через їхню мову, якою вони спілкувалися між собою, разом з їхніми ремісниками були мішенню для загальної ворожості. У першому й другому випадку католицька релігія не цементувала зв'язок, навпаки. Глузували з хресних знамень неаполітанських докерів Марселя під час роботи, звідки їхнє прізвисько critos. Форми польської релігійності, серед яких цілування руки кюре, здавалися кумедними людям з півночі Франції. І сама церква створювала труднощі для цих іноземців, які хотіли мати священиків-співвітчизників: в іншому разі, казали вони, як ми сповідуватимемося?[224] Словом, усі префекти стверджували: «Поляки нездатні асимілюватися!» Але існувала школа, насамперед школа. Й іноді профспілкове життя, політичні партії (зокрема, комуністична партія для італійців).

---

* Ritals *(франц. арґо)* – італійські емігранти.

З другої ґенерації, у будь-якому разі з третьої, інтеґрація була загальною. Сьогодні лише прізвища, деякі сімейні традиції нагадують про іноземне походження. І складається враження, що для цих іспанців, португальців, італійців з недавньої хвилі імміґрації, окрім тих, хто приїздить до країни зі своїми заощадженнями у пенсійному віці, розпочався процес швидкої асиміляції.

Тоді чому сьогодні в тому, що стосується мусульман, що облаштувалися у нас, більшість із яких маґребці, спостерігається протилежний феномен? Саме сини імміґрантів другої генерації відчувають найбільші труднощі, відкинуті усіма й самі відкидаючи асиміляцію, в якій покоління їхніх батьків і дідів часто досягали успіхів. Перешкоди були серйозними: взаємна недовіра, побоювання, расистські забобони, але також глибокі відмінності у віруваннях, звичаях; життя по сусідству, конфронтація культур, а не їхня суміш. Це трохи схоже на Сполучені Штати, де попри величезну привабливість American way of life* існують культурні проблеми. Але у нас обстановка напруженіша й не стабільніша, ніж у Сполучених Штатах, й делікатніша, тому що ми — стара країна; тому що рідний дім, звідки походять наші гості, — також старі країни, наші сусіди, межують з нашою країною. Кілька годин достатньо, щоб дістатися аеропорту, приземлитися в аеропорті Білого дому**, і наш північноафриканський робітник знов опиняється на дорогах Кабілії, поринаючи у своє дитинство, свою юність, своє щастя чи ностальгію. В Америці надмірно велика відстань — це не лише Атлантика — була причиною справжнього розриву. З Америки до рідної країни поверталися лише здобувши багатства, і все ж таки! Уже Ернан Кортес***, діставшись мексиканського берега, спалив свої кораблі.

Я нічого не маю проти наших синагог і православних церков. І, отже, нічого проти мечетей, які зводяться у Франції, все більш і більш чисельні й відвідувані. Але іслам — це не лише релігія, це більш ніж жива цивілізація, спосіб життя. Ця юна маґребка, викрадена й ув'язнена її братами, тому що вона хоті-

---

* Американський спосіб життя *(англ.)*.

**Йдеться про аеропорт міста Алжира імені Гуарі Бумедьєна ; розташований у місцевості Дар Ель Беїда, що в перекладі з арабської – Білий дім, звідки й назва.

***Кортес де Монрой Пісарро Альтамірана Ернан (Фернандо;1485–1547) – іспанський конкістадор.

ла вийти заміж за француза, ці сотні француженок, що вийшли заміж за північноафриканців, у яких після розлучення їхні діти були викрадені й вивезені до Алжиру батьками, за якими, і лише за ними визнаються права на них, — це не тільки прості різноманітні факти, а й символи величезних перешкод, з якими стикаються іммігранти з Північної Африки: цивілізації, відмінної від їхньої. Право, закон, що не визнають їхнє власне право, що ґрунтується на цьому вищому праві, яким є релігія Корану. Батьківський авторитет, статус жінки, безперечно, ставлять головні питання, оскільки торкаються цих головних підвалин суспільства: родини. У середньому за рік укладається 20 000 змішаних шлюбів. Два з трьох завершуються розлученням[225]. Вони передбачають, насправді, розрив з материнською цивілізацією одного з членів подружжя, якщо не обох. Але без змішаних шлюбів не буває інтеґрації.

Звідки хитання, страждання молодих поколінь магребців, які важко переживають нашу економічну кризу і ворожість, яку зберігають до них великі міста. Часто французи за законом, за народженням на нашій території, вони відмовляються, через вірність своїм або через виклик, від французького громадянства й плекають мрію про повернення, не надто вірячи в неї, однак навіть і не дуже бажаючи цього.

Ці страждання іноді смертельні, та є мертві, за смерть яких кожен із нас відчуває себе відповідальним. Один молодий північноафриканець був кинутий у в'язницю, у Клерво, де він покінчив із собою, залишивши дивне послання: «Щодня я виснажений. Я відчуваю жахливий біль. Гадаю, мене з'їдає рак. Я залишаю вас, сповнений ненависті й любові. Любові, яку я втратив, любові, якої у мене не було, любові, яку я хотів би дати». Навіть якщо Тахар Бен Желлун*[236] покращив це дуже гарне послання, який крик душі!

Інші жертви: «Ізольовані в місті у центрі Франції, без роботи, без помешкання, далеко від їхніх небес, далеко від їхньої землі, [два в'єтнамці] не знайшли в собі мужності, щоб жити. Ці люди померли двічі. Ми [ми, французи, на яких лежить обов'язок приймати іноземців] не мали права дозволити це»[227].

Хай якими б сумними, по-справжньому зловісними були ці різноманітні факти, вони майже нічого не означають у порівнян-

---

* Бен Желлун Тахар (н. 1944) – марокканський франкомовний письменник і поет.

ні з проклятою долею, на яку були приречені гаркі. Поміркуйте, їх було принаймні 400 000 осіб, тих, що облаштувалися тут, у Франції, і що наші статистики не вважають їх іммігрантами, оскільки французьке громадянство було надано їм як компенсація за службу в недалекому минулому французькій армії впродовж війни в Алжирі. Після укладення Евіанських угод вони втекли до Франції, щоб уникнути вбивств, що були долею тисяч із них. І ось дехто з них розсіяні по країні як працівники-іммігранти, але тримаючись осторонь і передусім окремо від звичайних алжирських іммігрантів, які бачили в них «колабораціоністів і зрадників»; інші досі живуть у таборах, де їх прийняли, у Біа, у департаменті Лот і Ґаронна, у Сен-Моріс-л'Ардуазі, в департаменті Ґар, «до яких треба додати тридцять шість лісових хуторів, розсіяних по лісистих регіонах Лозера, Лімузена, Воґезів...»[238]. У бараках, де вони скупчуються, живучи часто на невеликий пансіон за їхню службу в армії, народжуючи дітей, щоб отримати трохи грошей сімейної допомоги... Неможливо для них і навіть для їхніх дітей повернутися до Алжиру. Обіцянки були зроблені. Чи дотримаються їх? Ми відповідальні за їхню долю, хай якими були б причини їхнього віропідданства Франції, заради якого вони, більш чи менш свідомо, пожертвували своїм життям. Зізнаюся, що жодне видовище мене так глибоко не хвилювало. Однак у цьому разі добрі почуття не прислуговуються нічому.

Але хіба винна лише Франція? Як завжди, вина має бути поділена. Хіба ці магребці, яких випадок змусив жити надто тривалий час у Франції й які засвоїли деякі звички, більше ніж ті особи, які народилися тут, згодом були досить погано прийняті в їхній країні, коли вони поверталися туди тимчасово чи остаточно? Послухаємо тривожні свідчення студента 26 років, алжирця, що записався до університету міста Лілля: «Я не знаю, чи повернуся до Алжиру, чи залишуся у Франції. Цей вибір здається простим, але це те саме, що запропонувати комусь обрати свою праву чи ліву ногу... У [нашій] країні, звідки ми походимо, ми чужоземці, й нам дають це відчути. У країні, яка нас прийняла, ми чужоземці, бо не маємо французького громадянства [цей студент справді народився в Алжирі] й маємо смугляву шкіру».

Тим, кого називають Beurs* (це прізвисько на означення іммігрантів другого покоління), насправді так само погано в

* Beurs *(франц., розмовне)* – молоді люди магребського походження, народжені у Франції діти іммігрантів.

їхній шкурі у Франції (погодилися вони чи ні прийняти французьке громадянство), як і в Алжирі, де вони розглядаються як напівіноземці. Звідки це неприйняття? Часом їхні хвастощі, «люкс», які вони розприскують тут і там під час своїх вакацій у країні, їхній одяг, їхні автомобілі... Часом також їхня власна зневага: «Там, — каже один з них по поверненню до Франції, — нема чого жерти. Це немов повернутися у Середні віки»[230]. І так само інший: «Тут морок, неможливо розважатися й родина безперервно стежить за тобою»[231]. Але Beurs шокують ще більше через те, що вони роблять, не завжди свідомо, те, що не відповідає місцевим звичаям і традиціям. Хасан, який кілька разів відвідував Париж, але не облаштувався там, вважає, що «середовище імміґрантів... дуже зіпсоване». «Ні, — каже він, — у нас є традиції, які треба поважати. Бачиш, там ти втрачаєш індивідуальність... Молодь, яка народилася там, у Франції, вона напевне втратила сенс традицій... справді, я не міг би бути таким, як вони... Вони знищують своїх батьків... Я, навіть попри те, що мені шістдесят років, поважаю свого батька й матір». Словом, «як каже один алжирський «псих»*, [іммігрантів побоюються, бо вони] носії небезпеки сучасності, соціальної еволюції»[232].

У відповідь на це ті заперечують, висловлюючи свої власні скарги. «Часто на вулиці, — каже одна молода алжирка, — люди голосно висловлюють міркування: це імміґрантка, просто тому, що я не опускаю очі»[233]. Чого вони тільки не робили, щоб бути прийнятими знов до своєї власної громади! Джамель, цей хлопець 22 років, уся родина якого у Франції, повернувся сам до країни, оскільки він не зміг би, за його словами, жити в іншому місці й відчуває себе кабілом «аж до самих кісток», був студентом-медиком у Тизі-Озу**. «Перші тижні були важкими й я був змушений боротися, щоб інші студенти визнали мене одним з них... Вони все ще вважали мене імміґрантом, але насамкінець припинили мені це казати... Через кілька років я стану лікарем в ізольованому державному диспансері. Тут усе далеко не чудово... Але я вірю в це; я мрію, що справи зрушаться й хочу відігравати в цьому свою роль»[234].

---

* Тут – психіатр.

** Тизі-Озу – місто на півночі Алжиру, одне з головних університетських міст країни.

Але скільки тих, у кого є така сміливість, така пристрасть? Амар, народжений у місті Сен-Мор, двічі спробував такий досвід. Він невдовзі від цього відмовиться. «Я помилився, ось і все. Я не хочу робити це проти власної волі. Йдуть офіційні розмови про повторне облаштування, але це лише балачки. Не роблять нічого, щоб допомогти нам, щоб прийняти нас. Ти можеш навіть не пройти курсу арабської мови, і тебе упродовж дня називатимуть іммігрантом і парижанином»[235].

Але алжирський уряд, можливо, так само безсилий, як і наш, перед цими суперечками. У 1983 році молодий функціонер Міністерства планування коментував ситуацію. Він без поблажливості ставиться до цих іммігрантів-«лихварів», які приїздять до Алжиру лише після того, як «набули капітали на торгівлі валютою», й утворюють «нову буржуазію, яка не терпить інших і нестерпна для інших». Однак він не приймає «повернень силоміць», «дівчат, народжених у Франції, яким нав'язують несподіване одруження» під час літньої відпустки. «Існують, — каже він реакції відкидання незрозумілого. На факультеті, наприклад, іммігранти ізольовані й тримаються осторонь. З них глузують, і дівчат просто вважають повіями. Щодо молоді другої ґенерації, вони загалом чинять опір лише кілька тижнів. Це серйозно, бо ми потребуємо цих нових, відмінних від нас людей. Засуджувати расизм у Франції — це добре. Відтворювати його тут — це нестерпно»[236].

Чи слід за цих умов дивуватися тому, що недавні дебати виявили дві майже протилежні течії навіть у середині мусульманських громад Франції?

Перша полягає в тому, щоб проповідувати, активно й гаряче, повернення до джерел, до Корану, до «ісламу-визволителя». На думку Дрісса Ель Язамі*, «лише релігія могла б об'єднати нас, усіх маґребців, навіть синів гаркі, могла б зберегти магребську «ідентичність» перед лицем французької[237]». Але це «перед», чи не перетвориться воно на «проти»? Заохоченням для французів мусульманського походження відмовлятися від виборчого бюлетеню як своєрідної зради власної культури? Джерелом конфліктів між релігійними обов'язками згідно з ісламом і зобов'язаннями французького цивільного права стосовно розлучення, батьківських прав тощо?

---

* Дрісс Ель Язамі (н. 1952) – франко-марокканський правозахисник, радник короля Марокко.

Хіба не в цьому роль релігії, яка, особливо у багатокультурному й багаторасовому суспільстві, зобов'язана залишатися інтимною вірою, індивідуальною мораллю? Під час суперечки 1980 року, про яку я розповідав раніше, Лео Амон*, закликаючи супротивників до розсудливості, уточнює обов'язки усіх «французів ізраїльської конфесії». Мені здається, що це обов'язки будь-якого індивідуума, що хоче жити в рамках такої нації, котра, як наша, не має офіційної релігії. «Право на відмінність, — пише він, — зупиняється там, де міг би поступово зникнути факт існування «громади». Будь-яка людина у сучасному суспільстві має різні приналежності — релігійну, філософську, професійну, культурну, національну... Але оскільки на даній території може бути лише одна-єдина держава, то може бути лише одна національна приналежність для одної людини. Повнота прав для кожного, згуртованість суспільства варті цього... Отже, якщо я не думав, чи є Ізраїль моєю головною приналежністю, я буду не пробачним за те, чого не було...»[238].

Словом, треба обирати. І це точно тенденція іншого напрямку думок, який з'явився, зокрема, щодо виборчого бюлетеня. Белькасем, 26 років, генеральний секретар Асоціації трудящих алжирців Франції, пояснює: «Відомо, що 90% маґребців залишаться у Франції. Наш лозунг має бути таким: моє майбутнє тут, я голосую»[239]. Сліман Тір, економіст 29 років, який створив у місті Рубо маґребський центр «Дія — Пошук — Культура», не вагаючись, казав, що для більшості іммігрантів «справжня їхня країна сьогодні — це Франція», ідея повернення — це «міф», «втеча від реальності». Їм треба увійти до політичної гри, голосувати, отримати доступ до «культури, щоб відкрити собі шлях до нового громадянства». І для цього «треба обирати. Надто багато молоді загрузло у ситуації необрання»[240].

«Обрати шлях на першому роздоріжжі, тому, що вирішує подальший маршрут, — каже у свою чергу Жан-Франсіс Ельд у тій самій статті в «Евенман». — Молоді нащадки іммігрантів з Північної Африки починають усвідомлювати, що посвідчення виборця дає їм більше надії, ніж невідомо які хиткі думки про Коран і мрії про повернення». І уявити собі той час, коли «вихідці з Північної Африки, багато вихідців з Північної Африки за помахом руки стануть викладачами, хірургами, бізнесмена-

* Амон Лео (справжнє ім'я та прізвище – Лев Ґольденберґ; 1908 – 1993) – французький політик.

ми, депутатами, мерами...», здатними завдяки цьому змінити «стосунки з населенням, яке є більшістю в нашій країні»[241].

Якби ці його слова колись справдилися! Цього дня магребці виграли б свою партію, отже й нашу, партію нашого суспільства. Тим більше, що зростання інтеґризму в світі може викликати справжні хрестові походи. Франція, певно, не є нехристиянською, але щодо цього вона стала толерантною, її пристрасті втихомирилися. Упродовж тривалого часу ми, французи, покінчили з нашими релігійними війнами і однак кілька сторіч дозволяли собі не забувати про їхню жорстокість. Хіба хтось із нас хотів би побачити, як вони відроджуються знов на нашій території?

ПРИМІТКИ

Примітки до вступу до тому II

[1] Joan ROBINSON, *Hérésies économique*, 1972 , p. 229.

[2] Guy BOIS, *Crise de féodalisme*, 1976, p. 16.

Примітки до першого розділу

[1] Альфред Сові, лист від 29 лютого 1980 року.

[2] Pierre CHAUNU, *La France*, 1982, p. 33.

[3] Henri LERIDON et Michel Louis LEVY, «Population du monde: les conditions de la stabilisation», *in : Population et société*, dec. 1980, n° 42.

[4] Ange GOUDAR, *Les Intérêts de la France mal entendus*, 1756, I, pp. 255 et 342.

[5] Jean MARKALE, *Le Roi Arthur et la civilisation celtique*, 1976, p. 9.

[6] Цит. за: Gilles DELEUZE et Félix GUATTARI, *Capitalisme et Schizophrénie, L'anti-Œdipe*, 1972, p. 169.

[7] Ferdinand LOT, *La Fin du monde antique et le début du Moyen Age*, 1968, pp. 11–13. 1983, p. 29.

[8] Colin RENFREW, *Les Origines de l'Europe*, 1983, p.29.

[9] Isaac NEWTON, *The Chronology of Ancient Kingdoms amended, in : Œvres complètes*, 1779–1785, tome V; цит. за: C. RENFREW,там само, с. 29.

[10] C. RENFREW,там само, с. 282.

[11] Стосовно цього радикального перегляду див.: C. RENFREW,там само, розділ III, IV, V та ін.

[12] Gabriel CAMPS, *La Préhistoire*, 1982, pp. 125–140.

[13] Gabriel CAMPS,там само, с. 54.

[14] Там само, с. 55.

[15] За зауваженням Андре Леруа-Ґурна, цит. за: G. CAMPS,там само, с. 54.

[16] Jean GUILAINE, *La France d'avant la France. Du Néolithique à l'Age de fer*, 1980, p. 14.

[17] Henri DELPORTE, «Les première industries humaines en Auvergne», *in : Préhistoire française*. I, *Les Civilisations paléolithique et mésolithiques de la France*, 1976, p. 803, pp. Henri de LUMLEY.

[18] H. de LUMLEY, S. GAGNIÈRE, L. BARRAL et R. PASCAL, «La grotte du Vallonet Roquebrune-Cap-Martin (Alpes-Maritimes)», *in : Bulletin du Musée d'Anthropologie préhistorique de Monaco*, 10, 1963, pp. 5–20.

[19] Franck BOURDIER, *Préhistoire de la France*, 1967, pp. 55 *sq.* et *Préhistoire française*, I,там само, хронологічна таблиця, с. 10.

[20] Відомо, що в дуже давньому минулому зсув континентів зміг зрушити з місця цілі континенти. Наприклад, Індія, колись поєднана з Антарктидою, зрештою зіштовхнулася з Євразією північніше екватора й з'єдналася з нею (процес тривав 50 мільйонів років).

[21] H. de LUMLEY, S. GAGNIÈRE, L. BARRAL et R. PASCAL, цит. ст.

[22] E.W. PFIZENMAYER, *Les Mammouths de Sibérie. La découverte des cadavre de mammouths préhistoriques sur les bords de la Berezovka et de la Sanga-Iourakh*, 1939, *passim* et pp. 17–21.

[23] H. de LUMLEY, J. RENAUL-MISKOVSKY, J.-C. MISKOVSKY, J. GUILAINE, «Le cadre chronologique et paléoclimatique du Postglaciaire», *in: La Préhistoire française*. II, *Les Civilisations néolithiques et protohistoriques de la France*, p.p. Jean GUILAINE,там само, 1976, с. 3.

[24] Marie-Antoinette de LUMLEY, «Les Anténéanderthaliens dans le Sud», *in : La Préhistoire française*, p.p. Henri de LUMLEY, I,

Les Civilisation paléolithiques et mésolithiques de la France, 1976,p. 547.

[25] Jean ABELANET, *Le Musée de Tautavel*, 1982, pp. 32–36.

[26] Там само, с. 11, 25.

[27] G. CAMPS, там само, с. 157.

[28] Там само, с.380 –381.

[29] *Там само, с.* 381; F. BOURDIER, там само, с. 223–224.

[30] G. CAMPS, там само, с. 162–176; F. BOURDIER,там само, с. 208.

[31] Philip LIBERMAN, « L'évolution du langage humain», *in: La Recherche*, 1975, pp. 751 *sq.*

[32] G. CAMPS, там само, с. 173–174, 178.

[33] F. BOURDIER,там само, с. 262.

[34] André LEROI-GOURHAN, «L'art paléolitique en France», *in : Préhistoire française,*там само, I, с. 741; G. CAMPS,там само, с. 203–207.

[35] Pierre GAXOTTE, *Histoire des Française*, 1951, I, pp. 16–17.

[36] G. CAMPS, там само, с. 194.

[37] G. CAMPS,там само, с. 187–190; F. BOURDIER,там само, с.240–244.

[38] F. BOURDIER, там само, с. 249–256.

[39] G. CAMPS,там само, с. 229–232.

[40] Robert ARDREY, *La loi naturelle*, 1971, pp. 390–391.

[41] J. GUILAINE, там само, с. 29.

[42] Там само, с. 29–30.

[43] Raymond RIQUET, «L'anthropologie préhistorique», *in : La Préhistoire française*, pp. Jean GUILAINE, II, 1976, p. 151.

[44] J. GUILAINE,там само, с. 34.

[45] J. GUILAINE, там само, с.37.

[46] R. RIQUET,там само, с.140.

[47] J. GUILAINE, там само, с. 40.

[48] Цією назвою позначають як конструкції з величезних обтесаних каменів, схожі на ті, що у Карнаку чи Стонгенджі в Англії, так і могили під накриттями з виступами, як на острові Лонг в Бретані, у яких застосовувалися невеликі камені.

[49] J. GUILAINE, там само, с. 66–67.

[50] J. GUILAINE,там само, с. 94.

[51] J . GUILAINE, там само, с. 94.

[52] R. RIQUET, там само, с. 144.

[53] J. GUILAINE, там само, с. 95–96.

[54] J. GUILAINE, там само, с. 103.

[55] Статуетка з слонової кістки, знайдена в гроті Пап у Брассемпуї (департамент Ланди).

[56] J. GUILAINE, там само, с. 104–105.

[57] Там само, с. 129–130.

[58] Там само, с. 131.

[59] J. GUILAINE, там само, с. 149.

[60] Коваль у сучасних примітивних суспільствах завжди був своєрідним персонажем, шанованим, якого усі побоювалися.

[61] J. GUILAINE, там само, с. 160–161.

[62] Там само, с. 167.

[63] Там само, с. 174.

[64] Там само, с. 177.

[65] G. RACHET, там само, с. 38.

[66] J. GUILAINE, там само, с. 203.

[67] Там само, с. 241.

[68] Там само, с. 241.

[69] Там само, с. 242.

[70] Там само, с. 248–249.

[71] Хоча недавно було поставлено під сумнів те, що йдеться про жінку.

[72] J. GUILAINE,там само, с. 254–255.

[73] Jacques HARMAND, *Les Celtes au second Age de fer*, 1972, pp. 16–17.

[74] Venceslas KRUTA, *Les Celtes*, 1976, pp. 68–70.

[75] Там само, с. 34–35.

[76] Barry Cunliff, *L'Univers des Celtes*, 1981, pp. 14–15.

[77] Про дивовижну єдину цивілізацію Близького Сходу в II тисячолітті див.: W. CULICAN, *Le Levant et la mer, histoire et commerce*, 1967.

[78] Jacques HARMAND, *Les Celtes au second Age de fer*, 1972, p. 15.

[79] Там само, с. 40.

[80] Там само, с. 42.

[81] Jules MICHELET, *Histoire de France*, 1876, I, p. 12.

[82] J. MICHELET,там само, с. 15.

[83] Jan de VRIES, *La Religion de Celtes*. 1963, p. 14.

[84] Henri HUBERT, *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de la Tène*, 1950; *Les Celtes depuis l'époque de Tène et la civilisation celtique*, 1950.

[85] Gustave BLOCH, «La Gaule indépendante et la conquête romaine», *in : Histoire de France*, p.p. Ernest LAVISSE, II, 1911, p. 33.

[86] Vital-Fleury VI MAL de SAINT-PAL, «Le Celte, l'homme de cheval », *in : La Cavalerie celtique*, 1952.

[87] J. HARMAND, там само, с. 80; B. CUNLIFF,там само, с. 120.

[88] Karl Ferdinand WERNER, *Les Origines , in: Histoire de France*, p.p. Jean FAVIER, 1984, I, p. 202.

[89] Paul-Henri PAILLOU, *L'Anti-César*, 1965.

[90] J. HARMAND, там само, с. 88–89.

[91] *Infra*, tome 3, Chapitre IV.

[92] *Dictionnaire archéologique des techniques*, Éditions de l'Accueil, 1964,II, p. 1008, article «transports».

[93] Alain GUILLERM, *L'Etat et l'espace de la guerre*, 1982, dactylogramme, I, pp. 37 *sq.*, p. 49.

[94] G. BLOCH, там само, с. 42.

[95] Venceslas KRUTA, *Les Celtes*, pp. 112–113.

[96] Там само, с. 105.

[97] Там само, с. 102–103, 108–110.

[98] G. BLOCH, там само, *in : Histoire de France*, pp. E. LAVISSE, II, p. 42.

[99] CICÉRON, *De provinciis consularibus*, 12, цит. за: G. BLOCH, там само, с. 37.

[100] G. BLOCH, там само, с. 95.

[101] Albert GRENIER, «Aux origines de l'économie rurale : la concuête du sol française», *in: Annales d'histoire économiques et rurale*, 1930, pp. 32–33.

[102] A. GUILLERM, там само, с. 66.

[103] Pierre BONNAUD, « La ville: deux origines, deux filières», *in : Géographie historique des villes d'Europe occidentale*. Actes du colloque du 10–12 janvier 1981 à l'Université de Paris – Sorbonne, t. 1. *Villes et réseaux urbans*, p. p . Paul CLAVAL, 1984, p. 29.

[104] Emmanuel de MARTONNE, конференція в Сан-Паоло, Бразилія.

[105] Colin RENFREW, *Les Origines de l'Europe*, 1983, p.p. 165–168.

[106] Raymond RIQUET, «L'antropologie préhistorique», *in: La Préhistoire française*, p.p. Jean GUILAINE, II, 1976, pp. 150–151.

[107] Ferdinand LOT , *La France des origines à la guerre de Cent Ans*, 5e éd. 1941, p. 8.

[108] C. RENFREW, там само, с.133.

[109] K. F. WERNER, там само, с. 71.

[110] Louis-René NOUGIER, *Le Peuplement préhistorique*, 1950, p. 65.

[111] G. CAMPS, там само, с. 310–311.

[112] R. RIQUET, там само, с. 146.

[113] Цит. за: Marcel REINHARD, André ARMENGAUD, Jacques DUFAQUIER, *Histoire générale de la population mondiale*, 1968, p. 43.

[114] G. BLOCH, там само, с. 35.

[115] Eugène CAVAIGNAC, цит. за: Marcel REINHARD, André ARMENGAUD, Jacques DUPAQUIER, *Histoire générale de la population mondiale*, 1968, які віддають перевагу цій цифрі, «вельми солідно обґрунтованій», p. 167.

[116] K. F. WERNER, там само, с. 167.

[117] Jean BERNARD et Jacques RUFFIÉ, *Hématologie géograhique*, 1966, I, цит. за: M. BORDEAUX. « Voies ouvertes à l'histoire des coutumes par l'hématologie géographique», *in : Annales E.S.C.*, 1969, p. 1275 (carte p. 1282, à titre d'exemple).

[118] Robert FOSSIER, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, 1970, p. 22; Michel ROBLIN, *Le Terroir de l'Oise aux époques gallo-romaine et franque. Peupelement, défrichement, environnement*, 1978, p. 297.

[119] G. BLOCH, там само, с. 101.

[120] A. GUILLERM, там само, с. 44.

[121] J. MICHELET, там само, с. 52.

[122] Jérôme CARCOPINO, *César*, 1936, p. 707; Camille JULLIAN, *Histoire de la Gaule*, éd. 1971, II, pp. 434– 447, pp. 449–452.

[123] Gustave BLOCH, *Les Origines. La Gaule indépendante et la Gaule romaine, in: Histoire de France*, pp. Ernest LAVISSE, I, 1911, p. 101.

[124] Там само, с. 104.

[125] Ferdinand LOT, *La Gaule*, 1947, p. 170.

[126] C. JULLIAN, там само, с. 508 – 509.

[127] K. F. WERNER, там само, с. 137.

[128] A. GUILLERM, там само, с. 143.

[129] Siegfried Jan DE LAET, «Romaines, Celtes et Germains en Gaule septentrionale», *in: Studia historica gandensia*, 1964, p. 92.

[130] Там само, с. 93.

[131] Marcel LE GLAY, «Les Gallo-Romains», *in : Histoire de France*, p. p. G. DUBY, 1970, I, p. 114.

[132] Maurice BOUVIER-AJAM, *Dagobert*, p. 19 ; Pierre LANCE, *La Défaite d'Alésia. Ses causes dans la société celtique, ses conséquences dans la société française*, 1978, pp. 155 *sq.*

[133] André PIGANIOL, *Histoire de Rome*, 1962, p. 273.

[134] Jules MICHELET, цит. за: François GEORGE, *Histoire personnelle de la France*, 1983,p.91.

[135] Pierre LANCE,там само.

[136] Pierre BONNAUD, *Terre et langage. Peuple et régions*, 1981, I, pp. 37–39 et 45. «Становище галльської мови у порівнянні з латиною у ранньому Середньовіччі нагадує [...] становище мови «ок» у порівнянні з французькою між XVI сторіччям і сьогоденням». Yves FLORENNE, «Les peuples fidèles», *in: Le Monde*, 1983, 21 липня.

[137] J. MARCALE, *Le Roi Arthur*,там само, с. 24.

[138] Jan DE LAET, цит. ст.., с. 91.

[139] Посилання втрачено.

[140] F. LOT, там само, с. 69.

[141] Karl Julius BELOCH, *Die Bevölkerung der Griechisch-Römischen Welt*, 1886, p. 507.

[142] Див. там само, нотатка 115.

[143] K. J. BELOCH, «Die Bevölkerung im Alternum », *in: Zeitschrift fur Social und Wissenschaft*, II, 1899, pp. 512 et 516. Ця стаття – одна з п'ятнадцяти за минулі роки у творі, цитованому в нотатці 141.

[144] Robert FOSSIER, *Histoire sociale de l'Occident médiévale*, p. 51.

[145] Heinrich BECHTEL, «Städte und Bürger vom 13.–15. Jahrundert» , *in: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*, 1951, I, p. 256.

[146] F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle*... 1979, I, p. 232.

[147] F. LOT, там само, с. 397.

[148] R. FOSSIER, посилання не виявлено.

[149] Jean-Louis VATINEL,*Les Années terribles du III siècle en Gaule*, 1978, p. 17.

[150] Lucien MUSSET, «Les Gallo-Romains», *in: Histoire de France*, p.p. George DUBY, 1970, I, p. 159.

[151] André PIGANIOL, цит. за: Robert FOSSIER, *Le Moyen Age*. I. *Les Mondes nouveaux (350 – 950)*, 1982, p. 33.

[153] Pierre DOCKER, *Le Libération médiévale*, 1979; «Révoltes bagaudes et ensauvagement», *in: Sauvages et ensauvagés; analyse épistémologique, histoire économique*, березень 1980, n° 19, pp. 145 *sq.*

[154] M. ROCHE, там само, с. 108.

[155] Roger AGACHE, «Détection sérienne des vestige protohistoriques, gallo-romains et médiévaux dans le vestiges protohistoriques gallo-romains et médiévaux dans le bassin de la Somme», *in :* Numéro spécial du *Bulletin de la Société de Préhistoire du Nord*, n° 7, 1970, pp. 179–180.

[156] Guillaume Fovet, *Gallia*, supp. 20, 1969.

[157] Roger AGACH, « Archéologie aérienne de la Somme», *in :* Numéro spéciale du *Bulletin de la Société de Préhistoire du Nord*, n° 6, 1964, planche 32: fig. 103 et 104.

[158] Monique CLAVEL, *Béziers et son territoire dans l'Antiquité*, 1970, pp. 606 – 607.

[159] Pierre DURVIN, *Essai sur l'économie gallo-romaine dans la région de Creil*, 1972, pp. 9–16.

[160] Sidoine APOLLINAIRE, *Lettres*, II, éd. 1970, p. 46 et note 9.

[161] Henri DUBLED, «Quelques observations sur le sens du mot *villa*», *in: Le Moyen Age*, 1953, 1–2, pp. 1–9.

[162] P. DURVIN, там само, с. 68.

[163] Lucien GACHON, *La Vie rurale en France*, Ire éd. 1967, 3e éd. 1976, p. 39.

[164] Michel ROUCHE, «L'éclatement des mondes anciens», *in : Le Moyen Age*, p.p. R. FOSSIER,там само, с. 57.

[165] Там само, с. 59.

[166] Marie-Bernadette BRUGUIÈRE, *Littérature et droit dans la Gaule du V siècle*, 1974, p. 321: Лампрідій, друг Сідонія Аполлінарія, вбитий своїми рабами; той самий Сідоній Аполлінарій повідомляє про викрадення жінки, проданої як рабиня на ринку міста Клермона.

[167] Régine PERNOUD, *in : Histoire du peuple française*, p.p. Louis-Henri PARIAS, I, *Des origines au Moyen Age*, p. 29.

[168] Pierre DOCKES, *La Libération médiévale*, 1979, p. 118.

[169] P. DOCKES, *Révoltes bagaudes et ensauvagement*,там само, с. 152–154.

[170] Henri HUBERT, *Les Celtes depuis l'époque de la Tène et de la civilisation celtique*, 1950, p. 184.

[171] Сальв'єн усамітнився в абатстві Леринс у 420 році, потім – у Марселі, де у 430 році отримав сан священика. Ця фраза – уривок з «De gubernatione Dei», де він зображує варварів, приречених Богом покарати римський світ, як ініціаторів оновленого суспільства.

[172] Цит. за: Robert FOSSIER, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*,там само, с. 45.

[173] M.-B. BRUGIÈRE, там само, с. 53.

[174] P. DOCKES, *Révoltes bagaudes et ensauvagement*, там само, с. 237.

[175] Jan DHONDT, *Le Haut Moyen Age (VII – XI siècles)*, pp. 27–28.

[176] Hans DELBRÜCK, *Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der Politischen Geschichte*, I, 1900, pp. 472 *sq.*

[177] Henri PIRENNE, Conférences à Alger, 1931.

[178] Lucien ROMIER, *L'Ancienne France des origines à la Révolution*, 1948, p. 45.

[179] Ferdinand LOT, «La civilisation mérovigienne», in: Les Destinées de l'Empire en Occident de 395 à *768*. Première partie: *De 395 à 768. Histoire du Moyen Age*, p.p. Gustav CLOTZ, 1940, p. 383.

[180] P.DOCKES, *La Libération médiéval*,там само, с. 109.

[181] Посилання втрачене.

[182] R. FOSSIER, *Histoire sociale de l'Occident médiévale*,там само, с. 33.

[183] Paul DUFOURNET, *Pour une archéologie du paysage*, 1978, p. 163.

[184] Robert FOLZ, André GUILLOU, Lucien MUSSET, Dominique SOURDEL, *De l'Antiquité au monde médiéval*, 1972, pp. 94–99 et 243.

[185] R. FOSSIER, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*,там само, с. 36.

[186] Jean-Louis VATINEL, *Les Années terribles du IIIe siècle en Gaule*, 1969, p. 29.

[187] Collection des historiens de France, I. p. 275, цит. за: Emile LEVASSEUR, *La Population française*, I, 1889, p. 107.

[188] Paul-Albert FÉVRIER, *Le Développement urbain en Provence de l'époque romaine à la fin du XIV siècle (archéologie et histoire urbaine)*, 1964, p. 212.

[189] Henri LABROUSSE, *Toulouse antique. Des origines à l'établissement des Wizigoths*, 1968, p. 571.

[190] Alexander RÜSTOW, *Ortsbestimmung der Gegenwart.* II, *Weg der Freiheit*, 1952, p. 243.

[191] Edmond FREZOULS, «Etudes et recherches sur les villes en Gaule», *in : La Gallia romana*, Actes du colloque de l'Academia Nationale dei Lincei (Rome, 10 – 11 mai 1971), 1973, p. 164.

[192] M.-B. BRUGUIÈRE, *Littérature et droit..*,там само, с. 391.

[193] Numa Denis FUSTEL DE COULANGES, *La Monarchie franque*, 5e éd., 1926, p. 520.

[194] Marc BLOCH, «Le problème de l'or au Moyen Age», *in : Annales d'histoire économique et sociale*, V, 1933, p. 18.

[195] Etienne SABRE, «L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut Moyen Age», *in : Revue belge de philologie et d'histoire*, XIV, 1935, pp. 811 et 1261.

[196] François-Louis GANSHOP, «Notes sur le ports de Provence du VIIIe au Xe siècle», *in : Revue historique*, 184, 1938,p. 128.

[197] Elyas ASHTOR, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 1976.

[198] Pierre BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin de XIe siècle*, 1975, I, p. 379.

[199] Я не вважаю. що було лише одне потепління клімату починаючи з VIII сторіччя, інше схоже на правду пояснення, яке виникло останнім часом, спрямовує нас на шлях пошуку причин і наслідків.

[200] Marcel REINHARD, André ARMENGAUD, Jacques DUPAQUIER, *Histoire générale de la population mondiale*, 1968, p.p. 62 et 64; Karl Ferdinand WERNER, *Les Origines, in ; Histoire de France*, p.p. Jean FAVIER, 1984, p. 360. *cit.*, p. 118–120.

[202] Lucien MUSSET, «Les migration barbares», *in : Histoire de France*, p.p. Georges DUBY, I, 1970, p. 165 et Pierre RICHE, «Les temps mérovingiens, VIe–VIIe siècles»,там само, I, с. 171.

[203] Renée DOENHAERD, *Le Haut Moyen Age occidental. Economies et société*, 1971, pp. 125–126 et 223–224.

[204] Там само, с. 223.

[205] Michel ROUCHE, «L'éclatement des mondes anciens», *in: Le Moyen Age*, p.p. Robert FOSSIER,там само, с. 97.

[206] Jean-François LE MARIGNIER, *La France médiévale, institutions et société*, 1970, p. 52.

[207] Pierre RICHÉ,там само, *in: Histoire de France*, p.p. G. DUBY, I, p. 170.

[208] Léopold GENICOT, «Aux origines de la civilisation occidentale, Nord et Sud de la Gaule, *in: Miscellanea L. Van der Essen*, 1947, pp. 1 *sq*.

[209] Там само, с. 89.

[210] Renée DOEHAERD,там само, с. 90.

[211] Thomas REGAZZOLA et Jacques LEFEVRE, *La Domestication du mouvement. Poussées mobilisatrice et surrection de l'Etat*, 1981, p. 20.

[212] Marc BLOCH, цит. за: Michel LE MENÉ, *L'Economie médiévale*, 1977, p. 26.

[213] Henri PIRENNE, «L'instruction des marchands au Moyen Age», *in; Annales d'histoire économique et sociale*, 1929, p. 18.

[214] P. RICHÉ , там само, *in : G. DUBY*, I, p. 170.

[215] Там само, с. 180.

[216] R. FOSSIER, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*,там само, с. 52.

[217] Jan DHONDT, *Le Haut Moyen Age (VIIIe–XIe siècle)*, французький переклад, 1976, p. 73. Щодо Верденського договору див.: *L'Identité de la France*, I, pp. 282 – 284 et carte.

[218] J. DHONDT, там само, с. 75.

[219] Jacque MADAULE, *Histoire de France*, 1943, I, p. 77.

[220] Тобто подія, яка має довготривалі наслідки й отже відлунюється в часі, набагато довшому за її власну тривалість.

[221] Ernst Robert CURTIUS, *La Littérature européenne et le Moyen Age latin*, 1956, p. 23.

[222] Nicolas JORGA, *Histoire du peuple française*, видання румунською мовою, 1919, p. 93.

[223] P. BONNASSIÉ, там само, I, с. 131.

[224] Robert FOSSIER, *Le Moyen Age*, I. *Les Mondes nouveaux 350 –950*, p. 14; II. *L'Eveil de l'Europe 950 – 1250*, p. 7.

[225] J. DHONDT,там само, с. 2–3.

[226] Фіск: прибуток від різноманітних податків, які стягували з провінцій Римської імперії. Слово згодом стало означати особисту власність короля чи держави і прибуток від прав сеньйора, який король отримував стягуючи податки як власник або сюзерен ф'єфа.

[227] Графи: губернатори провінцій, які мали адміністративну, судову, фінансову й військову владу. Missi dominici* були впроваджені Карлом Великим, аби наглядати за ними.

* Букв. – послані сеньйором (*лат.*) – органи, які були засновані 789 року й замінені іншими у 802 році каролінгською владою, колегії у складі переважно трьох посланців короля, які контролювали представників королівської влади на місцях.

[228] Почесні. Називали «почесними» (honor або honos) за часів Каролінгів землі, прибутки чи податкові повноваження, які король надавав у формі бенефіцій своїм головним функціонерам, аби замінити заробітну плату на період виконання ними своїх функцій.

[229] Див. Supra I, pp. 274–275 et J. DHONDT, там само, с. 55.

[230] Там само, с. 55.

[231] Там само, с. 58.

[232] Lucien GACHON, *La vie rurale en France*, 3e éd. 1976, p. 42.

[233] Paul ROLLAND, «De l'économie antique au grand commerce médiéval. Le problème de la continuité à Tournai et dans la Tournai et dans la Gaule» du Nord, *in: Annales d'histoire économique et sociale*, 1935, VII, pp. 245-284.

[234] Anne LOMBARD-JOURDAN, «De problème de la continuité: y-a-t-il une protohistoire urbaine de la France?», *in: Annales E.S.C.*, 1970, 4, p. 1127.

[235] Jacob van KLAVEREN, « Die Wikingerzüge in iher Bedeutung für die Belebung der Geldwirtschaft in frühen Mittelalter», *in: Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, 1957, Bd. 168, H.5/6, pp. 405 *sq.*

[236] Maurice LOMBARD, «Mahomet et Charlemagne», *in : Annales E.S.C.*, 1948, n° 2, p. 197.

[237] Michel ROUCHE, «La rénovation caroligienne », *in: Le Moyen Age*, I .*Les Mondes nouveaux 350 –950*, 1982, p. 371.

[238] T. REGAZZOLA et J. LEFEVRE, там само, с. 19.

[239] Там само, с. 23.

[240] Див., наприклад, величезну добірку, зібрану Рене Доеаером стосовно продажів, здійснених королівськими містами, так само як і сеньйорами, абатствами й самими селянами: *Le Haut Moyen Age occidental*, там само, с. 224 – 230.

[241] Йдеться про: *Edictum Pistense, 864, in :* Alfred BORETIUS et Victor KRAUSE, *Capitularia regum Francorum*, II, p. 319, *in: Monumentia Germaniae Historica*, 1890.

[242] J. DHONDT,там само, с. 194.

[243] Там само, с. 36 і щодо торгівлі з далекими країнами див. с. 152.

[244] Там само, с. 172–190.

[245] Там само, с. 160.

[246] Renée DOEHARD,там само, с. 103–109.

[247] Мозараби: іспанські християни, що підкорилися домінуванню мусульман.

[248] Поліптик: список, згорнутий кілька разів, куди записували офіційний стан і автентичність майна і прав абатства.

[249] John RUSSEL, цит. за: Marcel REINHARD, *in: Histoire général de la population mondiale*,там само, с. 64.

[250] Karl Julius Beloch, «Die Bevölkerung Europas in Mittelalter», *in: Zeitschrift für Socialwissenschaft*, 1900, p. 408.

[251] M. ROUCHE, там само, с. 460–461.

[252] Щодо концепції господарства-світу див.: F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle..*,там само, III, с. 12.

[253] Henri PIRENNE, *Histoire économique et sociale du Moyen Age*, éd. 1969, p. 20.

[234] J. DHONDT,там само, с. 183.

[255] J. DHONDT, там само, с. 189.

Примітки до другого розділу

[1] Jan DHONDT, *Le Haut Moyen Age (VIIIe – IXe siècles)*,1976, p. 186.

[2] Guy BOIS, *Crise du féodalisme*, 1976, p. 299.

[3] 70 % в Нормандії, 64 % у Верхньому Провансі, 70 % у Шампсорі, приблизно стільки ж у паризькому регіоні. Ці цифри подані за: G. BOIS, там само, с. pp. 62–63; Edouard BARATIER, *La Démographie provençale du XIIIe au XVIIIe siècle*, 81 et 59; Alfred FIERRO, «Un cycle démographique: Dauphiné et Faucigny du XIVe au XIX siècle», *in: Annales E.S.C.*, sept.– oct. 1971, pp . 941–949; Guy FOURQUIN, *Les Campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age*, 1964, pp. 364–366.

[4] G. BOIS, там само, третя частина «Етапи кризи».

[5] Karl Ferdinand WERNER, *Les Origines, in: Histoire de France*, опубліковано під дирекцією Ж. Фав'є, I, 1984, p. 432.

[6] Там само, с. 431.

[7] Там само, с. 433.

[8] Там само, с. 426.3 XI сторіччя на Півночі Бургундії.

[9] Фризія, здавна морська країна, яка увійшла до королівства Лотаря за Верденським договором 843 року, торгувала з далекими країнами виробами своєї текстильної промисловості. Jan DHONDT, *Le Haut Moyen Age (VIIIe– XIe siècles)*, 1976, pp. 143–144.

[10] Edouard PERROY, *La Guerre de Cent Ans*, 1945, p. 41.

[11] Алод: спадщина, яка, на відміну від ф'єфа, мала свої привілеї.

[12] Те, що наприкінці XI сторіччя почали називати «ф'єф». Jean FAVIER, *Le Temps des principautés: de l'an Mil à 1515, in: Histoire de France.., там само*, II, 1984, с. 22.

[13] Charle PFISTER, *Etudes sur le règne de Robert le Pieux (996–1031)*, 1885, pp. 165–168.

[14] E. PERROY, там само, с. 18.

[15] François SIGAUT, «Moulins, femmes, esclaves», *in : Colloque Techniques, technologie et histoire dans l'aire méditerraéenne*, Aix-en-Provence, 21–23 octobre 1982, à paraitre.

[16] K. F. WERNER, *op. cit.*, p. 424; J. DHONDT, там само, с. 27.

[17] J. DHONDT, там само, с. 24–25 et Georges DUBY, *L'Economie rurale et la vie des compagnes de l'Occident médiéval*, 1962, I, pp. 100–102.

[18] Щодо утворення цих двох полюсів активності див.: F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle..*, III, 1979, pp. 78 *sq.*

[19] Там само, с. 77, примітка 17.

[20] Josiah COX RUSSELL, «Late ancient and medieval population», *in: Transactions of the American Philosophical Society*, 1958, pp. 95 *sq.*, цит. за: Wilhelm ABEL, *Crises agraires en Europe (XIIIe – XXe siècle)*, 1973, pp. 35–36.

[21] Там само.

[22] Josian COX RUSSELL,цит. ст., с. 96.

[23] W. ABEL, там само, с.37.

[24] G. DUBY, R. MANTRAN, *L'Eurasie..*,там само, с. 18–19.

[25] Там само, с. 85.

[26] Amédée THALMAS, *La Société seigneuriale française 1050–1270*, 1951, p. 46, note 18.

[27] Marc BLOCH, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, I, 1976, pp. 5 et 9.

[28] A. THALAMAS,там само, с. 43.

[29] M. BLOCH, там само, I, с. 9.

[30] Louis BADRÉ, *Histoire de la forêt française*, 1983, p. 27.

[31] E. MOREL, «En Champagne, le bois dont on fait les villages», *in ; Marie-France*, octobre 1982.

[32] Про важливість використання деревини див.: F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle...* 1979, I, p. 252.

[33] Мюльтьєн, давній регіон Франції між Марною та Урком.

[34] Орксуа, маленький край в Брі.

[35] Pierre BRUNET, *Structure agraire et économie rurale des plateaux tertiaires entre la Seine et l'Oise*, 1960, pp. 430 *sq.*

[36] Дивіться дивовижні аерознимки Роже Агаша, які зображують розташування старовинних галло-римських вілл, сьогодні зниклих, і сіл, побудованих паралельно кордону, часто непостійному, земель вілли. Що припускає перше укорінення за часів, коли їх ще використовували. R. AGACHE, « Archeologie aérienne de la Somme, recherches nouvelles», *Bulletin spécial de la Société de Préhistoire du Nord*, n° 6, 1964, figure 218; «Détection aérienne des vestiges protohistoriques gallo-romaines et médiévaus dans le bassin de la Somme et ses abords», там само, n° 7, figure Q, pp. 210 – 211.

[37] Emile MIREAUX, *Une province française au temps du Grand Roi : le Brie*, 1956, pp. 70 *sq.*

[38] P. BRUNET, там само, с. 434.

[39] François JULIEN-LABRUYÈRE, *Paysans charentais, histoire de campagnes d'Aunis, Saintoge et Bas-Augoumois*, I, 1982, p. 43.

[40] Guy BOIS, «Population, ressource et progrès technique dans un village du Mâconnais (X^e–XVIIIe)», *in : Des labours de Cluny à la révolution verte*, actes du *Colloque Population-ressources*, 1985, p. 38.

[41] Jan DHONDT, там само, с. 115 – 117 і примітка на с. 330.

[42] Jean FAVIER, *Histoire de France*, II: *Le Temps des principautés de l'an Mil à 1515*, 1984, p. 58.

[43] Див.: F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle*, там само, III, с. 77, примітка 19.

[44] Там само, с. 77, примітка 18.

[45] J. FAVIER, там само, с. 56.

[46] Guy BOIS, *Crise du féodalisme*, 1976, p. 264.

[47] K . F. WERNER, там само, с. 426–428.

[48] Там само, с. 58.

[49] Там само, с. 60.

[50] Pierre CHAUNU, *Le Temps des Réformes*, 1975, p. 77.

[51] Robert PHILIPPE, *L'Energie au Moyen Age: l'exemple des pays d'entre Seine et Loire de la fin du Xe siècle à la fin du XVe siècle* (thèse inédite), I, 1980, p. 173.

[52] André CHEDEVILLE, *Chartres et ses campagne, XIe–XIIIe siècles*, 1973, p. 196.

[53] Там само, с. 194.

[54] Середня потужність одного млина дорівнювала 6 кінським силам, енергія, що застосовувалася, – 120 000 кінських сил, тоді як кінь, тяглова тварина, мала 1/7 кінської сили й людина – 0,3 кінської сили, але слід врахувати перерви у праці, виконуваній людиною чи конем, а також сезонні перерви у роботі млинів.

[55] Робер Філіпп в одній з наших дискусій.

[56] Robert PHILIPPE, «Les premiers moulins à vent », *in : Annales de Normandie*, n° 2, juin 1982, p. 100; автор статті зауважує: «У 1802 році було 66 000 водяних млинів, 10 000 вітряків; у 1896 році – 37 051 водяний млин і вітряк; у 1921 році – 20 168 млинів».

[57] P. BONNAUD,там само, с. 18.

[58] Навіть якщо ми не дотримуватиемося думки щодо дуже низької цифри, наведеної Расселлом, яку ми називали вище (6 200 000 мешканців), кількість населення на початку XII сторіччя не могла перевищувати максимуму в десять мільйонів, тобто активного населення було приблизно 20 000 млинів цієї доби були еквівалентом 600 000 робітників (див. попереднє посилання й нотатку 54), вони збільшували загальну активність приблизно на третину. Усе це гіпотетично, але викликає думку про певну величезну кількість.

[59] Свідчення зібрані випадково у мандрівці самим її учасником.

[60] R. PHILIPPE, *L'Energie au Moyen Age*,там само, I, с. 15.

[61] W. ABEL, там само, розділ I, с. 49–51.

[62] P. CHAUNU, там само, с. 13.

[63] Léopold DELISLE, *Etudes sur la condition de la classe agricole et l'état de l'agriculture en Normandie au Moyen Age*, 1850, цит. за: R. PHILIPPE, там само, с. 66.

[64] Детальніше про це перше господарство-світ див.: F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle..*, III, pp. 74 – 94.

[65] Felix BOURQUELOT, *Etudes sur les foires de Champagne*, 1865, (I, pp. 72–75); Robert-Henri BAUTIER, «Les foires de Champagne», *in : Recueils de la Société Jean Bodin*, V, *La Foire*, 1953, p. 14.

[66] Michel BUR, «Remarques sur les plus anciens documents concernant les foires de Champagne», *in: Colloque Les Villes, contribution à l'étude de leur développement en fonction de l'évolution économique*, Troyes, octobre 1970, 1972, p. 60.

[67] Philippe DOLLINGER, «Le chiffre de la population de Paris au XIVe siècle: 210 000 habitant ou 80 000 habitant? *In : Revue historique*, juil.-sept. , 1956, pp. 35–44.

[68] E. PERROY, там само. Карл V (1356–1380) збудував поза стінами квартал Маре.

[69] «Georges Suffert fait le point avec Régine Pernoud: des cathédrales à recolorier», *in : Le Point*, 1983,24–30 січня, с. 112–122.

[70] Ernest CURTIUS, *La littérature européenne et le Moyen Age latin*, франц. переклад, 1956, с. 68.

[71] Там само, с. 588. Мікаель Блонпаїн сказав також, щоб Мішель де Корнюбі, уродженець Корнуайя, навчався у Оксфорді й Парижі.

[72] Lando BORTOLOTTI, *La Città nella storia d'Italia*, 1983,p.36.

[73] Robert FOSSIER, *Le Moyen Age*, III , 1983, p. 55.

[74] Франсуа Сіміо вирізняє фазу А, фазу підйому, і фазу Б, фазу занепаду, у циклічній кризі

[75] R. FOSSIER, там само, с. 21.

[76] Guy BOIS, *Crise du féodalisme*, 1976, p. 10.

[77] Там само, с. 11.

[78] André CHÉDEVILLE, *Chartres et ses campagnes, X[e]–XIIIe siècles*, 1973, p. 528.

[79] R. FOSSIER, там само, III, с. 25.

[80] Michel BELOTTE, *La Région de Bar-sur-Seine à la fin du Moyen Age*, дисертація 1973, с. 528.

[81] R. FOSSIER, там само, III.., с. 44.

[82] Robert Philippe,там само, I, с.265.

[83] G. BOIS, там само, с. 52.

[84] Там само, с. 62.

[85] Там само, с, 299.

[86] Adolf VUITRY, *Etudes sur le régime financier de la France avant la Révolution de 1789*, 1883, II, pp. 295 – 299, цит. за: G. BOIS, там само, с. 207.

[87] Jean-Noël BIRABEN, *Les Hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, 1975, I, p. 55.

[88] Походженням з Близького Сходу, де чума не зникла, як у Європі (примітка 90).

[157] L. M. POUSSEREAU, «Changements survenus depuis un siècle dans la condition des bûcherons et des ouvriers forestiers du département de la Nièvre», *in: Bulletin de la Société scientifique et artistique de Clamecy*, 1927, pp. 36–54.

[158]Jean-Charles SOURNIA, *Histoire et médecine*, 1982, p. 236.

[159]Там само, с. 235.

[160]Jean BERNARD, цит. за: «Le 28e Congrès d'histoire de la médicine, tromper la mort», *in: Le Monde*, 1982, 8 вересня.

[161]Emile LITTRÉ, *Journal des débats*, 1856, 18 червня; цит. за: J.-Ch. SOURNIA, там само, с. 237.

[162]Claude BERNARD, *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*, цит. за: J.-Ch. SOURNIA, там само, с. 236.

[163]Alfred SAUVY, «Préface» à *Demain le Tiers-Monde: population et developpement*, n° spécial de la *Revue Tiers Monde*, XXIV, n° 94, 1983, avril-juin, p. 236.

[164]Alfred SAUVY, *La Population*, 1963, p. 66.

[165]A. SAUVY, Notes de lecture *Le Monde*, 1982, 14 вересня.

[166]John NAISBITT, *Megatrends*, цит. за: Jacques DUQUESNE, «Spécial 1983 – 2000, l'agenda du futur», in : *Le Point*, 1983, 7 листопада, с. 4.

[167]10 на тисячу в 1980 році, восьме місце у світі слідом за Швецією, Японією, Фінляндією, Швейцарією... попереду Сполучених Штатів і Німеччини (*Population et Société*, 1982, серпень, n° 160), У 1985 році ця цифра перевищила 8,3 на тисячу (там само, n° 200).

[168]Georges VALRAN, *Misère et charité en Provence au XVIIIe siècle*, 1899, pp. 22–23.

[169]A. SAUVY, *H. économique de la France entre les deux guerres*, там само, II, 1974, с. 340–341.

[170]Ange GOUDAR, там само, 1756, I, с. 271, 275.

[171]Jean AUFFRAY, *Le Luxe considéré relativement à la population et à l'économie*, 1762, pp. 29–30.

[172]A. GOUDAR, там само, с. 96.

[173]Jean NOVI DE CAVEIRAC, *Paradoxes intéressant sur la cause et les effets de la révocation de l'Edit de Nantes, la dépopulation et repopulation du Royaume, l'intolérance civile et rigoureuse d'un gouvernement..*, 1758, p. 253.

[174] Denis-Laurian TURMEAU de LA MORANDIÈRE, *Appel des étrangers dans nos colonies*, 1763, p. 21.

[175] Chevalier de CERFVOL, *Législation de divorce*, 1770, pp. 62–63.

[176] M. MOHEAU, *Recherches et considération sur la population de la France*, 1778, éd. 1912, p. 258.

[177] Père FÉLINE, *Catéchisme*, 1782, p. 11, цит. за: Jean-Marie GOUESSE, «En basse-Normandie aux XVIIe et XVIIIe siècles : le refus de l'enfant au tribunal de la pénitence», *in: Annales de démographie historique*, 1973, pp. 255–256.

[178] M.MESSANCE, *Nouvelles Recherches sur la population de la France*, 1788, p.27.

[179]Jean-Pierre BARDET, *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles, les mutations d'un espace social*, I, 1983, p. 263.

[180] Guy ARBELLOT, *Cinq Paroisse du Vallage, XVIIe– XVIIIe siècles. Etude de démographiique historique*, 1970, p.225.

[181] J.-M . GOUESSE, цит. ст., с. 231.

[182] Там само, с. 251,

[183] John NICKOLIS (псевдонім Плюмара Де Данжеля – PLUMARD DE DANGEUL), *Remarques sur les avantages et désavantages de la France et de la Grande-Bretqgne par rapport au commerce et autres sources de la puissance des Etats*, 1754,pp. 18–19.

[184] Jaques DUPAQUIER, Marcel LACHIVER, «La contraception en France ou les deux malthusianismes», *in: Annales E.S.C.*, 1969, n° 6, p. 265.

[186] Там само, с. 272.

[187] Jean GANIAGE, *Trois Village d'Ile-de-France au XVIIIe siècles*, I.N.E.D., cahier n° 40, 1963, p. 131.

[188] Antoinette CHAMOUX et Cécile DAUPHIN, «La contraception avant la Révolution française: l'exemple de Châtillon-sur-Seine», *in : Annales E.S.C.*, 1969, 3, pop. 662–684.

[189] Raymond DENIEL et Louis HENRY, «La population d'un village du Nord de la France,

Sainghin-en-Mélantois de 1665 à 1851» *in: Population*, 1965, 4, pp. 563 – 602. Стосовно Вандеї див.: J.-L. FLANDRIN, *Les Amours paysannes (XVIe – XIXe siècles)*, 1975, p. 242.

[190] J.-M. GOUESSE, цит. ст., с. 242 і примітка 6.

[191] Marquise de SÉVIGNÉ, *Lettres*, I, éd. Pléiade, 1953,pp. 432, 433, 450;див. також: *La Prévention* des *naissances dans la faille, ses origines dans les pays modernes*, cahier de l'INED, n° 35, 1960, pp. 156 – 159.

[192] J.-P. BARDET, там само, с. 264.

[193] Michel de MONTAIGNE, *Les Essais*, éd. Pléiade, 1962, I, XIV, p. 58.

[194] Тексти XVI сторіччя цит. за: Jean-Louis FLANDRIN, там само, с. 83, 86.

[195] Там само.

[196] Брікбек, вересень 1708, цит. за: J.-M. GOUESSE, цит. ст., с. 258.

[197] M . de MONTAIGNE, там само, I, XXX, с. 196.

[198] Pierre de BRANTÔME, *Les Dames galantes*, éd. Maurise RAT, [1917], p. 25, цит. за: Jean-Louis FLANDRIN, «La vie sexuelle des geans mariés dans l'ancienne société: de la doctrine de l'Église à la réalité des comportements», *in : Communications*, 1982, pp. 108–109.

[199] P. DE BRANTÔME, там само, с. 32, 27–28, цит. за: Jean-Louis FLANDRIN, «Contraception, mariage et relations amoureuses dans l'Occident chrétien», *in: Annales E.S.C.*, 1969, 6, pp. 1383 – 1384 et note 4.

[200] P. de BRANTÔME,там само, с. 38–39, цит. за: J.-L. FLANDRIN, цит. ст., с. 1385.

[201] J.-L . FLANDRIN, «L'attitude à l'égard du petit enfant et les conduites sexuelles dans la civilisation occidentale», *Annales de démographie historique*, 1973, pp. 182 *sq.*

[202] Цит. за : Hélène BERGUES, La Prévention des naissances dans la famille,INED, cahier n° 35, 1960, pp. 229–230.

[203] M. DE MONTAIGNE, там само, I, XIV, с. 62.

[204] Alfred SAUVY, «Essai d'une vue d'ensemble», *in : La Prévention des naissances dans la famille, ses origines dans les temps modernes*, там само, с.389–390.

[205] Ferdinand Buisson, *Souvenirs (1866 –1916)*, 1916, pp. 30–32.

[206] Про цю групу населення, її життя й соціальну роль у XVI сторіччі див.: Georges HUPPERT, *L'Idée de l'histoire parfaite*, 1973; *Bourgeois et gentilshommes.La réussite sociale en France au XVIe siècle*, 1983. Про утворення нових шкіл у XVI сторіччі див.: Georges HUPPERT, *Public School France in Renaissance*, 1984.

[207] Edgar QUINET, *Histoire de mes idées. Autobiographie*, [1878], pp. 78–79.

[208] Цит. за: M. REINHARD, A. ARMENGAUD, J. DUPAQUIER, *Histoire de la population mondiale*, 1968, p. 336.

[209] Michel-Louis LEVY, «Les étrangers en France», *in : Population et société*, juillet – août 1968, p. 336.

[210] Там само.

[211] Там само.

[212] Цит. за: F. BRAUDEL, *La Méditerranée..*, там само, II, с. 120.

[213] Augustin BARBARA, «Un muscle seulement ?», *in : Le Monde*, 25 juillet 1980.

[214] У 1984 році у Сполучених Штатах деякі передові галузі промисловості вважають, що вигідніше, аби зменшити свої витрати, радше звернутися до промислового офшору (найчастіше в Азії), ніж наймати мексиканських робітників.

[215] Жан-Франсуа Дюпак'є: «Родини іммігрантів не хочуть відігравати роль «буржуа»... але оскільки вони мають 8 чи 9 дітей, соціальні квартири для них не підходять». Див: *Le Quotidien de Paris*, 1980, 27 березня.

[216] Саме такої думки дотримується, до того ж, більшість французів: за опитуванням «Фігаро» – Софрес* (листопад 1985 року), 90% вважають нормальним те, що іммігранти отримують допомогу по безробіттю й допомогу для родини, хоча 78% бажають, щоб підпільних іммігрантів відсилали назад до їхніх країн.

* «Фігаро» – французька щоденна газета, заснована у 1854 році. Софрес – Французьке товариство опитувань і досліджень ринку, засноване у 1963 році.

[217] Nathaniel Weyl, *Karl Marx, racist*, 1980.

[218] Цит. ст.: *Le Monde*, 1980, 25 липня.

[219] Що підтверджує біологічне дослідження, здійснене ІНСЕРМ*, на підставі тисяч зразків крові, стосовно як груп крові, так і комбінацій генів. Здійснене щодо родин, якнайменше три покоління яких облаштувалися у їхньому регіоні, воно доводить «величезне розмаїття наших етнічних коренів» разом із регіональними відмінностями, часто дивовижними, що відкривають дуже давні потоки міграції. Franc NOUCHI, «Une étude biologique démontre le «métissage» du peuple français», *in : Le Monde*, 25 жовтня 1985.

* ІНСЕРМ – Національний інститут здоров'я і медичних досліджень – французька установа, заснована в 1964 році.

[220] Bernard STASI, *L'Immigration, une chance pour le France*, 1984, p. 13.

[221] «Чи стали французи антисемітами після обвинувачень Бегіна? *Так, каже Серж Костер, який вважає, що промови про Ізраїль не можуть бути невразливими». Див.: *Le Quotidien de Paris*, 1982, 12 серпня.

* Бегін Менагем (1913–1992) – ізраїльський політичний діяч, прем'єр-міністр Ізраїлю (1977 – 1983).

[222] «Un équilibre sans cesse remis en question», *in : Le Quotidien de Paris*, 1980, 2 квітня.

[223] Jean-François DUPÂQUIER, «Quand les bougnoules étaient ritals... », *in: L'Evénement du jeudi*, 1985, 13–19 червня, с. 48–49, який посилається на: *L' Emigrazione italiana in Francia prima del 1914*, J.-B. DUROSELLE et E.SERRA, Milan, 1978.

[224] Jean-François DUPÂQUIER, «Quand les bougnoules étaient polaks... », *in : L'Evénement du jeudi*, 1985, 13–19 червня, с. 50–51.

[225] Judith SAYMAL, «Si ma sœur épouse un Française, je la tue!», *in : L'Evénement du jeudi*, 1985, 13–19 червня, с. 50–51.

[226] Tahar BEN JELLOUN, «Les jeunes et la mère amnésique», *in : Le Monde*, 1980, 25 липня.

[227] G. LECLERC-COUTEL, «Ne pas mourir deux fois», *in : Le Monde*, 1980, 25 липня.

[228] Jean ANGLAD, *La Vie quotidienne des immigrés en France de 1919 à nos jours*, 1976, pp. 105 *sq.*

[229] Дебати: «Іммігранти посеред нас», *Le Monde*, 1983, 19–20 червня.

[230] Jean-François MONGIBEAUX, «L'album de voyage de petits maghrébins au Maghreb», *in : Le Quotidien de Paris*, 1982, 7 вересня.

[231] Опитування в Кабілії: Jacques MAIGNE, «Le double exil des immigrés qui choisissent le «grand retour»», *in : Libération*, 1983, 7 листопада.

[232] Опитування в Алжирі: Michel AREZKI, «Les émigrés, ces étrangers de l'intérieur», *in : Libération*, 1983, 9 листопада.

[233] Там само.

[234] Опитування в Кабілії: J. MAIGNE, цит. ст.

[235] Там само.

[236] Там само.

[237] Jean-François DUPÂQUIER, «L'Islam ou le bulletin de vote?», *in : L'Evénement du jeudi*, 1985, 13–19 червня, с. 34–38.

[238] Léo HAMON, «Une seule appartenance», *in : Le Monde*, 1980, 23 травня.

[239] J .-F. DUPÂQUIER, цит. ст., с. 37.

[240] Там само, J.-F . DUPÂQUIER, «Le pays réel, c'est la France», там само, с. 41.

[241] Jean-François HELD, «Comment faire des Français avec du Beur ?», *in: L'Evenement du jeudi*, 1985, 13 – 19 червня, с. 32–33.

КАРТИ ТА ІЛЮСТРАЦІЇ

Ареал розповсюдження мамонтів між 15 000 і 10 000 роками до нашої ери....16
Зростаюче виготовлення інструментів
у 15 000 – 10 000 роках до нашої ери....20
Географічне розташування решток людини-неандертальця
(75 000 – 35 000 роки нашої ери)....22
Наскельне фігуративне анімалістичне мистецтво,
15 000 – 10 000 до нашої ери....24
Географічний розподіл дольменів у Франції
у V – III тисячоліттях до нашої ери....31
Головні заселені місцевості початку неоліту у Франції
VI – IV тисячоліття до нашої ери....32
Заселені місцевості IV і III тисячоліть до нашої ери....33
Заселені місцевості Бронзового віку у Франції....40
Заселені місцевості першого Залізного віку (700 – 500 роки до нашої ери)....41
Кельтська Ґаллія у II сторіччі до нашої ери....46
Завоювання кельтів (V – III сторіччя до нашої ери)....47
Ґаллія до римського завоювання....57
Населення басейну Луанґа за часів неоліту і сьогодні....61
Завоювання Ґаллії Цезарем (58 – 52 роки до нашої ери)....66
Римські акведуки в Ліоні....74
Дороги римської Ґаллії....76
Мережа міст римської Ґаллії....77
Нашестя в III сторіччі....80
Римське господарство-світ....91
Франкське нашестя....96
Ґаллія за часів Дагобера....99
Каролінґська імперія....110
Франція за часів Капетингів....128
Старі млини на Ендрі....139
Міста у зв'язку з ярмарками Шампані (XII – XIII сторіччя)....141
Карта ґотичного мистецтва....144
Поширення чорної чуми (1347 – 1351)....150
Європейське господарство-світ у 1500 році....155

Використані карти видавництв: «Арман Колен», «Арто», «Файяр», «Фламаріон», «Ашетт», «Ларусс», «Лйо Коммюн», P. U. F.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША:
КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТА ЇЇ ДОВГОТРИВАЛІ КОЛИВАННЯ.....7

РОЗДІЛ І:
Від Доісторичного періоду до тисячного року.....9

І. Про населення Доісторичного періоду.....11
Надлишок довгочасності, 13. — Тіла і знаряддя, 18. — Від кам'яного віку до сільського господарства: великі зміни, 25. — Різнорідність, розмаїття, 27. — Залізний вік, 37. — Кельти чи ґалли: більш ніж їхня історія, їхня цивілізація, 45. — Тріумф кількості, 58.

ІІ. Від Ґалії незалежної до Ґалії каролінґської.....64
Якщо можливо, пояснити завоювання Ґалії римлянами, 65. — Апогей римської Ґалії за часів правління Коммода, 77. — Римська Ґалія, що стикнулася з внутрішніми труднощами і нашестям варварів, 81. — Неприборкуване сілянське повстання, 82. — Усе ж таки не забувати про нашестя варварів, 89. — Рим, господарство-світ, 94. — Меровінґська Ґалія, 101. — Чи існувала Каролінґська імперія?, 107. — Народження Європи: народження, ствердження феодалізму, 111. — Останні варварські нашестя, 113. — Економіка і населення, 115. — Цикли перевертаються, 120.

РОЗДІЛ ІІ:
Населення від X сторіччя до наших днів.....122

І. Більш ніж повний багатовіковий цикл, або Перший період сучасної історії Франції та Європи (950 —1450).....124
Десяте сторіччя, або Кінець Риму, 124. — Прогрес первісної

Європи, 130. — Французький шанс: ярмарки Шампані та Брі, 140. — Географічна експансія: хрестові походи, 145. — Низхідна лінія (1350—1450), 147. — Чорна чума і Столітня війна, 151. — Повернутися до господарства-світу, 154. — Європа і доля Франції, 159.

II. 1450—1950: висхідна лінія, і яка висхідна! 161
Послідовні фази, 163. — Чи існують для демографічних процесів до 1960 року одне або кілька можливих пояснень?, 173.

III. Останні проблеми: тріумф медицини, обмеження народжуваності, закордонна імміґрація... 176
Медицина і здоров'я народу, 178. — Обмеження народжуваності, 183. — Позиція церкви, 190. — Французький випадок, 193. — Іноземна іммібрація: недавня проблема, 197. — Економічне питання, 200. — Питання расизму, 202. — Культурна проблема, 205.

ПРИМІТКИ 215

КАРТИ ТА ІЛЮСТРАЦІЇ.....229

Наукове видання

Фернан БРОДЕЛЬ

ІДЕНТИЧНІСТЬ ФРАНЦІЇ

Люди і речі

Книга 2

Переклад з французької
Світлани Глухової

Відповідальний редактор *Л. Пішко*
Художній редактор *О. Баратинська*
Оригінал-макет *О. Жупанський*

Підписано до друку 16.12.2013
Формат 60х90/16. Папір офсет. №1
Друк офсетний. Зам. № 13-577.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи №2770. Серія ДК

ФОП Жупанський
Україна, 08293, Буча, вул. Тарасівська, 7а,
тел.: (+38096) 350-61-05;
e-mail: zhupansky-publisher@ukr.net

Головний редактор/відділ збуту:
тел.: (097) 412-04-42
E-mail: zhupansky-editor@ukr.net

web: publisher.at.ua

Віддруковано на ПАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011р.

Бродель, Фернан.

Б88 **Ідентичність Франції. Люди і речі.** Книга 2 / Фернан Бродель; пер. з фр. Світлани Глухової. — К.: Вид-во Жупанського, 2014, 232 с.: іл. — (Історична думка).

ISBN 978-966-2355-47-5

Фернан Бродель (1902—1985) — французький історик, член Французької академії; один з найвидатніших істориків XX сторіччя. Автор праць: «Середземномор'я та середземноморський світ за часів Філіппа II», «Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV—XVIII сторіччя» тощо.

На схилі віку великий історик своєю фундаментальною працею «Ідентичність Франції» довіряє нам ключі, аби відчинити ними історію Франції: він спостерігає за нею, зачарований її надзвичайним різноманіттям; аналізує глибокі й мовчазні зрушення, що зазнає її простір, визначає суть її географічного середовища та розташування на теренах Європи; виявляє чималу вагу її давніх коренів і традицій, які формують її краєвид.

Мандрівка багатовіковою історією Франції, аби осягнути розумом її могуть, її виверти, непереборні й незмінні у сучасній Франції.

УБК 94(44)
ББК 63.3(4Фра)

Фернан Бродель (1902–1985) – французький історик, член Французької академії; один з найвидатніших істориків XX сторіччя. Автор праць «Середземномор'я та середземноморський світ за часів Філіппа II» (1949), «Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV–XVIII сторіччя» (1979) та інших.

«Кажу це раз і назавжди: я люблю Францію, відчуваючи до неї ту саму непросту і вимогливу пристрасть, що й Жюль Мішле. Не відокремлюючи її чеснот від недоліків, того, чому я віддаю перевагу, від того, що мені нелегко прийняти. Але ця пристрасть не з'явиться більше на сторінках цього твору. Я дбайливо триматиму її подалі. Можливо, вона лукавить зі мною, вона знов охоплює мене, до того ж хіба не йду я поряд, слідом за нею? Мабуть, таке зусилля буде для мене простим завдяки моїм попереднім працям. У моїх творах про Середземне море чи про капіталізм я споглядав за Францією здалека, іноді дуже здалека, як за реалією, але поміж іншими, схожою на інші. Отже, я пізно опинився у цьому такому близькому для мене оточенні, хоча опинився там з очевидним задоволенням: справді, історик не призвичаюється лише до історії власної країни – він майже інстинктивно розуміє її повороти, її звивини, її слабкості. Ніколи історик, навіть якщо він – великий ерудит, не матиме таких козирів, вирушаючи до інших країн. Отже, я не розпочинав свою творчість з найприємнішого, відклавши ласий шматочок на старість».

На схилі віку великий історик довіряє нам ключі, аби відкрити ними історію Франції: він спостерігає за нею, зачарований її надзвичайним різноманіттям; аналізує глибокі й мовчазні зрушення, що зазнає її простір; визначає суть її географічного середовища та розташування на теренах Європи; виявляє чималу вагу її давніх коренів і традицій, які формують її краєвид.

Мандрівка багатовіковою історією Франції, аби осягти розумом її могуть, її виверти, непереборні й незмінні у сучасній Франції.

ТОВ "Книгарня "Є" МЗ
Ідентичність Франції Том 2/Бродель Фернан/
00154
101.40
у т.ч. ПДВ
0.00 грн
2 000088 050018
0018706_1